XOSÉ LUÍS REGUEIRA
ELISA FERNÁNDEZ REI
EDITORES

Estudos sobre o cambio lingüístico no galego actual

Estudos sobre o cambio lingüístico no galego actual

Estudos sobre o cambio lingüístico no galego actual / Xosé Luís Regueira, Elisa Fernández Rei, editores. — Santiago de Compostela : Consello da Cultura Galega, 2017. — 326 p. : map. ; 24 cm. — (Ensaio & Investigación) DL. C 183-2017. — ISBN 978-84-92923-82-3.

1. Galego (Lingua)- Variación. 2. Cambio lingüístico-Galicia. 3. Variación (Lingüística). I. Regueira Fernández, Xosé Luís, ed. lit. II. Fernández Rei, Elisa, ed. lit. III. Consello da Cultura Galega, ed.

A edición e preparación deste libro foi financiada parcialmente cunha axuda da Secretaría Xeral de Universidades (Xunta de Galicia - Fondo Europeo de Desenvolvemento Rexional) ao grupo de investigación Filoloxía e Lingüística galega (USC).

Consello científico da colección (Serie Lingüística)

Ana Maria Barros de Brito (Universidade do Porto)
Dante Lucchesi (Universidade Federal da Bahia)
Josefa Dorta Luis (Universidad de La Laguna)
Maria-Pilar Perea i Sabater (Universitat de Barcelona)
Pedro Sánchez-Prieto Borja (Universidad de Alcalá)

Edita

© Consello da Cultura Galega, 2017
Pazo de Raxoi · 2º andar · Praza do Obradoiro
15705 · Santiago de Compostela
T 981 957 202 · F 981 957 205
correo@consellodacultura.gal
www.consellodacultura.gal

Proxecto gráfico

Imago Mundi Deseño

Imaxe de cuberta

Alberte Regueira

Maquetación

Raquel Vila-Amado

Imprime

Gráfisant, S. L.

Depósito Legal: C 183-2017

ISBN 978-84-92923-82-3

**XOSÉ LUÍS REGUEIRA
ELISA FERNÁNDEZ REI**
EDITORES

Estudos sobre o cambio lingüístico no galego actual

CONSELLO
DA CULTURA
GALEGA

(e i)

ensaio & investigación

Limiar

Xosé Luís Regueira

Elisa Fernández Rei

Cando se inician os traballos de lingüística galega na Universidade de Santiago de Compostela, a finais da década dos sesenta e nos setenta, a estandarización estaba aínda moi incompleta, a pesar de que o galego era lingua literaria, na súa forma moderna, desde había máis dun século. As persoas involucradas na investigación, na altura, eran moi conscientes da necesidade de coñecer o galego, pois como xa sinalara Dámaso Alonso algúns anos antes “esta lingua, en su estado moderno, es casi una incógnita” (Alonso 1962: 16). Así, os estudos centráronse na descrición das variedades faladas, especialmente no ámbito rural, de xeito que, a diferenza do que acontece coas linguas estatais, o estudo da variación está nos inicios da lingüística galega. Existía tamén a conciencia de que se estaban a producir cambios importantes, e así se manifesta en diferentes traballos, como por exemplo no de Ramón Lorenzo (1962: 52):

Son muchos los vocablos, las construcciones peculiares, los fenómenos característicos que van desapareciendo poco a poco, irremediamente. Y más desconsolador resulta el pensar que estos objetos, vocablos, etc., desaparecen sin que nadie se haya preocupado de registrarlos.

Por tanto, as prioridades naqueles momentos eran, por unha parte, recoller toda a información posible sobre a lingua falada, especialmente daquelas variedades xulgadas como máis conservadoras, e sobre todo elaborar un estándar escrito (ortografía, morfoloxía, léxico), polo que o estudo do cambio non se abordou ata tempos máis recentes.

Durante as últimas décadas a sociedade galega experimentou fondos cambios sociais, políticos e culturais, viviu un rápido proceso de urbanización e pasou de ser un país rural a ter un índice de poboación ocupada no sector primario de só o 6,6 % en 2014 (IGE 2016). Desta maneira, a cultura labrega e mariñeira tradicional mudou de maneira radical e moitos elementos da cultura material e espiritual desapareceron. Pérdese así unha parte importante do patrimonio lingüístico,

ao tempo que o galego gaña espazos comunicativos aos que ten que adaptarse e para os que precisa desenvolver novas variedades. Estes procesos, vividos en intenso contacto co español de maneira máis ou menos directa, tiveron e teñen repercusións na lingua. Mais, así a todo, ata o presente poucos son os traballos que afrontaron o estudo do cambio lingüístico ou do contacto, e unha boa parte dos que o trataron fixérono de maneira impresionista.

Á parte das inestimables informacións que se poden extraer das teses de doutoramento sobre falas galegas, desde a de Santamarina (1973) ata a de Alonso Núñez (2011), existen valiosos ensaios, coma o discurso de entrada na RAG de Álvarez Blanco (2003) e a resposta de Santamarina (2003). No seo do ILG publicáronse algúns traballos, coma os de Regueira (2008, 2009) e os de Dubert (2014a, 2014b), entre algúns outros, pero fíxose evidente a necesidade dun traballo máis sistemático e de maior capacidade explicativa. Esta necesidade impulsou a converxencia de varias liñas de investigación e desembocou no proxecto “Cambio lingüístico no galego actual”¹, que se desenvolveu entre 2012 e 2015, e que tiña o obxectivo de afondar na descrición de aspectos pouco estudados e sobre todo de explorar enfoques metodolóxicos innovadores que ofrecen maior capacidade explicativa e que permitisen comprender os cambios que se están a producir ou que se produciron recentemente na lingua de Galicia.

Debido á situación de contacto lingüístico e á idea de que os cambios observados no galego están, cando menos na súa maioría, relacionados con esa situación, case todos os traballos de variación e cambio fan referencia, en maior ou menor medida, ao contacto. Así sucede, p.e., nos de Vidal (1997), sobre tres dialectos de Vigo, ou no de Dubert (1999), sobre Santiago de Compostela. Por contra, os traballos dedicados ao estudo do contacto son escasos, feitos de maneira impresionista na maior parte dos casos, e case sempre centrados nas “interferencias” léxicas e gramaticais. Unha referencia inicial pode ser o traballo de García (1976), e desde entón a situación non variou grandemente, no sentido de que seguen a ser moi escasos os traballos empíricos e a maioría seguen a ter unha orientación normativista e purista. Foron poucos os fenómenos estudados de maneira específica, como foi o caso da *gheada*, a partir dos controvertidos traballos de Pensado (1970) e Pensado / Pensado Ruiz (1984), ou algúns aspectos do léxico ou da toponimia (p.e. Santamarina 1988) ou da morfoloxía verbal (Dubert 2013). Deste

¹ Financiado polo Ministerio de Economía e Competitividade (referencia FFI2012-33845).

xeito, o proxecto de “Cambio lingüístico no galego actual” tivo continuidade noutro novo proxecto, “Contacto e cambio lingüístico en galego”, actualmente activo², que visa estender e sistematizar os estudos sobre o contacto lingüístico e as súas repercusións (non só o contacto co español, senón tamén o contacto entre variedades).

No marco do anteriormente citado proxecto de investigación, “Cambio lingüístico no galego actual”, publicáronse xa algúns traballos, que poden consultarse na páxina do proxecto³, e outros están en proceso de elaboración e de publicación. No libro que agora presentamos aparecen tamén traballos de varios membros do equipo investigador, xunto con outros de reflexión teórica e metodolóxica e outros de investigadoras e investigadores que traballan sobre o galego desde perspectivas novas. Co fin de fornecer un espazo que permitise establecer unha discusión frutífera, o Instituto da Lingua Galega organizou un Simposio sobre o cambio lingüístico no galego actual, que se celebrou entre outubro e novembro de 2015 na Facultade de Filoloxía da USC e no Consello da Cultura Galega. Nese simposio, presentouse un conxunto de traballos que foron discutidos co público investigador asistente. A partir de aí, elaborouse unha versión escrita, que foi sometida a unha revisión anónima por pares por parte de investigadores de prestixio de universidades europeas e americanas, todos eles especialistas nos respectivos ámbitos de coñecemento.

Por tanto, neste libro recóllense por unha parte traballos de carácter xeral ou largo e de interese teórico e metodolóxico, mais sobre todo traballos referidos á lingua galega e que representan avances significativos sobre o estado de cousas anterior. Trátase de traballos empíricos baseados en datos lingüísticos propios, moitas veces de ámbitos ou de tipos que non estaban anteriormente representados, e sobre todo realizados con enfoques innovadores e coas metodoloxías máis actuais: fonoloxía de laboratorio, dialectoloxía perceptiva, a lingua en interacción ou a construción de identidades a través do discurso, entre outras.

O volume ábrese cun traballo de interese xeral sobre o cambio lingüístico: as *dez teses* enunciadas por Johannes Kabatek. A través destas teses Kabatek somete a revisión os temas centrais do cambio lingüístico, poñendo de manifesto algúns

² Financiado polo Ministerio de Economía e Competitividade (referencia FFI2015-65208-P) e polo Fondo Europeo de Desenvolvemento Rexional (FEDER, marco financeiro plurianual 2014-2020).

³ V. http://ilg.usc.gal/gl/project_publicacions_search/884 (consulta 22.12.2016).

preconceitos que, firmemente asentados na lingüística do século xx, impiden comprender o cambio lingüístico. Entre eles, a idea da lingua como un sistema externo e estable, que cambia por razóns inexplicables (cando segundo esa concepción non debería facelo), mediante procesos nos que os falantes non teñen ningún papel. A partir da idea Wilhelm von Humboldt de que a lingua é *énérgeia* (actividade), fronte ao *érgon* (obra feita, produto), Kabatek insiste na idea de que é na actividade, na interacción, onde se produce o cambio. Se as linguas non están feitas, senón que se fan continuamente a través da actividade dos falantes, seguindo as ideas de Coseriu (1958), é aí onde se produce o cambio lingüístico. As persoas que falan teñen, por tanto, un papel protagonista, aínda que a innovación non é cambio, polo menos ata que sexa adoptada por outros individuos. Por outro lado, remarca que os cambios poden ser conscientes, ou dito doutra maneira, poden estar influídos por reflexións metalingüísticas que favorecen certas variantes. Desta maneira, a planificación lingüística é posible, mais non dunha maneira directa. Estes e outros temas son discutidos dunha maneira lúcida e clara, e por veces provocadora.

Ademais de que moitas das *teses* están ilustradas con exemplos da lingua galega, o artigo remata cunha reflexión sobre o cambio lingüístico no galego de hoxe, que constitúe un “interesantísimo laboratorio lingüístico”. Nela trátanse cuestións de actualidade, coma a “deriva” da lingua, o contacto co castelán, os neofalantes, o purismo, e as posibilidades de futuro. Para o autor, os garantes do futuro da lingua son os núcleos do “galego renovado”, ou sexa, nos grupos tradicionalmente galegofalantes que se adaptan aos cambios sociais e culturais sen perder a lingua, senón transformándoa para adaptala ás novas realidades, mais sen estaren baseadas na gramática do español, coma no caso dos neofalantes. Neste importante ensaio, por tanto, Kabatek clarifica algunhas das cuestións fundamentais do cambio lingüístico, mostrando que moitas delas están mal enfocadas, e que para entender como cambian as linguas é necesario pasar de entender a lingua como un obxecto externo ás persoas falantes a estudala como unha actividade na que os falantes son os axentes. E por outro lado analiza a situación do galego sen temor a entrar nalgúnhas das polémicas máis activas dos últimos tempos, como os debates sobre a calidade da lingua ou o papel dos neofalantes.

No seguinte capítulo, Ramón Mariño, sen dúbida un dos expertos máis autorizados sobre a historia do galego, traza un panorama dos cambios inducidos

polo contacto co español nos últimos séculos. Na primeira parte do seu traballo efectúa unha reflexión, oportuna e necesaria, sobre como deben interpretarse os datos fornecidos pola lingüística histórica, ou, visto doutra maneira, sobre as limitacións que impón a documentación histórica. Destaca entre estas limitacións o feito de que só nos tempos recentes temos acceso ás diferentes variedades da lingua, mentres que na documentación de que dispoñemos de tempos pasados só está representada a lingua escrita de certos estratos sociais; e por outro lado tampouco temos acceso á información sobre os procesos de innovación e de difusión dos cambios producidos por contacto, aínda que se pode aplicar o principio de uniformidade, é dicir, aplicar as ensinanzas dos cambios observados no presente aos cambios constatados noutros tempos. A partir de aí, vai trazando unha historia do contacto co español desde a Idade Media ata os nosos días, fincando atención en como o español foi entrando nas capas superiores da sociedade e posteriormente se foi difundindo cara a abaixo, ao tempo que os fenómenos de contacto ían facéndose máis numerosos, ata chegar á situación actual. Desta maneira, este capítulo constitúe un pórtico necesario para os restantes traballos en que o contacto co español é tido en conta.

O estudo da fala dos neofalantes, tanto desde o punto de vista da produción coma da percepción, é abordado polo traballo de Gisela Tomé Lourido e Bronwen G. Evans e mais polo de Alba Aguete. O denominado *neofalantismo* (Ramallo 2013) é un tema que vén suscitando crecente interese nos últimos anos, desde o punto de vista demolingüístico e tamén desde unha perspectiva sociolingüística. Non cabe dúbida da pertinencia dos estudos sobre as variedades dos neofalantes para abordar a investigación sobre o cambio lingüístico, pois se ben non se trata dun grupo social moi numeroso, si teñen unha importante presenza e visibilidade sociais.

Polo que se refire ao traballo de Aguete, preséntanse os resultados dun estudo experimental de percepción, cuxo obxectivo é comprobar o efecto de certas variables sociolingüísticas, como o hábitat de procedencia ou a lingua materna por exemplo, na identificación do contraste entre vogais medias altas [e, o] e baixas [ɛ, ɔ] tónicas. Entre os resultados máis interesantes do traballo, destaca o distinto comportamento que presentan os falantes que se declaran monolingües en galego (distinguen abertas e pechadas) e os monolingües en castelán (non distinguen), por un lado, e os que se declaran bilingües, por outro lado. É nos bilingües

onde se atopa unha maior heteroxeneidade e onde se detecta que factores como a lingua inicial dos pais e nais ou o hábitat de procedencia teñen moito maior peso que no grupo dos falantes que se declaraban monolingües. É probablemente un dos poucos traballos sobre o cambio fonético na tradición lingüística galega que ten unha base empírica sólida e que lle outorga un notable peso ao valor interpretativo que teñen os datos perceptivos.

Tomé Lourido e Evans analizan o fenómeno dos neofalantes galegos no contexto dos novos falantes doutras comunidades de linguas minoritarias en Europa. Así mesmo, tamén presentan unha revisión dos traballos realizados ata a momento sobre as variedades faladas por estes neofalantes, co fin de establecer se é posible que os falantes que teñen unha lingua minoritaria como segunda lingua son quen de mudar a produción da súa variedade ou a percepción das variedades máis tradicionais. Revisan un traballo seu (Tomé / Evans 2015) en que levaban a cabo un experimento de produción e outro de percepción, onde demostraban que o proceso de adquisición de sons novos, que non existen na primeira lingua ou lingua dominante, presenta límites tanto na percepción coma na produción. En conclusión, é difícil mudar certos aspectos do acento para estes novos falantes.

No seguinte capítulo, Estefanía Mosquera trata unha das novas variedades de lingua: a escrita electrónica. O traballo baséase nun importante corpus de mensaxes e interaccións (“conversas”), así como en enquisas sobre actitudes e percepcións sociais desta variedade de escrita. Tras dunha documentada reflexión sobre o carácter destas novas variedades, describe os recursos empregados e a súa funcionalidade para a comunicación. Destaca a autora a relevancia sociolingüística do feito de que se chegase a desenvolver unha modalidade coma esta na lingua galega, o que constitúe unha mostra da súa funcionalidade nos novos espazos creados pola tecnoloxía. A importancia deste traballo non radica só en ser un dos primeiros en estudar esta variedade (case non hai traballos sobre ela, agás algúns desta mesma autora), senón sobre todo na perspectiva interpretativa adoptada.

Tamén son moi escasos na lingüística galega os traballos de análise do discurso, e particularmente os dedicados á cuestión de lingua e xénero. No traballo de Noemi Basanta únense esas dúas condicións, dando lugar a un moi orixinal e relevante traballo de análise do discurso e sociolingüística interaccional aplicado á creación de identidades (de xénero, clase, idade...), ou dito doutra maneira, de construción de identidades na interacción lingüística. Mediante o estudo da cons-

trución de masculinidades a través das narrativas sobre o moceo, a autora mostra non só que as identidades se constrúen de maneira contextual e relacional durante a conversa, senón que estas construcións discursivas se producen en interacción con outras construcións identitarias: idade, clase, etnicidade. Neste sentido, os falantes adultos contrapóñense ás xeracións máis vellas e tamén ás máis novas, por un lado, e por outra banda constrúense como adultos en canto a que foron novos e mocearon noutro tempo pasado. E a través deses relatos tamén se constrúen outras identidades e represéntanse ideoloxías. Este traballo constitúe unha excelente introdución á análise de identidades no discurso e na interacción, tamén polas abundantes referencias bibliográficas, e ao tempo é un traballo novo e orixinal non só na lingüística galega, senón cando menos no ámbito das linguas románicas.

Soraya Suárez Quintas presenta un traballo no ámbito da dialectoloxía perceptiva que supón unha achega completamente novidosa, tanto pola aproximación metodolóxica como pola proposta de representación cartográfica dos resultados. O capítulo afonda na relación entre as actitudes dos falantes e os procesos de cambio no dominio lingüístico galego. Presenta resultados provenientes dun extenso traballo de campo en que enquisou a persoas que expresaban a súa actitude ante diferentes variedades dialectais do galego e valoraban a súa corrección e agradabilidade. Detense especialmente no papel que a percepción xoga no retroceso da gheada, que segue sendo avaliada moi negativamente e, por tanto, parece consolidarse a súa estigmatización por parte dos falantes.

O traballo de Elisabetta Carpitelli abre unha serie de tres capítulos de xeo-lingüística, que permiten ilustrar tres maneiras diferentes de explotar os datos fornecidos pola cartografía lingüística. O texto de Carpitelli estuda a microvariación nunha área reducida das falas italianas de parte da Lunigiana, no norte dos Apeninos, nas que se producen ditongacións da vogal media anterior en certas condicións (posición tónica en sílaba aberta). Presenta unha descrición acústica dos resultados encontrados nas gravacións efectuadas na área, e conclúe cunhas interesantes reflexións sobre o suposto carácter conservador e estático das comunidades lingüísticas das áreas montañosas (esta idea tamén se encontra nos estudos ibéricos), mais as variacións nas realizacións vocálicas (ás veces nun mesmo individuo) apuntan a unha capacidade de innovación e de cambio destes falares, que desenvolven trazos característicos cos que marcan as diferenzas cos centros urbanos próximos.

Xulio Sousa e David Rodríguez comezan por explicar o sentido da dialectoloxía e da xeografía lingüística e os seus obxectivos, no contexto dos estudos lingüísticos das últimas décadas, e a seguir mostran como a xeolingüística pode ser unha metodoloxía útil para o estudo dos cambios lingüísticos. É de notable interese a presentación de varios exemplos de cambio en tempo real en galego, a través de información localizada xeograficamente obtida de maneira comparable en tres épocas afastadas entre si por varias décadas (40 e 30 anos, aproximadamente): o ALPI, o ALGa e enquisas propias realizadas nos 53 puntos do ALPI nos últimos anos. Desta maneira, os datos obtidos nesas tres épocas nos mesmos lugares permiten observar os casos de mantemento das formas locais de maneira inalterada (o diminutivo *camín* vs *camiño*), así como outros en que se produce a extensión dunha forma léxica non galega (*cuna*, *nudo*), o avance dunha variante galega sobre outra (*eixe* / *eixo*), ou a redución de variantes (*bolboreta*, *demo*). Así, poden observarse en tempo real as mudanzas que se van obtendo co mesmo método nas capas sociais e etarias que son o obxectivo da xeolingüística concibida da maneira clásica (sen ter en conta a variación etaria ou social intralocal). Mais como esa poboación é considerada como a capa máis conservadora da lingua, os cambios producidos nesta variedade son vistos como altamente significativos. Desta maneira os autores mostran como as metodoloxías “clásicas” seguen a ocupar un lugar de gran importancia na investigación sobre o cambio lingüístico.

O capítulo de Carolina Pérez Capelo explica de maneira moi clara e amena como actúa o cambio lingüístico nos nomes de lugar. A partir da rigorosa descrición e escolla de exemplos da toponimia galega, mostra como os topónimos non son alleos aos procesos de cambio lingüístico, se ben algúns son máis proclives ás mudanzas irregulares, mentres que outros parecen presentar maior resistencia ao cambio. É precisamente esta tendencia da toponimia a ser máis conservadora ca a lingua común o que a fai moi valiosa para o estudo do cambio lingüístico, posto que nos achega información sobre etapas anteriores da evolución da lingua.

O libro péchase cun traballo importante de interese teórico, no que Francisco Dubert presenta unha visión da gramática que trata de superar algúns dos problemas dos modelos estruturais dominantes na lingüística galega actual. Revisa algúns conceptos e dicotomías de Saussure que se encontran nos alicerces da gramática estrutural para mostrar que o propio Saussure formula algunhas ideas que non tiveron moita fortuna (“preteridas”), mais que abren posibilidades de

desenvolver unha gramática doutro tipo, tal como a gramática de exemplares. A seguir revisa algúns casos problemáticos da morfoloxía verbal do galego, e detense especialmente nalgúns que resultan “atípicos”, coma as formas *cantandes*, *iña* e *sen* (imperativo de *ser*), para concluír defendendo unha morfoloxía baseada na palabra, na que non se espera unha correspondencia biunívoca entre a información morfosintáctica e a estrutura das formas de palabra. Para a detección e identificación da estrutura que os falantes crean nas palabras, os esquemas que teñen activos nas súas mentes, é necesario en moitos casos ter en conta os cambios lingüísticos en que están envolvidas esas formas. Por tanto, a separación neta entre diacronía e sincronía que a lingüística estrutural do século xx estableceu como insalvable non pode seguir sendo mantida, senón que a diacronía pode ser a clave que explique un estado de lingua dado. Esta idea, por outra parte, xa estaba anunciada no *Cours* de Saussure, como Dubert mostra neste traballo. De maneira importante, esta perspectiva permite explicar como se producen os cambios na morfoloxía das linguas, cando menos daquelas que presentan características tipolóxicas semellantes ao galego.

O conxunto dos once traballos contidos no libro ofrece, por tanto, unha serie de propostas diferentes e complementarias para estudar dunha maneira significativa o cambio lingüístico, especialmente as mudanzas observadas no galego actual, mais non só, xa que o seu interese abrangue as linguas románicas e a variación e o cambio lingüístico en xeral. Entre eles hai varios que utilizan metodoloxías máis achegadas aos estudos tradicionais, xunto con outros que presentan enfoques máis novos e metodoloxías desenvolvidas máis recentemente, nalgúns casos aínda moi pouco representadas na lingüística galega e na hispánica en xeral. Estas diferentes orientacións serán sen dúbida suxestivas para as persoas novas que se acheguen ao tema do cambio lingüístico ou para persoas que se estean a iniciar na investigación nestes terreos, mais tamén son de interese para a investigación do cambio lingüístico e para a definición de novos obxectivos para a lingüística galega.

Antes de rematar, queremos expresar o noso agradecemento a todas as persoas e institucións que fixeron posible esta publicación. Entre as institucións, agradecemos ao Consello da Cultura Galega e ao Instituto da Lingua Galega o seu apoio económico e a súa confianza en nós para levar a cabo esta tarefa. Temos tamén unha gran débeda con todas as persoas que participaron no simposio e,

especialmente, coas que aceptaron reformular a súa contribución para incluíla como capítulo deste libro. Así mesmo queremos recoñecer e agradecer o labor realizado polos diferentes revisores anónimos dos traballos aquí publicados, que axudaron a mellorar cos seus comentarios, suxestións e críticas. Finalmente, merece mención especial Raquel Vila Amado, que coidou a edición e a composición de todo o libro, sempre con paciencia, dilixencia e pulcritude exemplares. Para ela o noso máis cariñoso agradecemento.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALONSO, Dámaso (1962): *La fragmentación fonética peninsular*. Supl. de Enciclopedia Lingüística Hispánica. Madrid: CSIC.
- ALONSO NÚÑEZ, Aquilino Santiago (2011): *A fala de Castrelo do Val*. Tese de Doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- ÁLVAREZ BLANCO, Rosario (2003): *Variedade e diversidade da lingua. Algunhas reflexións sobre cambio, variación e galego estándar*. Discurso de recepción na RAG. A Coruña: RAG.
- COSERIU, Eugenio (1958 [1978]): *Sincronía, diacronía e historia. El problema del cambio lingüístico*. Montevideo, 1958 / Madrid: Gredos, 1978.
- DUBERT GARCÍA, Francisco (1999): *Aspectos do galego de Santiago de Compostela*. Anexo 44 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- DUBERT GARCÍA, Francisco (2013): «As formas tipo ‘tivo’ e o contacto lingüístico cos romances centrais», en Eva GUGENBERGER / Henrique MONTEAGUDO / Gabriel REI-DOVAL (eds.), *Contacto de linguas, hibrididade, cambio: contextos, procesos e consecuencias*, Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 137-167.
- DUBERT GARCÍA, Francisco (2014a): «Splinter morphologique et analogie dans les dialectes galiciens et portugais», en J. L. LÉONARD (ed.), *Morphologie flexionnelle et dialectologie romane: typologie(s) et modélisation(s), Mémoires de la Société de Linguistique de Paris* 22, 69-88.
- DUBERT GARCÍA, Francisco (2014b): «The emergence of structure in inflection: perfect roots in irregular Galician verbs», en J. L. LÉONARD (ed.), *Morphologie flexionnelle et dialectologie romane: typologie(s) et modélisation(s), Mémoires de la Société de Linguistique de Paris* 22, 185-206.
- GARCÍA GONZÁLEZ, Constantino (1976): «Interferencias lingüísticas entre gallego y castellano», *Revisa Española de Lingüística* 6, (2), 327-343. Reed. in *Temas de lingüística galega*. A Coruña: La Voz de Galicia, 109-140.
- IGE = Instituto Galego de Estatística (2016): «Economía. Os sectores de actividade. Definicións e conceptos teóricos». <http://www.ige.eu/estatico/educacion/Economia/Sectores/Teoria.htm#primario1> [consultado 22/12/2016].
- LORENZO, Ramón (1962): «Estudios etnográfico-lingüísticos sobre La Mahía y aledaños», *Cuadernos de Estudios Gallegos* 17, 49-67.
- PENSADO, José Luis (1970): «Interferencias estructurales castellano-gallegas: el problema de la geada y sus causas», *Revista de Filología Española* 53, 27-44.

- PENSADO, José Luis / Carmen PENSADO RUIZ (1983): “*Gueada*” y “*geada*” gallegas. Anexo 21 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- RAMALLO, Fernando (2013): «Neofalantismo», en Eva GUGENBERGER / Henrique MONTEAGUDO / Gabriel REI-DOVAL (eds.), *Contacto de linguas, hibridade, cambio: contextos, procesos e consecuencias*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 245-258.
- REGUEIRA, Xosé Luís (2008): «Cambios fonolóxicos no galego actual», en Mercedes BREA / Francisco FERNÁNDEZ REI / Xosé Luís REGUEIRA (eds.), *Cada palabra pesaba, cada palabra medía. Homenaxe a Antón Santamarina*. Santiago de Compostela: Universidade, 275-286.
- REGUEIRA, Xosé Luís (2009): «Cambios fonéticos e fonolóxicos no galego contemporáneo», *Estudos de Lingüística Galega* 1, 147-167.
- SANTAMARINA FERNÁNDEZ, Antonio (1973): *El habla del Valle del Suarna*. Tese de Doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- SANTAMARINA, Antón (1988): «Efectos do contacto lingüístico na toponimia galega», en Dieter KREMER (ed.) (1988), *Homenagem a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*. Tübingen: Instituto da Cultura e Língua Portuguesa / Consello da Cultura Galega, 87-96.
- SANTAMARINA FERNÁNDEZ, Antón (2003): «Resposta», en ÁLVAREZ BLANCO (2003), 39-50.
- TOMÉ LOURIDO, Gisela / Bronwen G. EVANS (2015): «Switching language dominance for ideological reasons: A study of Galician new speakers speech production and perception», Discussant Session on Sociophonetics. *Proceedings of the 18th International Congress of Phonetic Sciences (ICPhS)*. Glasgow: University of Glasgow.
- VIDAL FIGUEIROA, Tiago (1997): «Estructuras fonéticas de tres dialectos de Vigo», *Verba* 24, 313-332.

ensaio & investigação

Índice

- 6 **Limiar**
Xosé Luís Regueira / Elisa Fernández Rei
- 21 **Dez teses sobre o cambio lingüístico (e unha nota sobre o galego)**
Johannes Kabatek
- 45 **Breve reflexión histórica sobre o cambio inducido por contacto castelanizante en galego**
Ramón Mariño Paz
- 63 **Factores externos na variación do vocalismo galego. Estudo perceptivo**
Alba Agüete Cajiao
- 99 **Os neofalantes galegos no contexto europeo: a produción e a percepción da fala**
Gisela Tomé Lourido / Bronwen G. Evans
- 129 **A escrita electrónica galega: tradición, innovación e recepción**
Estefanía Mosquera Castro
- 157 **Fainos cambiar a situación e a propia evolución da vida, non?: identidade e performance en narrativas relacionalmente mediadas**
Noemi Basanta
- 187 **“O galego non é o ghallego que falamos nós”: a percepción e as actitudes como condicionantes do cambio lingüístico**
Soraya Suárez Quintas
- 215 **Esempi di variazione fonetica nell'Appennino Settentrionale. *Il caso dei vocalismi instabili***
Elisabetta Carpitelli
- 241 **Do espazo ó tempo: o cambio lingüístico en galego a partir da xeolingüística**
Xulio Sousa / David Rodríguez
- 271 **O cambio lingüístico nos nomes de lugar. Notas a partir da toponimia galega**
Carolina Pérez Capelo
- 297 **Cambio e estrutura morfolóxica. Segmentacións atípicas en verbos galegos e portugueses**
Francisco Dubert-García

DEZ TESES SOBRE O CAMBIO LINGÜÍSTICO (E UNHA NOTA SOBRE O GALEGO)

Johannes Kabatek
Universidade de Zürich

1. INTRODUCCIÓN

Polo menos desde os estoicos sabemos que convén, antes de deixarnos enredar en discusións acerca dun suposto problema, cuestiona-los seus presupostos. No caso da teoría do cambio lingüístico, existe unha serie de cuestións fundamentais que aparecen unha e outra vez nos debates e que fan suscitar vivas discusións aínda que, ben visto, están mal presentadas. Nas seguintes liñas reflexionarei acerca dalgunhas desas cuestións.

Moito do que direi non é novo, e aínda que critique certos falsos presupostos, isto non implica o rexeitamento da tradición, todo o contrario: quen di que vai ofrecer algo completamente novo nun dos temas máis tradicionais dunha disciplina normalmente é un ignorante, ou, se non o é, é un sofista, o cal probablemente sexa peor.

Vou presentar as miñas reflexións en forma de dez teses que comentarei brevemente unha por unha. O número de dez corresponde a unha certa estética, á manexabilidade e á limitación temporal e conceptual, pero é en certa medida arbitrario, polo que baixo algunha que outra das teses se tratará máis dun só aspecto, e algún aspecto é tratado en máis dunha tese. Terminarei sobre algunhas observacións, en principio independentes da parte principal, sobre o galego actual.

2. AS DEZ TESES

2.1. Tese 1: “O cambio lingüístico non existe”

A primeira tese é vella, pero continúa sendo actual. É bastante común presenta-lo problema do cambio lingüístico en termos causais, baseado na pregunta de “por que cambian as linguas”, supoñendo dalgún xeito que non deberían cambiar:

as linguas concíbense como entidades estables, e o cambio como algo estraño¹. Hai dúas razóns para isto, a primeira deriva da historia da lingüística e da consideración da lingua como algo separable do falante, e a segunda, moito máis importante, deriva da propia visión dos falantes e da consideración dunha lingua como algo actual, un “état de langue” na terminoloxía de Ferdinand de Saussure, algo que existe neste momento, algo no que o falante está envolvido dalgún xeito e dentro do cal se move sen necesidade de ollar cara á historia.

Esa visión subxectiva, explicable e comprensible pero falaz, vén a miúdo acompañada doutra falacia: a do *tempo* como motor do cambio. Xa Dante Alighieri dicía que o tempo cambiaba a lingua², e no *Cours* de Saussure lemos “le temps change toute chose”: na concepción do *Cours*, hai unha separación entre o individuo e a masa, a lingua existe na masa dos falantes e o individuo non pode cambiar nada. O que actúa entre o individuo e a masa é o tempo, que fai cambiar todo, e a lingua non escapa a esa norma. Obviamente, aquí a argumentación é errada: se non hai posibilidade de cambia-la lingua desde o lado do individuo, ¿como vai haber cambio?³

Cando Eugenio Coseriu en 1958 criticou esa visión da lingua, xa que nela é imposible entende-lo cambio, propuxo volver á actividade do falante e ver o cambio lingüístico non coma algo estraño que ocorre sorprendentemente cun obxecto que na realidade debería ser estable: propuxo, en cambio, separa-la proxección da estabilidade da actividade real dos falantes que por definición é dinámica e desde a que o que chamamos cambio lingüístico non é máis ca un aspecto, unha consecuencia dunha perspectiva determinada. Máis tarde, nun artigo en inglés, Coseriu provoca coa fórmula de “Linguistic change does not exist” —posta entre aspas—, que é a que retomo nesta primeira tese. Houbo lingüistas que non entenderon o xogo paradoxal e provocador desa frase e afirmaron que Coseriu negaba a existencia do cambio lingüístico. Pero o que di Coseriu é diferente: non existe o cambio lingüístico tal como se concibe en gran parte das teorías, e iso ata a actualidade.

¹ Véxase, neste contexto, a discusión levada a cabo na revista *Energeia* 5 (2013-14) sobre explicacións causais e explicacións finalistas na lingüística (<http://www.energeia-online.de/>).

² *De vulgari eloquentia*, IX, 6: “Cum igitur omnis nostra loquela - preter illam homini primo concreatam a Deo - sit a nostro beneplacito reparata post confusionem illam que nil aliud fuit quam prioris oblivio, et homo sit instabilissimum atque variabilissimum animal, nec durabilis nec continua esse potest, sed sicut alia que nostra sunt, puta mores et habitus, per locorum temporumque distantias variari oportet.”

³ Hai que dicir que Saussure tamén se percata diso, cando di noutro lugar: “enfin, c’est la parole qui fait évoluer la langue” (Saussure 1916, 37).

A lingua non é un obxecto externo e estable, non é unha proxección. Se partimos da lingua como proxección sincrónica e comparamos diferentes sincronías, nunca poderemos entende-lo cambio lingüístico⁴. Se facemos unha foto da Praza do Obradoiro un domingo ás oito da mañá e outra dúas horas máis tarde, haberá unha praza baleira por un lado e outra con xente⁵. E podemos preguntarnos: ¿que foi o que provocou o cambio destes dous estados das cousas? Pero o cambio non está nesas dúas proxeccións da realidade, neses dous momentos. A explicación non está nin na primeira nin na segunda foto, nin na superposición das dúas. A explicación está no que pasou no medio, na suma dos actos individuais de movementos individuais, na finalidade de cada unha das persoas que se moveron a esa praza. Claro que sabemos ou supoñeremos polo noso coñecemento inferencial o que pasou. Pero nos estudos de cambio lingüístico, como a lingua parece algo con vida propia, é frecuente que non se mire a actividade dos individuos senón que se postule algo como unha entidade propia, a cal é movida por unha “man invisible”, como na famosa e exitosa teoría do cambio lingüístico de Rudi Keller⁶ que, ben visto, non é nin unha teoría nin explica nada. Segue sendo certo que, como nos postulados de Coseriu, o cambio da lingua como algo abstracto “non existe”. A lingua, considerada coma algo separado do individuo, non nos vai dar a resposta sobre o funcionamento do cambio. A resposta está nos falantes. E cando parece

⁴ Coseriu desenvolve a súa teoría fronte á concepción do cambio presentada no *Cours de Linguistique Générale* de Ferdinand de Saussure. Actualmente, a cen anos da publicación do *Cours* e á vista de manuscritos de Saussure e dos apuntes dos discípulos, sabemos que para Saussure a separación entre *langue* e *parole* (con clara primordialidade da *langue*) non era tan clara como aparece na edición de Bally et Sechehaye (Béguelin 2011). Xa no *Cours*, Saussure avisa cando fala do exemplo do xadrez que o cambio non está nos estados separados senón no movemento das pezas. E a falacia do tempo resólvese, nalgúns testemuños de Saussure, cunha concepción da *parole* como motor do cambio, unha *parole* moito máis próxima á *enérgeia* humboldtiana do que facía crer o texto do *Cours* (véxase tese 2). A crítica de Coseriu refírese ao *Cours* e non ao verdadeiro Saussure, pero o *Cours*, coas súas afirmacións tan categóricas (mellor probablemente que a visión máis diferenciada do propio Saussure), serviulle a Coseriu como referente óptimo para desenvolver a súa propia teoría.

⁵ Xosé Luís Regueira (c.p.) menciona un exemplo aínda moito máis ilustrativo ofrecido unha vez por Joan Bybee: unha foto dunha árbore ao lado dunha foto dunha mesa, para argumentar que non podía entenderse o cambio mirando dous estados separados (dúas sincronías).

⁶ Keller (1990) tivo moito éxito no mundo xermanófono, e máis adiante, pola tradución do seu manual, no mundo anglófono. A idea principal consiste na distinción entre fenómenos da natureza, artefactos e “fenómenos do terceiro tipo” nos que o produto, contrariamente ao caso do artefacto, non corresponde á intención do produtor (como os sendeiros no campus da Universidade de Düsseldorf, os atascos, a caída da bolsa ou o cambio lingüístico). Neste caso, suponse que hai unha “man invisible” que produce o efecto non-intencionado polos individuos. En todos os exemplos a “causa” última do cambio está, en realidade, na finalidade dos actores individuais.

que os falantes actúan de acordo con criterios superiores, cando parecen guiados por unha “man invisible”, cando crean sistemas sorprendentemente simétricos ou cando parecen andar por sendeiros de gramaticalización tipoloxicamente preconfigurados, a tarefa do lingüista non consiste en separar eses sendeiros da actividade do falante senón todo o contrario: o lingüista debe dar unha explicación do “para que” – “para que” os falantes crean sistemas simétricos, “para que” seguen pautas regulares de gramaticalización. A resposta está neles mesmos, na actividade visible, non no fantasma invisible da man de Keller.

2.2. Tese 2: A esencia do cambio lingüístico está na *enérgeia* e non no *érgon*

A segunda tese non é máis que outra formulación da primeira. Foi Humboldt (1836) quen insistiu nesa diferenciación adoptada de Aristóteles da *enérgeia* fronte ao *érgon*⁷: a lingua é unha actividade, non é unha obra feita. O dito de Humboldt é un lugar común na teoría do cambio lingüístico, pero moitas veces é unha especie de adorno sen consecuencias. ¡Cantos traballos hai que citan a famosa frase de Humboldt na introdución para despois continuar analizando a lingua como *érgon* e esquecerse das consecuencias reais do postulado da *enérgeia*!

A falacia consiste en querer mostrar a esencia a partir de efectos secundarios. É como nas visións antigas que intentaban explicar a media lúa supoñendo que a lúa era un astro nocturno que cambiaba a súa forma con regularidade en vez de darse conta que a lúa non é máis ca un espello da luz solar e que a razón do cambio estaba na súa posición con respecto ao sol e á terra. Por exemplo, a “explicación” do aumento da frecuencia do infinitivo conxugado en certos textos galegos con respecto a textos de épocas anteriores non está nos datos que demostran ese aumento; nin sequera está nas “tendencias do sistema do galego” ou nalgún principio tipolóxico como o da economía ou nunha man invisible que reparte terminacións flexionais. A explicación está na actividade dos que escriben textos nos que prolifera esa forma, ata en casos dificilmente xustificables desde a gramática da lingua, para faceren os textos pareceren máis galegos, soaren máis cultos ou esconderen a castelanización real dos seus autores⁸.

⁷ No ámbito galego, atópase unha clara adopción desa idea, con volta aos termos orixinais aristotélicos, na obra de Amor Ruibal, véxase Kabatek (2009).

⁸ Cf. Kabatek (2000: 132-134).

Pero se o cambio lingüístico está na *enérgeia*, na actividade dos falantes, e non no *érgon*, nos textos producidos, na lingüística histórica estamos diante dun problema. Na lingüística histórica, a partir dunha certa profundidade temporal, os informantes están todos mortos e o único que temos son datos de corpus. ¿Pero que é un corpus? Unha colección de *textos*, non de lingua⁹. O corpus é *érgon*, non *enérgeia*. Na lingüística histórica tratamos datos de épocas diferentes como se foran reflexo directo dun suposto dinamismo da lingua.

Hai pouco, presentamos como na actualidade os programas informáticos permiten mostrar, con base nos datos de corpus, gráficos dinámicos (*motion charts*), con visualizacións do movemento dos fenómenos lingüísticos a través do tempo, coa evolución de construcións ou de colocacións¹⁰. Parece, pois, que por fin a vella idea de Schuchardt de que o único real na linguaxe é o dinamismo e o único visible a proxección estática se resolve mediante o avance técnico¹¹. ¡Parece que por fin podemos ve-lo cambio lingüístico como realmente é, como *enérgeia*, como algo emerxente, algo que se move! Pero hai que andar con coidado: a verdade é que os *motion charts*”, por moi ilustrativos que sexan, por moi sedutores que nos presenten os datos, son en realidade un engano: finxen movemento real, pero mostran movemento calculado entre *érgons*, entre datos dun corpus. O movemento que parece ser movemento de algo é en realidade só a transición entre dúas cifras estáticas: non é un movemento activo levado por unha finalidade; é un movemento pasivo producido pola diferenza entre dous estados calculados cuantitativamente. A lingüística histórica de corpus é unha disciplina que se vende como “obxectiva” da historia da lingua pero é unicamente “obxectiva” con respecto á historia dos datos contidos no corpus. Isto non é de por si un problema, pero temos que ser conscientes diso, tamén cando un estudo se basea en datos “obxectivos” e tamén cando o corpus é grande, “representativo” e filoloxicamente fiable (o que desafortunadamente non é o caso en moitos dos córpora que manexamos)¹².

⁹ Véxase, neste contexto, Kabatek (2013).

¹⁰ A idea dos *motion charts* foi desenvolvida por Martin Hilpert sobre todo no ámbito dos estudos da historia do inglés, véxase <http://members.unine.ch/martin.hilpert/motion.html>.

¹¹ Véxase Schuchardt (1917).

¹² Véxase Kabatek (2016).

2.3. Tese 3: A innovación individual *non* é cambio

Tamén esta tese é tradicional, pero desde logo non xeralmente aceptada ou tida en conta. É común a equiparación dos fenómenos individuais co cambio. Tanto cando son fenómenos independentes de influencias de outras linguas coma cando se deben a interferencias de outras linguas ou variedades: as “innovacións” individuais poden corresponder a creacións dentro dun sistema lingüístico ou á introdución de elementos de outras linguas, e nese sentido as chamadas “interferencias” son innovacións, xa que alteran as tradicións dunha lingua. “Una interferencia es un canvi”, dicía Lluís Payrató (1985: 58) hai tempo, sen diferenciación entre a individualidade da interferencia e o cambio. Pero o cambio non está aínda na innovación: non o cambio da lingua (como algo comunitario), só o “cambio” da fala do individuo (na que non é “cambio” senón simplemente individualidade inherente ao falar). Se alguén fala galego con acento francés, isto pode ser debido á interferencia desa lingua, pero non é un feito de cambio da lingua galega. “La innovación no es ‘cambio’”, dicía con moita claridade Coseriu (1958 [1978]: 79). O individuo non cambia a lingua: o cambio existe cando a proposta individual pasa a ser adoptada por outros e cando pasa a ser un feito colectivo na comunidade dos falantes. É moi pouco probable que o acento estráño dun individuo pase a cambiar unha lingua, fan falta circunstancias históricas moi particulares para que algo semellante aconteza.

A diferenciación entre innovación individual e cambio ten numerosas consecuencias. ¿Que facemos cando miramos un corpus histórico? Atopamos unha forma nunha época remota e dicimos “xa existía daquela en galego” (e pode ser que teñamos razón). Por exemplo, é moi coñecido aquel caso único medieval do que parece ser un pronome de solidariedade galego: “ca elles nõ che am y culpa nẽhũa”¹³. Trátase dun hápax sintáctico, pero dun hápax que é interpretable como indicio da existencia do pronome de solidariedade xa nesa época. O importante é a palabra “interpretable”: na lingüística histórica (e non só nela) dispoñemos de datos individuais que son indicios da lingua da época. Pero sempre son testemuños individuais, e se unha forma aparece unha única vez ou se aparece uni-

¹³ O exemplo aparece na tradución da Crónica xeral alfonsí ao galego: “Rey, nõ as por que teer nẽhũu destes que comigo som presos, que por mĩ soo aueras quantos y som, et nõ lles faças nẽhũu mal, ca elles **nõ che am y culpa nẽhũa**” (Lorenzo 1975: 130).

camente nun autor, o labor do lingüista non consiste nunha simple afirmación da existencia do fenómeno na época determinada senón da interpretación do valor que pode ter o exemplo en cuestión na historia da lingua. A lingüística histórica é, pois (como a lingüística en xeral), unha tarefa hermenéutica e o dato individual (como tamén os datos do corpus) non é o fin da análise do cambio lingüístico, é mais ben o inicio¹⁴.

2.4. Tese 4: A clave do cambio lingüístico está *entre a fala e a lingua*

Isto non quere dicir, claro está, que a innovación individual non teña importancia; todo o contrario: as innovacións dos individuos son *propostas* de cambio, e a adopción por parte de outros individuos pode chegar a establecer un saber común que leva á integración desa proposta no inventario dunha lingua. Obviamente este proceso non ocorre nun instante, pode ser moi complexo e consistir en diferentes tipos de xeneralización extensiva e intensiva: extensiva, en canto á xeneralidade dun fenómeno nunha comunidade lingüística, e intensiva, en canto a xeneralidade dunha regra nun sistema lingüístico. É precisamente ese proceso de selección o que nos debería interesar no estudo histórico. Un proceso nada simple e desde logo non puramente frecuencial. Medir puras frecuencias de fenómenos nun corpus é medir epifenómenos de *érgons* e non chegar ata a *enérgeia*. ¿Pero podemos ir máis alá? Obviamente os datos históricos teñen as súas limitacións, pero a limitación dos datos non xustifica simplificacións na concepción do obxecto mesmo. A linguaxe humana sempre existe na súa totalidade, por moi restrinxido que sexa o noso acceso a algún fenómeno histórico concreto.

2.5. Tese 5: Entre falante e oínte hai asimetría

Se a fala é un fenómeno individual e o proceso do cambio consiste na adopción dunha innovación individual por outros individuos, entre a innovación e a adopción ten que haber, por definición, unha fase de asimetría, que despois leva a unha nova simetría. De feito, a lingüística tradicional non reparou demasiado

¹⁴ A este respecto é interesante (aínda que non sen problemas) a proposta de Mario Barra (2015) do que el chama o “método idiolectal”: o estudo da historia da lingua a partir de córpora que consisten na obra de individuos.

nese feito asimétrico, que se dá en dous sentidos: como asimetría “interna” entre un sistema con ou sen elemento innovador, e como unha asimetría “externa”, entre variedades diferentes. Ningunha das dúas asimetrías leva necesariamente ao cambio; de feito, elas forman parte do funcionamento normal das linguas. Para dar un exemplo de asimetría “interna”: sabemos que o artigo nas linguas románicas emerxe, polo menos en parte, a partir dos demostrativos usados naqueles contextos onde o falante usa o deíctico para referentes identificables para el pero non identificables no espazo comunicativo para o oínte. O fenómeno do uso “anamnésico” dos deícticos é coñecido da lingua actual cando alguén usa demostrativos para referentes non visibles para o oínte: “cheguei a esa praza e alí estaba esa muller que me miraba como se me coñecera”. É un fenómeno que podemos observar en moitas linguas, unha estratexia pragmática de vivificación que suxire que o oínte tamén “ve” o referente, involucrándoo nos acontecementos. Pero na realidade é a manifestación da asimetría entre o que sinala algo que ve e o que ve o sinal cara a algo que el non ve. Esta asimetría é un cambio lingüístico *in potentia*: é unha innovación, é un uso “impropio” dun elemento deíctico. Ese elemento deíctico non é deíctico para o oínte, e se non é deíctico é unicamente un elemento actualizador, que cumpriría unha función que adoita ser a dun artigo e pode ser reanalizada como tal. Pero a innovación, aquí tamén, non é cambio, e os deícticos románicos úsanse nese tipo de contexto desde hai moito tempo sen que houbera reanálise. Pero para que a haxa, necesitamos o escenario previo da introdución da asimetría por innovación.

O segundo tipo de asimetría, a asimetría “externa” chama máis a atención e coméntase frecuentemente no discurso metalingüístico. Trátase da asimetría entre falantes de dúas variedades diferentes, unha asimetría que contén tamén o potencial do cambio dada a posibilidade de acomodación dos falantes, de creación de (ou de achegamento á) simetría. Na cultura lingüística europea moderna, a simetría entre falantes de variedades diferentes chegou a ser tan común que parecía xa unha especie de universal lingüístico, e de feito algo universal hai nesa tendencia a falar coma o outro. Pero a simetría como doutrina, como norma de cortesía e como regra de comportamento é tamén un feito cultural, xeneralizado na Europa desde o Renacemento co ideal da unidade da lingua e a ideoloxía da estandarización, tendencia levada ao seu punto extremo pola Revolución Francesa e o ideal da *égalité* lingüística, un ideal en parte absurdo

e inconcibible, por moito que apreciemos os valores da Revolución Francesa. Desde a perspectiva da Suíza alemá, vese que o ideal da simetría é unha cuestión basicamente de *cultura*, dunha cultura aprendida e non necesaria: na Suíza alemá (non nas áreas das outras linguas), os falantes de diferentes variedades comunican cada un no seu dialecto, comprendéndose mutuamente e aceptando a diverxencia¹⁵. Tamén en España, despois da ideoloxía do “hablar en buen cristiano” e da preferencia dun estándar unilingüe para a comunicación entre falantes de diversas rexións, unha cultura asimétrica estase a estender cada vez máis, sobre todo nas xeracións máis novas, en parte como reacción á ideoloxía monovarietal anterior.

A acomodación non é necesaria, e podemos tamén mostrar resistencia a ela. E desde logo non hai necesidade de acomodación anticipada: por exemplo, falar castelán cos descoñecidos por se acaso fose a súa lingua. En Suíza, os falantes falan dialecto en xeral cambian ao estándar (lingua normalmente non dialóxica e unicamente ritual e moi formal) ou a outra lingua só cando se dan conta que o outro non os entende. Obviamente, se o galego tivera o prestixio que teñen os dialectos da Suíza xermanófona, a situación lingüística galega sería outra.

2.6. Tese 6: O lugar do cambio é o texto/discurso

Ata aquí falamos de lingua e de fala, pero non falamos de outro aspecto fundamental da linguaxe humana. A interacción humana non é uniforme, corresponde a diferentes prácticas sociais, e nesas prácticas establécense tradicións, tradicións que, na terminoloxía adoptada de Peter Koch (1987), chamamos *tradicións discursivas*. As tradicións discursivas poden vincularse con prácticas discursivas de tódolos días como saudar, expresar emocións, declarar o amor, pedir unha cervexa nun bar ou desexar sorte; prácticas vinculadas coa lingua escrita como escribir unha mensaxe de whatsapp, un ensaio, un traballo de carreira ou unha tese de doutoramento. As prácticas discursivas están organizadas ao longo dese continuo que Peter Koch e Wulf Oesterreicher chamaron de “inmediatez” e “distancia” (Koch / Oesterreicher 2007), un continuo entre dous polos extremos, marcado por preferencias de medio (oral, no polo da inmediatez, e escrito, no polo oposto)¹⁶.

¹⁵ Véxase Kabatek (2015), con bibliografía sobre acomodación lingüística.

¹⁶ Kabatek *no prelo*.

É importante sinalar que as tradicións discursivas son as que estratifican o continuo entre inmediatez e distancia, e que as formas lingüísticas non flotan no aire senón que se asocian con textos e tradicións de textos. Visto así, as innovacións tamén se dan en textos, sexan estes escritos ou orais, e despois de apareceren nunha tradición discursiva determinada, poden estenderse de alí a outras. Isto quere dicir que, por un lado, non basta con estudar a diacronía: temos que estudar unha diacronía diferenciada coas súas tradicións respectivas, e temos que estudar onde aparece unha innovación e como pasa dunha tradición a outras. E temos que fixarnos nos momentos de creación de novas tradicións discursivas nunha lingua xa que eles son, polo outro lado, tamén momentos innovación lingüística.

2.7. Tese 7: O contacto de linguas vén determinado polas tradicións discursivas

Dito isto, hai que modificar tamén a visión simplista do contacto lingüístico e da interferencia lingüística. A interferencia non é só interferencia entre linguas: a interferencia dáse pola presenza de máis dunha lingua na mente dun falante, e do coñecemento que ese falante ten de diferentes tradicións discursivas nas linguas de contacto. Cando unha tradición discursiva existe nunha das linguas e non na outra e a outra intenta crear textos que corresponden a esa tradición discursiva, os novos textos serán lugares de interferencia, é dicir: na finalidade de produción deses novos textos, o falante vai facer entrar en contacto as linguas, e non as linguas sen máis senón as linguas precisamente tal como se dan neses textos determinados. Un exemplo: existe no castelán unha prosodia particular dos discursos públicos, da predicación, das noticias do telexornal, e esa prosodia é a que aparece no galego no momento de crear eses textos en galego. ¿Por que? Porque os falantes que crean eses textos proceden das capas castelanófonas, iso si, pero tamén porque os modelos textuais deses ámbitos son os que transmiten modelos prosódicos particulares¹⁷.

2.8. Tese 8: O lugar do cambio é a interacción

De todo o dito anteriormente resulta claro que a clave do estudo do cambio lingüístico só indirectamente está no estudo dos textos, como manifestacións in-

¹⁷ Kabatek (2000: 123-142).

dividuais, ou das “linguas” como abstraccións; as innovacións e o cambio vense, na realidade, na interacción dos falantes. É o máis difícil de estudar, pero non por iso deberíamos deixar de facelo. Para estudala, deberíamos estar abertos a métodos novos, alén da mera observación, métodos experimentais, por exemplo, que permitan tamén ter un certo control sobre as variables da comunicación. E en épocas para as que só dispoñemos de testemuños escritos, estes non poden ser máis que o punto de partida da interpretación dos procesos de cambio, inferidos, segundo o principio de actualidade, dos procesos actuais.

2.9. Tese 9: O cambio pode ser “consciente”

Un dos tópicos da teoría do cambio lingüístico desde o século XIX é o da “inconsciencia” do cambio lingüístico. Poderíamos encher páxinas con xuízos que afirman que os falantes non saben o que fan cando falan, que os falantes non son lingüistas, e que cando a lingua cambia, os falantes non se decatan diso: falan sen máis, e non se dan conta da man invisible que está alterando o seu comportamento¹⁸. Danse incluso casos onde os falantes negan o que están facendo, como nas subordinadas causais do alemán, onde a norma do estándar prescribe a inversión sintáctica e a colocación do verbo no final da oración (*ich komme nicht, weil ich krank bin* ‘non vou porque estou malo’). Na lingua falada, porén, é moi común a orde V2, a orde normal e non-marcada das oracións principais (*ich komme nicht weil ich bin krank*). Moitos falantes, interrogados sobre o fenómeno, negan que o producirían, ás veces acompañando a argumentación dunha causal sen inversión (*ich würde das nie tun weil ich spreche ja richtiges Deutsch!*, ‘nunca o faría xa que falo alemán correcto’, en vez da orde estándar *weil ich ja richtiges Deutsch spreche*). É coma se un galego, interrogado pola anteposición do pronome átono, dixera algo como “me parece imposible facer algo así”. Este tipo de xuízos é rechamante se pensamos que hai toda unha rama da lingüística que critica o carácter problemático dos datos de corpus preferindo xuízos introspectivos dos falantes. Os

¹⁸ No *Cours* de Saussure afirmase “que la réflexion n’intervient pas dans la pratique d’un idiome; que les sujets sont, dans une large mesure, inconscients des lois de la langue” (Saussure 1916: 106). Pouco antes, Boas dixera: “The linguistic classifications never rise into consciousness [...] The great advantage that linguistics offers [...] is the fact that on the whole, the categories which are formed always remain unconscious, and that for this reason the processes which lead to their formation can be followed without the misleading and disturbing factors of secondary explanations.” (Boas 1911: 70-71)

falantes poden equivocarse neses xuízos, e por iso eses xuízos non se poden usar sen máis como datos que reflicten o comportamento lingüístico real.

Pero de aquí ao postulado da inconsciencia do cambio lingüístico hai unha serie de inferencias inaceptables. Primeiro é inaceptable falar de inconsciencia en relación coa fala humana. Falar nunca é inconsciente: é a expresión fundamental da nosa consciencia, e o inconsciente non fala. Aquí faría falta entrar nun debate sobre a teoría psicolóxica da consciencia e en cuestións de terminoloxía, pero en realidade, cando se di “o cambio lingüístico é inconsciente”, o que se quere dicir é outra cousa. Na realidade, trátase da cuestión de se o cambio pode ocorrer sen o control explícito dos falantes. É obvio que, á hora de falar, facemos cousas que, ben pensadas, non as teríamos feito. Sobre todo na lingua oral, a planificación *online* do discurso corresponde moitas veces a outras normas que o intento de falar de maneira exemplar, por exemplo nunha situación formal. E se alguén coloca o pronome diante do verbo onde unha gramática tradicional galega preferiría a énclise, poderá dicir que foi “sen querer”, pero en realidade a anteposición non se dá sen máis; ela mostra unha finalidade do falante: hai un “querer” implícito, un querer que neste caso pode corresponder a unha tendencia implícita de sistematización, a unha tendencia do falante a estruturar a gramática galega segundo outra gramática, a da lingua de contacto, presente na súa mente. Ou incluso a unha vontade internamente galega, sen ter que recorrer a influencias de fóra, xa que non hai razóns para dicir que a tendencia panrománica que favoreceu a próclise non actúa no galego. Fronte a ese “querer” implícito hai outro “querer”, un querer explícito, unha vontade que se pode formular metalingüísticamente e que corresponde a unha análise explícita do comportamento dos falantes, tanto do seu propio como do comportamento dos seus interlocutores.

Obviamente, ese segundo “querer” —a miúdo en conflito co primeiro— tamén existe, o querer explícito e reflexionado, o querer “falar ben”, a monitorizaxe (Krashen 2003), o mirar cara á propia actividade e o control dela¹⁹. Igual que cando controlamos o que dicimos para ser corteses ou descorteses, para acadala simpatía do outro ou para evitar tabús. Cando falamos cun neno procuramos

¹⁹ Labov (1994: 78) distingue, como é sabido, entre cambios “desde arriba” e cambios “desde abaixo”, dicindo que os cambios de arriba moitas veces son cambios dos que se percatan os falantes: “changes from above are introduced by the dominant social class, often with full public awareness”. En realidade, aquí Labov mestura dúas cousas: a cuestión dos cambios en textos de inmediatez e de distancia, por un lado, e a cuestión da reflexión metalingüística (presente doutra maneira, iso si, nos dous polos comunicativos).

evitar palabras consideradas vulgares, cando falamos co cura non dicimos “hostia” e cando falamos cun estranxeiro evitamos palabras ou expresións que nos parecen demasiado complexas ou que poderían resultar incomprensibles para el. Todo isto non cambia a lingua, é unicamente o control que temos do noso propio falar, pero obviamente, se o control non é limitado a unha situación moi particular, pode levar ao cambio. En alemán, a palabra *Fräulein*, diminutivo de *Frau*, completamente normal como tratamento das solteiras ata hai uns corenta anos, practicamente desapareceu por se considerar discriminatoria. Cando un falante evita unha palabra anteriormente común, crea, negativamente, unha innovación, un candidato para o cambio xa que tanto a introdución de formas novas coma o evitar formas vellas é “creación”, innovación con respecto á tradición anterior. Se esa creación é reproducida e corresponde a unha vontade colectiva, pode levar ao cambio. Se todos pensan que o infinitivo conxugado soa a galego culto, será revitalizado polo menos nos textos de distancia; se todos pensan que dá igual onde colocámo-lo pronome átono, o galego de Vigo pasará á historia como a vangarda dunha variedade innovadora.

A cuestión ben presentada non é, pois, se o cambio é consciente ou non; a cuestión axeitada é se neste ou naquel cambio concreto tivo ou non que ver algunha reflexión metalingüística. Segundo a comunidade, segundo a situación histórica e segundo o fenómeno concreto, o papel da reflexión metalingüística é máis ou menos importante. Fenómenos coma o da revitalización urbana da gheada e da súa conversión, desde a forma desprestixiada, en forma de certo prestixio e símbolo de galeguidade ou de progresividade, claramente non son imaxinables sen a correspondente tematización metalingüística e marcación explícita do fenómeno. O mesmo vale para a anteposición do pronome en perífrases de tipo “teremos que o facer” no galego escrito e en moitos outros casos de aumento frecuencial de certas formas en certos ámbitos nas últimas décadas.

Noutros casos, como o da perda de certas distincións vocálicas, o cambio parece pasar máis desapercibido. Cando analizámo-lo cambio lingüístico, deberíamos, pois, procurar reconstruír ese continuo entre cambios non tematizados, “desapercibidos” e cambios tematizados metalingüísticamente. É unha tarefa complexa, xa que se trata, por un lado, dun continuo entre formas estereotipadas e formas nunca tematizadas, e polo outro lado a tematización pode ser máis ou menos implícita ou vaga. Cando se di “os de tal e tal lugar cantan” ou

“falan máis de vagar”, non son xuízos a tomar a pé da letra, pero indican que hai percepción dunha diferenza. E, finalmente, cando hai falantes que din que non saben falar cunha entoación determinada porque “non lles sae” e de repente os mesmos falantes son capaces de imitar precisamente esa entoación, vemos que non se trata unicamente dun problema de competencia senón tamén de actitude.

2.10. Tese 10: A planificación da lingua é imposible

Esta última tese é provocadora e préstase ao malentendido. Pero é obviamente certa, polo menos nun sentido estrito da idea de planificación. É inxenuo pensar que unha lingua se pode modificar nun escritorio: inxenuo porque corresponde a unha clara imposibilidade. Se tomamos en serio o que dixemos antes, fala e lingua non son o mesmo e a lingua corresponde a un saber *compartido*. O único que realmente pode facer o planificador lingüístico —alén de casos moi especiais coma o do Esperanto de Zamenhof— é, pois, facer propostas, ademais de planificar a súa propia fala. Incluso no caso máis extremo da imposición violenta dunha innovación, o que se procura impor non é a innovación senón a súa adopción, algo cando menos problemático e, en xeral, contraprodutivo e con efectos máis ben contrarios á intención.

A planificación lingüística é imposible de maneira directa: a lingua é unha convención social e a planificación non pode cambiar unha competencia compartida de maneira directa. A planificación pode, iso si, propoñer formas, propoñer exemplos, crear as condicións para que os falantes actúen dunha maneira determinada. “The planner proposes and the community disposes”, dicía Einar Haugen (1966: 24). A planificación propón innovacións e a comunidade determina se son aceptadas, se vai haber cambio ou non. Dado que o efecto da planificación pode ser paradoxal, dado que os falantes poden reaccionar, segundo as actitudes fronte á planificación, precisamente co rexeitamento e non coa aceptación das propostas, a planificación hase ver como algo altamente sensible e complexo, algo que non se pode limitar a esta ou aquela campaña ou a un plan de normalización que pode ser máis papel ca realidade. A mellor planificación é a que chega á xente e que corresponde ou provoque á vontade dela: unha planificación atractiva, con modelos que inciten á imitación e outros que provoquen a

condena. A mellor planificación é democrática, non imposta: actúa convencendo, ofrecendo programas competitivos que van obter o “voto” dos falantes.

A mellor planificación toma en serio a vontade da xente, e se a maioría dos galegos quere explicitamente —e isto é claramente o caso— que o galego teña futuro, a planificación debe indica-lo camiño cara a un futuro digno da lingua. Ese camiño debe incluír a crítica á erosión interna xa que os planificadores como expertos en lingüística deben saber que os escenarios de morte de lingua son externos e internos: externos, por perda de falantes, e internos, por erosión interna da lingua.

Unha vez, hai anos, un representante da política lingüística do Goberno galego díxome que o que importaba era que a xente falase galego, e non importaba como falaban mentres falaban. Obviamente foi unha voz illada, pero é certo que houbo en Galicia máis campañas a favor do emprego da lingua ca discusións sobre a súa calidade, como se o mero feito de falar galego, e non importa que galego, xa fose un avance na política lingüística. Pero unha política lingüística que nun caso como o galego, con erosión interna da lingua, non se dá conta da importancia da corrección idiomática, non está en realidade impedindo a agonía do idioma²⁰.

3. CAMBIO LINGÜÍSTICO NO GALEGO ACTUAL

Con estas últimas observacións xa estamos no caso do galego, e permítome rematar con algunhas observacións sobre a lingua galega actual. O galego é unha lingua idónea para o estudo de certos fenómenos de cambio lingüístico. Precisamente polas transformacións sociais e políticas das últimas décadas, polo alto grao de tematización metalingüística, a tensión entre contacto intenso (nalgúns zonas e nalgúns falantes), por un lado, e relativa independencia (noutras zonas e noutros falantes) polo outro, o alto dinamismo do galego ofrece un interesantísimo laboratorio lingüístico e numerosas posibilidades de estudo. O galego permite

²⁰ Neste sentido, tamén é importante observar que en Galicia floreceu, desde hai décadas, a socioloxía da linguaxe e que dispoñemos de moitísimos estudos sobre o emprego do galego en diferentes ámbitos da sociedade, con datos na maioría dos casos introspectivos (e en certa medida atitudinais) dos falantes que din que falan galego ou castelán en tal e tal situación, pero sen datos exhaustivos sobre os referentes concretos —moi variados—deses dous glotónimos. Para a temática da “dignidade” das linguas, véxase tamén Kabatek (2011).

estuda-la innovación lingüística en tódolos ámbitos; permite estuda-lo contacto en falantes de diversa índole, con diferentes linguas e variedades maternas e con diferentes orientacións. E permite, ademais, estuda-las consecuencias colectivas das innovacións, a competencia entre diferentes tendencias que se dan na lingua actual.

Pero ¿cara a onde vai o galego actual? ¿Cal é o seu futuro? Limitareime aquí a discutir brevemente dous aspectos: primeiro, o da “deriva” do sistema lingüístico, e segundo, o de diferentes tendencias na sociedade galega actual. Identificareí dúas tendencias problemáticas, saíndo un pouco da visión puramente descritiva e entrando nunha visión interesada, de falante adoptivo que se encariñou coa lingua e que se preocupa polo seu porvir. Para rematar, presentarei unhas reflexións sobre unha terceira perspectiva, esa si prometedora e de esperanza.

3.1. “Deriva”, purismo e cambio

A lingua galega está, non hai que facerse ilusións, nunha situación altamente difícil. E iso máis alá de calquera cuestión política ou ideolóxica, desde un punto de vista unicamente lingüístico. Para investigarmos o cambio lingüístico no galego actual, hai que precisar, en primeiro lugar, o obxecto de estudo e identificar a lingua máis alá das individualidades da fala. Pero ¿que é a lingua galega? ¿Cara a onde vai? Parecen preguntas banais pero son altamente complexas. Miremos os seguintes dous exemplos. Se mirámo-las gramáticas que se consideran descritivas, decatámonos de que o galego carece de formas analíticas temporais gramaticalizadas no seu sistema verbal e de que a súa sintaxe pronominal conserva máis ou menos o estado das linguas iberorrománicas da Idade Media. Pero se saímos fóra e falamos coa xente, oímos a cada momento, incluso en variedades non moi castelanizadas, construcións coma “había feito” ou “houbera dito”, e no galego da televisión ou no galego urbano de Vigo semella que “me parece” e “me gusta” son formas máis frecuentes ca non “paréceme” e “gústame”.

Claro que o galego urbano de Vigo (que chamo así segundo unha escolla prototípica, sabendo que o fenómeno no fondo non é diatópico e que se dá en moitos lugares) é un galego de neofalantes e que corresponde a unha extensión social das interferencias masivas co castelán; un fenómeno grupal que levou a unha especie de crioulización dentro do galego, cunha variedade híbrida de moi pou-

cas características diferenciadoras con respecto á lingua de contacto. Poderíamos dicir, como ás veces se fai, que simplemente non é galego. Pero ¿quen define os límites da lingua? ¿Quen ten o dereito de decidir sobre a inclusión e a exclusión de innovacións, sexan elas autóctonas ou importadas? Nesa “discusión” implícita e explícita dentro da sociedade galega, quen fala segundo o sistema tradicional defenderao, e quen fala segundo o sistema innovador fará o mesmo, e a cuestión é cal dos dous grupos é o que triunfará co tempo.

Ese “galego de Vigo” é unha variedade interesantísima desde o punto de vista descritivo (e altamente problemática desde o punto de vista normativo), estudada só en parte, e de relevancia para a comunidade internacional dos lingüistas que estudan fenómenos de contacto. O galego, xunto co euskara e o hebreo moderno, parece ser unha lingua na que os neofalantes marcan, polo menos en parte, as pautas do futuro: falantes marcados por unha lingua materna diferente²¹.

O que é interesante no caso dos neofalantes e na configuración histórica particular do galego é que parece ser que eles, nunha perspectiva da evolución da lingua, están na vangarda do proceso de cambio lingüístico: falan un galego tipoloxicamente “avanzado”, un galego do futuro. ¿Por que o galego vai ser a única lingua románica sen formas analíticas temporais gramaticalizadas no sistema verbal? Ninguén dubida da existencia da forma “vou facer” para a expresión do futuro. ¿Por que non aceptar a existencia dun “había feito”? ¿Por que o galego vai ser a única lingua románica que conserva a lei de Wackernagel en plena vixencia, e non pode comezar unha frase non-marcada cun pronome clítico? Se hai anteposición incluso no portugués polo menos na variedade brasileira, ¿por que non en galego? ¿Ou é que o galego ten que ser necesariamente unha lingua románica de onte, do pasado? ¿Non ten dereito á evolución? Poderíase argumentar así. Pero o problema dos falantes urbanos con formas compostas, cinco vogais, despalatalización e sintaxe pronominal proclítica é que non falan así por evolución “interna” da lingua, non gramaticalizan paulatinamente formas primeiro resultativas e despois, por metonimia, temporais: fan todo o que fan por interferencia, por contacto con outra lingua, por influencia doutro sistema. É unha pura casualidade que nestes casos as

²¹ É interesante ese fenómeno tamén porque presenta moitos paralelismos co que se vén chamando ultimamente o estudo dos *falantes de herdanza* (‘heritage speakers’), con respecto ao cal algúns autores falan dun “campo nacente” (cf. Rothman 2009) no que se buscan aínda as ferramentas de descrición axeitadas. A longa experiencia que ten a lingüística galega na descrición do neofalantismo ofrecería unha interesante base de comparación empírica, metodolóxica e teórica para o estudo dos falantes de herdanza.

tendencias correspondan a unha tendencia xeral observada nas linguas románicas: é por que a lingua de contacto está, en certa medida e en certos casos, tipoloxicamente máis “avanzada” nos sendeiros de gramaticalización. Pero non creo que se adopte por iso o sistema innovador; adóptase polo prestixio do castelán sen máis, e se a situación fose a inversa, se o castelán tivese formas menos gramaticalizadas, elas adoptaríanse igual, xa que o criterio nada ten que ver coa deriva interna do sistema gramatical do galego: é simplemente castelanismo. Desde unha perspectiva máis normativa e política, paréceme que o castelanismo, confundido con progresismo gramatical, pode levar tamén a un dos maiores enganados da historia do galego e a algo que realmente pon en perigo a lingua. Se se acepta como galego todo o que en realidade vén da lingua de contacto, ¿onde quedará o galego? ¿Dá realmente igual que galego se fala mentres se fale galego? ¿Que é o que define o galego fronte ao castelán? ¿As vogais? ¿Os pronomes? ¿Algún *coido que* metido no inicio dunha frase en castelán? ¿Que é máis galego: o castelán dalgúns falantes que distinguen sete vogais e que manteñen un sistema verbal galego ou o “galego” urbano case totalmente castelanizado? ¿Onde están os límites entre as linguas? ¿A partir de que momento a lingua deixa de ser lingua e se converte ou nun acento local ou nunha parodia do que nalgún pasado foi expresión íntima da xente e símbolo da súa identidade? O que resulta claro é que unha neglixencia total, unha tolerancia total cara ao castelanismo, unha aceptación do “calquera cousa vale” dentro da sociedade galega non é na realidade signo de tolerancia do galego senón signo do desprezo e da falta de resistencia, necesaria para a supervivencia de calquera lingua.

O outro extremo é o do purismo, a defensa extrema do galego fronte á invasión do castelán, incluída a castelanización histórica. Ese purismo é sentido como unha especie de necesidade, como un contrapeso, unha vía de salvación. Pero o purismo radical tamén separa a prescrición de certas realidades da fala. E iso é un perigo xa que os falantes en certa medida son os que teñen razón á hora de falar, en non os lingüistas. Parece paradoxal: é necesario sinalar a dignidade da lingua e crear unha consciencia do que é galego fronte ao que non o é, e ao mesmo tempo é perigoso dicirlles aos falantes o que deberían facer, xa que moitos senten o galego castelanizado como seu e non queren que desde unha autoridade —nin política nin lingüística— se lles diga o que teñen que facer.

Ningunha das dúas vías, nin o neofalantismo de libre castelanización, nin un purismo anticastelán extremo poden garanti-lo futuro da lingua. Unha castelani-

zación descontrolada leva á erosión da lingua por dentro, a un galego que xa non é galego. E un purismo que se opón demasiado ás realidades da fala pode chegar a separar demasiado a utopía da lingua purificada da realidade dos falantes.

3.2. O galego pode ter futuro

Pero non quero rematar de maneira pesimista e deixar todo en dúas vías sen futuro. Existe obviamente unha terceira vía, unha vía de modernización a partir da realidade galega, unha vía na que, ademais, neofalantes e puristas poden confluír. Ante todo, é importante sinalar unha frecuente confusión: a planificación lingüística non prohibe que o falante fale como fale; a planificación lingüística procura fomenta-lo uso da lingua en tódolos ámbitos e purificala nos ámbitos formais e escritos. A lingua do ensino, a lingua dos usos escritos, a lingua dos medios de comunicación debe corresponder a un modelo coherente cos criterios de planificación, non a fala de tódolos días da xente. Existe, iso si, o perigo da separación entre as variedades formais e informais, pero esa separación tamén é ata certo grao normal en tódalas linguas e se os modelos formais saen das variedades tradicionais e non da lingua de contacto, serán tamén modelos para a imitación.

Nas variedades faladas, unha importante mostra da terceira vía é o neogalego urbano, ese neogalego renovado de falantes urbanos que senten un compromiso pola lingua, sexan eles neofalantes ou galegofalantes de sempre, e asumen que para levar a lingua adiante fai falta un certo esforzo: o esforzo de falala fronte á lingua de contacto e o esforzo de coidala e de preferir formas galegas fronte a formas castelás.

Pero o futuro do galego non está só neses núcleos urbanos. O galego é unha lingua tradicionalmente rural e mariñeira, e se perde os seus ámbitos tradicionais, poucas posibilidades de supervivencia vai ter. Tradicionalmente, o castelán vén asociado co progreso, e o progreso económico e social da Galicia rural foi, paradoxalmente, un dos maiores inimigos do galego. Sería eticamente moi problemático critica-lo progreso económico do campo para mante-los ámbitos tradicionais do galego. Se o paso da agricultura tradicional a unha agricultura con sistemas informatizados de organización é acompañado da castelanización, non hai que critica-lo progreso senón desvincular as dúas linguas desas connotacións. Neste sentido, é moi importante ver que existen núcleos rurais renovados,

de progreso, de dinámica económica e de modernización que ao mesmo tempo manteñen o galego, ás veces en formas moi pouco castelanizadas e dialectais, pero acompañando a modernización económica co mantemento da lingua; núcleos tanto nos ámbitos da agricultura coma no artesanado, na pequena industria e no sector terciario.

Galicia sempre foi un exemplo, en comparación con outras situacións, dunha comunidade onde a lingua local tiña porcentaxes enormemente altos de falantes, e por iso a preocupación pola lingua parecía ser menor ca noutras comunidades. Pero se hoxe en día á omnipresenza do castelán sumamos a omnipresenza de formas do galego cada vez máis castelanizadas, os núcleos do galego renovado, tanto urbano como rural, están en clara minoría. Pero eses núcleos son a forza do idioma, os seus falantes poden ser os garantes do futuro da lingua, sobre todo se non van en retroceso senón en expansión.

4. CONCLUSIÓN

O noso percorrido levounos por diferentes teses, diferentes aspectos do cambio lingüístico e fíxonos aterrar no galego renovado urbano e rural. Galicia é un escenario dinámico e vivo do cambio lingüístico; en Galicia temos diante dos nosos ollos un laboratorio da actualidade que tamén permite servir como punto de partida para incursións históricas. En Galicia podemos estudar procesos de gramaticalización, de reanálise, escenarios de morte de lingua e de revitalización; podemos estudar como a reflexión metalingüística intervéñ á hora de falar e podemos ver os alcances e límites de planificación. E talvez sexa interesante converter este país aínda máis nun laboratorio de planificación lingüística. Sería interesante ver, por exemplo, se a planificación lingüística, claramente presente no neogalego urbano, ten ou non algún impacto sobre o mantemento e a modernización do galego no ámbito rural. Tanto impacto positivo coma impacto negativo, por suposto. E sería interesante saber cales son os factores no marco ecolingüístico que favorezan que haxa falantes que leven adiante ese proceso de renovación, e facer todo para que eses factores se fomenten. Deste xeito, a análise dos procesos de cambio lingüístico non sería unicamente unha tarefa académica e un exercicio intelectual senón que podería axudar a garanti-lo futuro da lingua.

AGRADECEMENTOS

Grazas a Lorenzo Tomasin e a dous revisores anónimos deste traballo polas importantes correccións e suxestións dunha versión previa deste traballo. E grazas a Xosé Luís Regueira polos seus comentarios e correccións.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- BARRA JOVER, Mario (2015): «Método y teoría del cambio lingüístico: argumentos en favor de un ‘método idiolectal’», en José María García Martín (ed.), *Actas del IX Congreso Internacional de Historia de la Lengua Española (Cádiz 2012)*. Madrid: Iberoamericana / Vervuert, 263-292.
- BÉGUELIN, Marie-José (2011): «Linguistique de la langue et linguistique de la parole», en *Mélanges en l'honneur d'Alain Berrendonner*. Bruxelas: De Boeck-Duculot, 641-661.
- BOAS, Franz (1911): «Introduction», en *Handbook of American Indian languages*. Washington D.C.: Government Printing Office, 5-83.
- COSERIU, Eugenio (1958 [1978]): *Sincronía, diacronía e historia. El problema del cambio lingüístico*. Montevideo, 1958 / Madrid: Gredos, 1978.
- COSERIU, Eugenio (1983): «Linguistic Change does not exist», *Linguistica Nuova ed Antica* 1, 51-63.
- HAUGEN, Einar (1966): *Language conflict and language planning. The case of modern Norwegian*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- HUMBOLDT, Wilhelm von (1836): *Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues und ihren Einfluß auf die geistige Entwicklung des Menschengeschlechts*. Berlín: Dümmler.
- KABATEK, Johannes (2000): *Os falantes como lingüistas. Tradición, innovación e interferencias no galego actual*. Vigo: Xerais.
- KABATEK, Johannes (2009): «Fontes e contexto europeo da lingüística segundo Amor Ruibal», en Andrés Torres Queiruga / Antonio Domínguez Rei / Pablo Cano López (eds.), *Amor Ruibal, filólogo*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 193-217.
- KABATEK, Johannes (2011): «Algunos apuntes acerca de la cuestión de la ‘hibridez’ y de la ‘dignidad’ de las lenguas iberorrománicas», en Yolanda Congosto Martín / Elena Méndez García de Paredes (eds.), *Variación lingüística y contacto de lenguas en el mundo hispánico. In memoriam Manuel Alvar*. Madrid: Iberoamericana, 271-289.
- KABATEK, Johannes (2013): «¿Es posible una lingüística histórica basada en un corpus representativo?», *Iberoromania* 77, 8-28. <<http://dx.doi.org/10.1515/ibero-2013-0045>>.
- KABATEK, Johannes (2015): «Sprachkultur und Akkomodation», en Michael Bernsen / Elmar Eggert / Angela Schrott (eds.), *Historische Sprachwissenschaft als philologische Kulturwissenschaft. Festschrift für Franz Lebsanft zum 60. Geburtstag*. Bonn: Bonn University Press / V&R Unipress, 165-177.
- KABATEK, Johannes (2016): «Un nuevo capítulo en la lingüística histórica iberorrománica: el trabajo crítico con los corpus», en Johannes Kabatek (ed.), *Lingüística de corpus y lingüística histórica iberorrománica*. Berlín / Nova York: De Gruyter, 1-17.
- KABATEK, Johannes (no prelo): «Spoken and written language», en Xulio Sousa / Ernesto González Seoane (eds.), *Manual of Galician linguistics*. Berlín / Nova York: De Gruyter.

- KELLER, Rudi (1990): *Sprachwandel. Von der unsichtbaren Hand in der Sprache*. Tübingen: Francke, 1994².
- KOCH, Peter (1997): «Diskurstraditionen: zu ihrem sprachtheoretischen Status und ihrer Dynamik», en Barbara Frank / Thomas Haye / Doris Tophinke (eds.), *Gattungen mittelalterlicher Schriftlichkeit*. Tübingen: Narr, 43-79.
- KOCH, Peter / Wulf OESTERREICHER (2007): *Lengua hablada en la Romania. Español, francés, italiano*. Madrid: Gredos.
- KRASHEN, Stephen D. (2003): *Explorations in language acquisition and use*. Portsmouth, NH: Heinemann.
- LABOV, William (1994): *Principles of linguistic change. Internal factors*. Oxford: Blackwell, volume I.
- LORENZO, Ramón (1975-1977): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. 2 vols. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos "Padre Feijoo".
- PAYRATÓ, Lluís (1985): *La interferència lingüística. Comentaris i exemples català – castellà*. Montserrat: Curial edicions catalanes.
- ROTHMAN, Jason (2009): «Understanding the nature and outcomes of early bilingualism: Romance languages as heritage languages», *The International Journal of Bilingualism* 13/2, 155-163.
- SAUSSURE, Ferdinand de (1916/1984): *Cours de Linguistique Générale*, édition critique préparée par Tullio de Mauro, (1^a ed. 1972, sobre a base da versión orixinal de Bally, Sechehaye e Riedlinger de 1916) París: Payot.
- SCHUCHARDT, Hugo (1917): Recensión de F. de Saussure, *Cours de linguistique générale* (Lausanne / París: Payot, 1916), *Literaturblatt für germanische und romanische Philologie* 38, 1-9.

**BREVE REFLEXIÓN
HISTÓRICA SOBRE O CAMBIO
INDUCIDO POR CONTACTO
CASTELANIZANTE EN GALEGO**

Ramón Mariño Paz

Instituto da Lingua Galega

Universidade de Santiago de Compostela

1. CREACIÓN E DIFUSIÓN DAS INNOVACIÓNS LINGÜÍSTICAS

No ámbito dos estudos sobre o cambio lingüístico é doutrina hoxe asentada que nestes procesos se debe distinguir a fase de creación da innovación da fase da súa difusión. Non se pode falar propiamente de cambio lingüístico se a aparición dunha nova variante para a expresión dunha determinada variable non vai acompañada dunha expansión suficientemente grande dela tanto no conxunto do sistema lingüístico que debe integrala coma no seo da sociedade en que o proceso transformatorio se pon en marcha. En efecto, para que unha innovación sexa algo máis ca unha ocorrencia momentánea ou unha moda pasaxeira cómpre, se se trata dunha innovación fonética, morfolóxica ou sintáctica, que se estenda á maior parte das unidades lingüísticas que son susceptibles de asimilala, pero tamén é necesario que, a partir do individuo ou do grupo en que se orixinou, se propague a un certo número de variedades diatópicas, diastráticas e diafásicas da lingua en que apareceu.

Creo que datan de finais do século XVIII as máis antigas noticias que temos sobre a penetración en galego de castelanismos léxicos que contiñan a consoante fricativa velar xorda. En 1794 o padre Sobreira (1974: 223) fixo una anotación na que daba a entender que isto era o que acontecía daquela no galego que se falaba en Ourense e Ribadavia, pois dicía que esa lingua se caracterizaba por «no tener la letra J, que aunque la pronuncian algunas veces, es por remedar o imitar el castellano». O certo é que nos textos en galego escritos e publicados poucos anos despois, nos principios do século XIX, estes préstamos aparecen xa con notable frecuencia: *angel*, *colegio*, *General*, *Magestad*, *majadera*, *ojalá*, *Paisanage*, *religion*, *Sargento*... (cf. Mariño Paz 2003: 71-77). Como consecuencia da aceptación e da difusión deste tipo de préstamos, hoxe en día /x/ é unha consoante presente no inventario fonolóxico de diversas variedades populares de galego, nas que se usa non só en voces tomadas do castelán, senón tamén en préstamos que

proveñen doutros idiomas pero que ao noso chegaron coa mediación do castelán, como *hippy* (/ˈxipi/). Nas variedades con gheada faringal, larínxal ou uvular, xorda ou sonora, este tipo de articulación, propio sobre todo de comunidades rurais, adoita darse tamén con estes préstamos (cf. Dubert García 1999: 48-61). No estándar configurado e socializado a partir de 1982 non teñen cabida estes castelanismos, ao paso que estranxeirismos coma o mencionado se adaptan con /h/ (*hippy* /ˈhipi/). Pois ben, hoxe en día os falantes máis expostos á atracción do estándar (os máis novos, con máis estudos, os máis urbanos) procuran acomodar este tipo de préstamos incorporándolles /ʃ/ (*colexio*, *relixión*...), pero esta acomodación non se practica cos estranxeirismos nin con algunhas outras unidades (*hippy* [ˈxipi], *pijo*) (cf. Dubert García 1999: 56-57). Haberá que ver, por tanto, se a innovación /x/ > /ʃ/ coñece un proceso de difusión léxica que a leve a todas as palabras que poderían incorporala, e tamén haberá que ver se, a partir dese núcleo de falantes actualmente máis proclives a ela, consegue expandirse ata outras variedades diastráticas e incluso ás variedades diafásicas propias da informalidade.

Por tanto, se cada cambio lingüístico é un proceso en que debe distinguirse a fase da creación da innovación da fase da súa difusión sistémica e social, é obvio que nunha reflexión histórica sobre a mudanza inducida por influencia castelanizante en galego cumprirá distinguir entre a influencia castelanizante na fase de creación da innovación e a influencia castelanizante na fase da súa difusión, coa pertinente distinción entre cada unha das tres grandes etapas do percurso histórico do noso idioma. Canto á creación de innovacións inducidas por este motivo, haberá que falar da identidade, do tamaño e da relevancia social dos grupos en que se deu e se dá o contacto entre galego e castelán na Idade Media, na Idade Moderna e na Idade Contemporánea, xa que é destes grupos de onde necesariamente tiña e ten que emanar este tipo de innovacións. Polo que ten que ver coa súa expansión social, deberemos cavilar sobre os medios de difusión dispoñibles e sobre a súa potencia difusora no galego medieval, no galego medio e no galego contemporáneo.

Para o tocante á difusión sistémica coido que podemos apelar ao chamado «principio de uniformidade», básico para todas as ciencias históricas, segundo o cal «knowledge of processes that operated in the past can be inferred by observing ongoing processes in the present» (Christy 1983: ix). En lingüística histórica isto implica que todo o que nas últimas décadas fomos aprendendo a partir do

estudo de mudanzas lingüísticas en marcha pode e debe axudarnos cando o que nos propoñemos é estudar os cambios que se produciron no pasado. Pois ben, se é lóxico supoñer que as posibilidades de crear innovacións castelanizantes e de espallalas socialmente foron aumentando conforme foron agrandando os grupos de individuos galegofalantes con contacto asiduo co castelán, non o é, polo contrario, presumir que as formas de se difundir unha innovación castelanizante polo sistema lingüístico mudasen co transcurso dos séculos que nos separan da Idade Media. E non o é, ao meu modo de ver, porque, mentres que a creación e a expansión dos castelanismos a distintas variedades diatópicas, diastráticas e diafásicas son procesos que teñen unha incuestionable dimensión social, a difusión dunha innovación fonética, morfolóxica ou sintáctica polo léxico ou polas distintas estruturas susceptibles de recibila ten un carácter estritamente sistémico que non parece que poida ser afectado polas mudanzas sociais. Por este motivo, nas páxinas que seguen falarei exclusivamente sobre a creación e a difusión social dos castelanismos e deixarei a un lado as cuestións relativas á súa difusión sistémica.

2. AS FONTES DE ESTUDO

Contamos con fontes de estudo que nos permitan facer isto con toda a profundidade desexable en cada unha das tres fases históricas do idioma galego? Certamente, non. As fontes de estudo de que dispoñemos para o galego medieval, para o galego medio e mesmo para o galego do século XIX e de parte do XX non nos permiten facer reconstrucións integrais dos distintos estados de variación que no pasado se foron dando, e canto máis recuamos no tempo máis incompleto é o noso coñecemento dos escenarios lingüísticos e sociolingüísticos que en cada época se constituíron. Na realidade, só dunhas décadas para acó podemos facer estudos en profundidade sobre as mudanzas inducidas por contacto co castelán ou sobre as mudanzas orixinadas por calquera outro tipo de motivación, xa que só neste período máis próximo a nós poderemos poñer ao noso servizo ferramentas de análise que nos proporcionen información pormenorizada sobre as distintas variedades do galego oral e do galego escrito, sobre o contexto sociolingüístico en que tales variedades se usaron e se usan, sobre os perfís biográficos das persoas que as empregaron ou empregan ou sobre as opinións ou actitudes que poden ou puideron mover esas persoas a usalas ou a non as usar.

En efecto, para analizar o galego medieval e o galego medio só nos podemos valer de fontes escritas, e non de todas as fontes escritas que nesas épocas se produciron, senón só daquelas que finalmente se conservaron. Obviamente, as razóns que propiciaron a supervivencia dunhas e favoreceron a desaparición ou destrución doutras nada tiveron que ver coas necesidades de conformar corpus suficientemente representativos que no día de hoxe temos os lingüistas históricos. Por outra parte, cómpre reparar en que os textos escritos antes do século XIX son obra de individuos pertencentes á ínfima minoría letrada en que durante todo aquel tempo se concentraron as capacidades para ler e escribir, o que no caso de Galicia quere dicir que os testemuños de que dispoñemos para o estudo do galego medieval e do galego medio foron producidos polas persoas que máis contacto tiñan entón co castelán, mentres que da gran maioría galegófona, analfabeta e sen contactos ou só con contactos ocasionais co castelán, non nos queda rexistro directo ningún que nos puidese informar sobre a lingua que os seus integrantes falaban todos os días. Para os Séculos Escuros a grande escaseza dos textos en galego que entón se escribiron e que chegaron a nós compénsase cun importante enriquecemento tipolóxico (cartas privadas, obras lexicográficas adornadas con apuntamentos valiosos...); non é pouco, desde logo, mais non por iso deixamos de estar deficientemente informados acerca do alcance que entón tería o préstamo castelanizante e, en xeral, acerca do estado de variación que daquela se daría no idioma galego.

Para o estudo do galego contemporáneo contamos con fontes de estudo moito máis numerosas e variadas. Desde as primeiras décadas do século XIX o pregaleguismo e o galeguismo promoveron a escritura e a publicación de textos en galego cada vez máis diversos e abundantes, así como de gramáticas, dicionarios e outras fontes metalingüísticas que conteñen informacións preciosas para o investigador. Os rexistros de testemuños da lingua oral só chegarían no século XX, mais cómpre considerar que, aínda que a radio chegou a Galicia entre finais dos anos vinte e principios dos trinta e a televisión algo máis de dúas décadas despois, durante moito tempo o idioma galego non se empregou nas súas emisións. Non debemos esquecer, finalmente, que a incorporación dos estudos sobre o galego á Universidade de Santiago de Compostela durante os anos sesenta supuxo o inicio dun laborioso ciclo histórico en que se elaboraron múltiples materiais que achegan información abundante e valiosa para o coñecemento da traxectoria da nosa lingua desde hai uns cincuenta anos ata hoxe.

3. O CAMBIO INDUCIDO POR CONTACTO CASTELANIZANTE NO GALEGO MEDIEVAL (CA. SÉCULO IX-SÉCULO XV)¹

Sobre a base da antiga «cultura castrexa», os conventos romanos bracarense, lucense e asturicense, a provincia romana da Gallaecia, o reino suevo e a monarquía ástur-galaica da Alta Idade Media constituíron experiencias históricas que con certeza contribuíron a reforzar e definir a vella singularidade etnográfica do noroeste ibérico. Neste contexto plurisecular, o galego abrollou como un romance madurado vagarosamente nun territorio que durante moito tempo se manifestou como social e demograficamente estable, aínda que non sen contactos frecuentes con xermanos, árabes, sirios, bérberes, francos ou hispanos de diversa orixe. Do século IX en diante o reino de Galicia coñeceu etapas de gran relevancia política, mais foi quedando cada vez máis distante dos territorios ibéricos centrais e meridionais en que se ía situando a vangarda da «Reconquista», nos cales se produciron os procesos de encontro e mestizaxe de usuarios de distintas variedades lingüísticas de que falou Penny (2004). Se neses escenarios os contactos entre falantes de diversas variedades do romance e doutras linguas tiveron que suscitar mudanzas numerosas e máis ou menos rápidas, nunha terra coma a nosa, con movementos demográficos sensiblemente menores, a exposición do romance propio aos cambios estimulados por contacto lingüístico tivo que ser tamén sensiblemente menor.

Nos séculos XIII, XIV e XV a definitiva integración do reino de Galicia na coroa de Castela, que data de 1230, soamente trouxo á nosa terra certas elites gobernantes foráneas que, acompañadas dos seus séquitos pero fundamentalmente desconectadas da gran masa da poboación galegofalante, exercerían un frouxísimo impacto castelanizante sobre a lingua oral da gran maioría dos galegos da época. Nestas condicións, os círculos sociais en que se dese o bilingüismo galego-castelán terían dimensións moi reducidas, de modo que serían escasas as persoas en disposición de crearen en galego innovacións inducidas por contacto co castelán. Así mesmo, debían de ser extremadamente remotas as posibilidades de que estas innovacións se propagasen ata a actividade lingüística do pobo común, posto que os contactos deste coas elites foráneas ou cos estamentos galegos

¹ As reflexións sobre a influencia castelanizante en cada etapa histórica considerada baséanse nos datos expostos en Mariño Paz (1998, 2008). Véxase tamén a obra de Monteagudo (1999).

máis próximos a esas elites serían raros e incapaces de provocar propagacións de certa magnitude. Os castelanismos, por tanto, debían de circular sobre todo nas variedades diastráticas da nobreza galega con relación máis asidua con persoas castelanfalantes, pero é obvio que os poucos galegos da época capaces de escribir vivirían precisamente en conexión máis ou menos íntima con estes grupos.

Desde esta perspectiva, parece prudente non considerar os castelanismos visíbles nos nosos textos medievais como formas necesariamente usadas daquela con regularidade por grandes continxentes de individuos galegofalantes. Polo contrario, esas formas deberán ser contempladas soamente como variantes propias da actividade lingüística dos seus responsables ou dos reducidos grupos sociais en que estes responsables se integraban. Creo que é así como debemos xulgar os castelanismos (*ayer, el nino, gela, ya...*) do manuscrito 8817 da Biblioteca Nacional de Madrid (cf. Lorenzo 1975/1977: vol. 1, p. xxxi), do que ademais non debemos esquecer que, como outros textos medievais en prosa (*Geral Estoria, Historia Troiana, Crónica Troiana...*), é unha obra traducida desde o castelán en que a fonte puido inducir a práctica de traducións desacertadas. Sobre os castelanismos do galego dun poeta foráneo como Afonso X o Sabio xa alertou hai moito tempo Rodríguez (1983) e sobre os castelanismos visíbles nas lendas das miniaturas dos códices T e F das *Cantigas de Santa María*, probablemente rotuladas en Sevilla entre 1280 e 1284 por unha ou varias persoas non demasiado competentes na nosa lingua, falamos Montero Santalha (2000) e eu mesmo (cf. Mariño Paz, no prelo). Os castelanismos léxicos, fonéticos, morfolóxicos e sintácticos dos documentos notariais, especialmente abundantes nos máis tardíos (cf. Maia 1986: 897-905), deberanse imputar exclusivamente á responsabilidade dos seus autores, que durante a segunda metade do século xv e os principios do xvi estaban plenamente inmersos xa nunha dinámica de substitución do galego polo castelán no exercicio da súa profesión.

4. O CAMBIO INDUCIDO POR CONTACTO CASTELANIZANTE NO GALEGO MEDIO (SÉCULOS XVI-XVIII)

No ámbito da monarquía absoluta que se foi configurando aproximadamente entre 1470 e 1520, o absentismo das elites civís e eclesiásticas de nación galega, estimulado polo poder real e en xeral aceptado de bo grado por elas, deixou o

gobierno do reino nos séculos XVI, XVII e XVIII (gobernador e capitán xeneral, arcebispos e bispos das dioceses, maxistrados da Real Audiencia, priores de mosteiros...) frecuentemente en mans de persoas foráneas que chegaron acó rodeadas de séquitos de familiares, amigos e servidores. A aristocracia galega fíxose entón cortesá ou accedeu ao desempeño de lucrativos cargos civís ou eclesiásticos en diversos destinos peninsulares e extrapeninsulares, o que non tardaría en propiciar a súa desgaleguización idiomática, sen dúbida máis lenta e máis tardía nos seus niveis menos elevados e entre aqueles que permaneceron en Galicia ou mantiveron o contacto con ela. A isto apunta a documentación enviada ao señor de Gondomar entre finais do XVI e principios do XVII, entre a que, como se sabe, se encontran cartas escritas parcial ou case totalmente en galego e cartas en castelán con distintas doses de transferencia de elementos lingüísticos galegos (cf. Álvarez / Rodríguez Montederramo 2004/2005).

Pola súa parte, a nobreza menor debeu de manter o galego como lingua familiar durante moito tempo. Probablemente, esta permanencia foi máis prolongada no caso daqueles fidalgos máis vinculados á vida rural e á atención das propiedades e rendas agrarias das que dimanaba a súa riqueza. En 1723 Plácido Feijoo, irmán do padre Feijoo e membro dunha familia fidalga asentada no pazo de Casdemiro (Pereiro de Aguiar), declaraba explicitamente nunha glosa poética que el se criara na lingua galega e aínda engadía que tanto súa nai coma unha súa tía puxeran empeño en que a usara para compoñer aquel poema que ía publicar en Madrid (Feijoo y Montenegro 1723). Arredor de 1740, mais nunha obra que só se daría ao prelo postumamente, o beneditino Martín Sarmiento (1775: 119) fixo esta inequívoca afirmación: «Los Gallegos de hoy tienen su propio dialecto, diferente del Castellano. Háblanle todos, así señores, como rústicos». Que o galego estaba daquela na boca de todos, señores e rústicos, parece indicalo tamén o coñecido feito de que frei Martín o tivese como primeira lingua aprendida e a noticia de que a súa cuñada, Magdalena García de Ogando, o utilizase para lle escribir polo menos unha carta que podemos datar por volta de 1755 (cf. Mariño Paz 2014).

Polo que atinxe ao moi maioritario pobo común, coido que non contaría nin con motivacións que puidesen alentalo a aprender e empregar asiduamente o castelán nin con medios que puidesen permitirle esa aprendizaxe. Nun tempo en que a mobilidade social ascendente era case nula e en que as vidas de moitos

transcorrerían no ámbito dos eidos natais ou dalgũa outra comarca galega onde desenvolverían as mesmas actividades agrarias, pesqueiras ou artesanais que xa desenvolveran os seus antepasados, adquirir competencia na lingua da corte sería unha quimera que case ninguén sentiría como auténtica necesidade. Por outra parte, só as contadas persoas que entón accedían á instrución escolar terían ao seu alcance medios para aprenderen con certa corrección o castelán, se ben é certo que a mobilidade xeográfica dos mozos recrutados para a milicia, dos emigrantes temporeiros e dalgúns outros individuos propiciarían entre eles un certo dominio oral da lingua alta.

En todo caso, a capacidade para falar con soltura o castelán estaría aínda reservada en Galicia a grupos sociais eminentes e pouco numerosos, o que explica que na documentación xudicial da época os campesiños adoiten aparecer declarando coa colaboración dun intermediario que os traduce e que estes intermediarios acabasen converténdose en figuras indispensables por seren axentes capaces de establecer a necesaria conexión entre a curia castelanófona e o pobo iletrado galegofalante (cf. Saavedra 1991: 428; 1997). Cadra perfectamente con isto unha afirmación que en 1800 facía o xesuíta Francisco de Masdeu en relación co desexo que a monarquía tiña entón de que se estendese o coñecemento do idioma castelán: «Lo que ha querido, y quiere el Ministerio no es que las Provincias olviden sus Lenguas, sino que *sepan, y entiendan* la de la Corte» (Masdeu 1800: 333-334; as itálicas son miñas). O que estes datos e estas palabras dan a entender é que tanto en Galicia coma noutras terras do reino de España a competencia para falar e mesmo para entender a lingua da corte non estaría daquela ao alcance de moitas persoas, o que quere dicir que a coñecida disposición da Real Cédula de Aranjuez de 1768 («Que en todo el reino se actúe y enseñe en lengua castellana») non puidera producir aínda efectos apreciables, sen dúbida porque a inmensa maioría dos rapaces seguía sen acudir entón a ningún centro escolar.

Por conseguinte, aínda que a situación de contacto galego-castelán que se creara desde o treito final da Idade Media tivo que ir xerando sen moita dilación variedades de galego castelanizadas, unha transferencia xeneralizada e de grande magnitude de trazos e unidades do castelán para o galego non foi posible aínda entre o XVI e o XVIII porque non se daba daquela o estendido bilingüismo social que sería preciso para que isto se producise. Por esta razón, neste período a castelanización do galego só alcanzaría proporcións de certa importancia entre as

xentes vilegas e urbanas de condición nobre ou acomodada e adornadas dalgún verniz cultural, mentres que sería leve na fala dos moi maioritarios rústicos e iletrados. Así o dicía nunha obra manuscrita de entre o XVII e o XVIII o xesuíta Juan Álvarez Sotelo (1648-1712):

[A lingua galega non se conserva] pura sinó entre los Plebeyos que nunca salieron del ambito de su Aldea, ni leyeron libros Españoles, porque los nobles hablan la Castellana, como predominante en España, i los que salieron de Galicia, ô saven leér, mezclan vocablos Castellanos, i estragan la pronunciacion Gallega (Álvarez Sotelo ca. 1700: 26a).

Obviamente, naquel tempo os “Plebeyos que nunca salieron del ambito de su Aldea, ni leyeron libros Españoles” formaban unha nutridísima lexión, os nobres eran moi poucos e os “que salieron de Galicia, ô saven leér” aínda non conformaban un grupo numeroso.

O castelán, por tanto, sería no século XVIII sobre todo a lingua das elites urbanas e vilegas, que gozarían de particular relevancia nunha cidade como A Coruña, capital da Galicia do Antigo Réxime na que se asentaran non poucos burócratas, militares e comerciantes, moitos deles foráneos. Sobre ela escribía o seguinte o padre Sarmiento por volta de 1760:

¿Quien persuadirá a los labradores gallegos que les será útil una Academia de Agricultura fundada en el lugar más arenoso y estéril de Galicia, cual es La Coruña, y en donde los más de los habitantes son hombres de pleitos y de pluma, o son de espada y milicia, o son de bolsa y comercio, o son una tropa de extranjeros advenedizos, que no saben una palabra ni un verbo de la lengua gallega, tan precisa para hablar con los labradores gallegos puros? (Sarmiento ca. 1760: f. 220r e v, nº 5.685).

No Ferrol convertido en capital do Departamento Marítimo do Norte en 1726 e inmerso nunha vertixinosa expansión durante a segunda metade do século XVIII tivo que se producir unha rápida proliferación das interaccións entre individuos galegofalantes, naturais da vila ou provenientes doutras terras de Galicia, e usuarios doutras linguas, nomeadamente o castelán. Esta situación traducíuse, con certeza, no aumento das transferencias de unidades e construcións entre unha lingua e mais a outra, é dicir, na floración de variedades interferidas do galego e do castelán. A ela alude o narrador do romance da Urca de Santo Antón (1777) cando se refire a aqueles que, coma el mesmo, tentaban falar en

castelán no Ferrol do seu tempo sen teren aínda destreza abonda para o faceren con corrección:

Por acá conozo moytos
que queren facer ó mesmo [falar en castelán]
é fán un misto de lenjuas
que causa gran risa ohílos

(in Mariño Paz / Sánchez Yáñez / Suárez Vázquez 2012: 23, vs. 25-28)

Ao final deste século, en 1794, o beneditino Sobreira (1974: 223) deixaba un testemuño parecido a este pero referido a Ribadavia e mais a Ourense: «Ultimamente suena en Ribadavia un aire de loquela latino-castellana que se conoce haberle entrado por la parte de oriente y países de Orense».

En definitiva, creo que os círculos en que se dese un bilingüismo diglósico capaz de crear innovacións castelanizantes só creceron nesta época moi moderadamente (elites locais, emigrantes temporeiros, soldados...). Así mesmo, só moderadamente se fortaleceron as vías capaces de difundilos (os intermediarios entre o pobo e a administración, os emigrantes temporeiros retornados, a escola só para minorías...). Xa que logo, coido que o máis sensato é pensar que unha pesada influencia castelanizante sobre os subsistemas fonolóxico e gramatical do galego só se puido dar entón nas moi minoritarias variedades diastráticas máis fondamente interferidas polo idioma dominante, de modo que, como xa advertiu Recalde (2002/2003), o marco sociolingüístico que cabe reconstruír para a época da xeración e a primeira difusión da gheada non cadra ben coa hipótese de que esta innovación se orixinou como consecuencia da transferencia do fone-
ma castelán /x/ ao galego da gran maioría da poboación. Polo contrario, certas unidades léxicas castelás moi vinculadas coas institucións e actividades en que a castelanización foi máis temperá (a relixión, o mundo xurídico e administrativo, a escola...) deberon de empezar a circular con fluidez desde moi antigo, e por iso nos textos desta época ou nos primeiros do XIX se len xa con frecuencia voces como *capilla*, *cartilla*, *deuda*, *dios*, *escribano*, *limosna*...

En sentido inverso, a xeración de variedades do castelán con transferencia de trazos fonolóxicos e gramaticais galegos só sería posible na boca dos aínda poucos galegos que falaban con certa frecuencia na lingua da corte. A unha destas transferencias gramaticais referiuse a mediados do XVIII o padre Sarmiento:

Segàran por habían segado. Es hoy característico de los gallegos esta *transposición de tiempos* [...]. Los gallegos que afectan hablar castellano pecan en eso: oí, v.g.: ‘*que viniera Pedro*’ por ‘*que había venido Pedro*’ (Sarmiento 1970: 376).

5. O CAMBIO INDUCIDO POR CONTACTO CASTELANIZANTE NO GALEGO CONTEMPORÁNEO (SÉCULOS XIX-XXI)

A notable estabilidade social e demográfica da Galicia do Antigo Réxime foi quebrando coa apertura e instauración desta nova fase histórica, con avance lento das novas estruturas sociais, económicas e políticas durante o século XIX e cunha grande aceleración desde 1960, aproximadamente. A masiva emigración que drenou o excedente demográfico rural conducíndoo a cidades ou vilas de Galicia ou de fóra de Galicia e de España, a xeración da clase funcionarial propia do estado moderno, a universalización da educación elemental a través dun longo proceso que, iniciado en tempos de Isabel II, só alcanzou o conxunto da poboación escolarizable arredor de 1970, a abrupta desagrarización vivida nas últimas décadas e algúns outros procesos configuraron unha nova Galicia que en 2015 era radicalmente distinta da que fora cen anos antes (cf. Táboa 1).

	Agricultura e pesca	Industria e construción	Servizos
1900	85,9%	5,9%	8,2%
1960	67,8%	16,0%	16,2%
1976	47,8%	24,8%	27,4%
1999	18,6%	29,2%	52,2%
2015	6,4%	22,6%	71,0%

Táboa 1. Distribución por sectores da poboación activa galega desde 1900 ata 2015.
Fontes: Villares (2004: 462) e Instituto Galego de Estatística (IGE)²

Loxicamente, a veloz terciarización da economía galega vivida a partir de 1960 acompañouse dun proceso tamén veloz de urbanización. Este agrandamento das nosas vilas e cidades, debido en gran medida á afluencia de abundantes excedentes demográficos provenientes do mundo rural, non produciu nelas un efecto

² Cf. Instituto Galego de Estatística (<<https://www.ige.eu/estatico/estat.jsp?ruta=html/gl/Operacions-Conxunturais/EPA.html>>) [Consulta: 27 de abril de 2015].

precisamente regaleguizador, senón que máis ben se converteu nun eficaz axente castelanizador para moitos dos individuos que viviron ese éxodo e, máis aínda, para os seus descendentes (cf. Rei-Doval 2007). As políticas públicas executadas durante o século XIX e os tres primeiros cuartos do XX non fixeron outra cousa que reforzar estas tendencias: alfabetización xeneralizada en castelán, medios de comunicación de masas só ou maioritariamente en castelán (desde principios do XIX a prensa escrita, desde os anos 1930 a radio, desde a década de 1950 a televisión), funcionamento da administración pública só en castelán... Neste escenario, o monolingüismo en galego caeu estrepitosamente entre as xeracións nadas en 1877 e 1974, ao tempo que progresaban o monolingüismo en castelán e, sobre todo, as condutas bilingües (cf. Fernández Rodríguez / Rodríguez Neira 1995: 51-52).

As entregas máis recentes do Mapa Sociolingüístico de Galicia mostran que as políticas lingüísticas que se desenvolveron desde a instauración da autonomía política ao abeiro da Constitución Española de 1978 produciron unha gran mellora das destrezas para ler e escribir en galego, mais seguían sen estar a reverter na primeira década do século XXI o retroceso global do seu emprego espontáneo en contextos informais, con apreciable aumento do monolingüismo en castelán e do bilingüismo con predominio do castelán e sen unha mellora determinante do prestixio social asociado ao idioma galego (cf. González González 2007, 2008, 2011).

Como resposta a esta dinámica castelanizante de contundencia crecente, o galeguismo, na súa condición de movemento de intervención social e política nacido arredor de 1840, veu promovendo desde entón actividades e medidas que puidesen deter o proceso de substitución lingüística. Esta estratexia pivotou sobre a loita pola conquista de prestixio para o galego, quer procurando o seu uso para todas as funcións de carácter formal, quer traballando pola elaboración dunha variedade literaria ou estándar que tivo no purismo descastelanizador, máis ou menos acertado, un dos seus principios constitutivos básicos.

Esta rápida e radical transformación non puido deixar de causar grandes mudanzas nas que durante séculos foran as pautas máis xeneralizadas da conduta lingüística en Galicia. De forma sintética, enunció a seguir as que me parecen máis relevantes:

1. O grande aumento do coñecemento e do uso habitual do castelán, o rápido descenso do monolingüismo en galego e a extensión das condutas bilingües implica que na Galicia dos nosos tempos sexan moi numerosas as persoas que a diario emiten e/ou reciben mensaxes en galego e mais en castelán. Este caldo de cultivo está a propiciar en galego a xeración de innovacións causadas por transferencia de trazos do castelán.
2. Duns anos para acó, aumentou moito na nosa lingua a variación social e fíxose moito máis complexa a tipoloxía sociolóxica dos seus falantes. Na actualidade adóitase distinguir tres grandes sociolectos (galego popular, galego estándar e novo galego urbano), con modalidades de transición que contribúen a configurar un continuo sociolectal anteriormente inexistente (cf. Regueira 1999, Fernández Rei 2003).
3. Desde que o galego se converteu en idioma cooficial en 1981, aumentou tamén a súa variación diafásica, de tal forma que hoxe se percibe unha notoria distancia entre o galego informal e o galego formal. As dificultades para alcanzar un rexistro de galego culto libre do asedio do castelán son hoxe patentes nunha institución como o Parlamento de Galicia (cf. Vázquez Somoza 2015).

Como consecuencia de todo o exposto anteriormente, o ritmo de creación e difusión social de innovacións lingüísticas acelerouse no idioma galego desde mediados do século XIX ata hoxe. Por unha parte, isto produciuse por unha clara tendencia a favorecer o préstamo castelanizante, especialmente en certas variedades sociais e contextuais e ademais en puntos do sistema en que este efecto denota contacto intenso (cf. McMahon 1994: 209-213): o inventario fonolóxico (incorporación da consoante fricativa velar xorda /x/ en certas variedades), a morfoloxía flexiva (*estos, canciones, saldrei...*), o sistema de oposicións temporais no verbo (*había falado*), a posición dos clíticos (*cho digo eu; porque dígocho eu*), a marcaxe de funcións sintácticas (*non viu ao neno*), o vocabulario básico (días da semana, partes do corpo, o escenario urbano), etc.; noutros casos, o que aconteceu foi que para certas variables se divulgaron as variantes coincidentes coas do castelán: entre *animás* e *animales* preponderou a segunda, entre *cantabamos* e *cantábamos* estendeuse moito *cantábamos*, etc. Ora ben, tamén é certo que a resposta purista, descastelanizadora e estandarizadora do galeguismo parece estar

a favorecer nos nosos días o progreso de certas innovacións que se van irradiando desde arriba e que van entrando no repertorio de falantes que as empregan mesmo nos estilos coloquiais (*animais* en vez de *animales*, *isto* en lugar de *esto*, *concello* e non *ayuntamiento* ou *axuntamento*...).

Podemos dicir, en definitiva, que de hai uns cen ou cento cincuenta anos para acó existe en Galicia un potente axente creador de innovacións lingüísticas: o contacto lingüístico galego-castelán, que vai gañando progresivamente en intensidade e vai producindo grupos sociais numerosos e crecentes que a miúdo se abren tamén a outros idiomas grazas aos medios de telecomunicación e a un gran aumento da mobilidade xeográfica e social dos individuos; a réplica purista e descastelanizante do galeguismo e das forzas estandarizadoras exerce aquí como contrapunto e achega un novo factor de complexización a estas dinámicas. Por outra parte, hoxe existen potentísimos axentes difusores das innovacións lingüísticas: os que foi proporcionando a revolución tecnolóxica, polo menos desde a aparición da radio en Galicia na década de 1930, que permiten contactos lingüísticos numerosos e a distancia; a facilidade con que nos nosos días se poden facer viaxes de todo tipo a lugares moi variados, próximos e distantes; e tamén, finalmente, os grandes núcleos de poboación da Galicia actual, nos que son constantes as interaccións entre galegofalantes e castelanfalantes e nos que abundan os individuos que son bilingües habituais, con maior predominio dun idioma ou do outro.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ÁLVAREZ, Rosario / Xosé Luís RODRÍGUEZ MONTEDERAMO (2004/2005): «Escrita epistolar en galego: a correspondencia de Don Diego Sarmiento de Acuña, I Conde de Gondomar (1567-1626)» (I), *Boletín da Real Academia Galega* 365, 253-291; e (II), *Boletín da Real Academia Galega* 366, 225-303.
- ÁLVAREZ SOTELO, Juan (ca. 1700): *Historia general del Reyno de Galicia*. Ms. 9-5521 da Real Academia de la Historia (Madrid).
- CHRISTY, T. Craig (1983): *Uniformitarianism in Linguistics*. Amsterdam and Philadelphia: John Benjamins. <<http://dx.doi.org/10.1075/sihols.31>>.
- DUBERT GARCÍA, Francisco (1999): *Aspectos do galego de Santiago de Compostela*. Anexo 44 de *Verba (Anuario Galego de Filoloxía)*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- FEIJOO Y MONTENEGRO, Plácido (1723): «Escoyten que falo eu», en *Sagradas Flores del Parnaso, de la bien templada lyra de Apolo, que a la reverente catholica acción, de aver ido acompañando sus magestades al SSmo. Sacramento, que iba a darse por Viatico à una Enferma, el día 28 de noviembre de 1722, cantaron los mejores cisnes de España*. Madrid: Imprenta de Juan de Ariztia, 134.
- FERNÁNDEZ REI, Francisco (2003): «Dialectoloxía», *Gran Enciclopedia Galega*, 13, 243-250.

- FERNÁNDEZ RODRÍGUEZ, Mauro / Modesto RODRÍGUEZ NEIRA (coords.) (1995): *Usos lingüísticos en Galicia*. [A Coruña]: Real Academia Galega.
- GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Manuel (dir.) (2007): *Mapa Sociolingüístico de Galicia 2004. Volume I. Lingua inicial e competencia lingüística en Galicia*. A Coruña: Real Academia Galega.
- GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Manuel (dir.) (2008): *Mapa Sociolingüístico de Galicia 2004. Volume II. Usos lingüísticos en Galicia*. A Coruña: Real Academia Galega.
- GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Manuel (dir.) (2011): *Mapa Sociolingüístico de Galicia 2004. Volume III. Actitudes lingüísticas en Galicia*. A Coruña: Real Academia Galega.
- LORENZO, Ramón (1975/1977): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. 2 vols. [Vol. 1: *Introducción, texto anotado e índice onomástico*, 1975. Vol. 2: *Glosario*, 1977]. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijoo.
- MAIA, Clarinda de Azevedo (1986): *História do Galego-Português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal do século XIII ao século XVI (com referência à situação do galego moderno)*. Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica.
- MARIÑO PAZ, Ramón (1998): *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- MARIÑO PAZ, Ramón (2003): *O idioma galego no limiar da súa renacemento. Estudo lingüístico de textos pregaleguistas*. Monografía 2 da *Revista Galega de Filoloxía*. A Coruña: Universidade da Coruña.
- MARIÑO PAZ, Ramón (2008): *Historia de la lengua gallega*. München: Lincom.
- MARIÑO PAZ, Ramón (2014): «A carta en galego de Magdalena García de Ogando a Martín Sarmiento. Edición interpretativa e breve comentario lingüístico», *Madrygal (Revista de Estudios Gallegos)* 17, 67-79. <http://dx.doi.org/10.5209/rev_madr.2014.v17.45739>.
- MARIÑO PAZ, Ramón (no prelo): «Hipercorrección y castellanismo en las leyendas de las miniaturas de los códices T y F de las *Cantigas de Santa María*», *Estudis Romànics* 40.
- MARIÑO PAZ, Ramón / Margarita SÁNCHEZ YÁÑEZ / Damián SUÁREZ VÁZQUEZ (2012): *O romance da urca de Santo Antón (1777). Poesía en galego no Ferrol do século XVIII*. A Coruña: Fundación Barrié.
- MASDEU, Juan Francisco de (1800): «Discurso XXI. Reflexiones de D. Juan Francisco de Masdeu sobre unos Sueños Compostelanos intitulados Discursos», *El Catón Compostelano*. Santiago: En la Imprenta de la Heredera de Frayz, 321-336. Ed. facsímil: Xosé López García (coord.) (2000): *El Catón Compostelano*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- MCMAHON, April M. S. (1994): *Understanding Language Change*. Cambridge: Cambridge University Press. <<http://dx.doi.org/10.1017/cbo9781139166591>>.
- MONTEAGUDO, Henrique (1999): *Historia social da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- MONTERO SANTALHA, José-Martinho (2000): «As legendas das miniaturas das *Cantigas de Santa Maria* (códices T e F)», en José Luís Rodríguez (ed.): *Estudos dedicados a Ricardo Carvalho Calero*. Santiago de Compostela: Parlamento de Galicia / Universidade de Santiago de Compostela, II, 507-552.
- PENNY, Ralph (2004): *Variación y cambio en español*. Madrid: Gredos.
- RECALDE, Montserrat (2002/2003): «The Castilianist theory of the origin of the *gheada* revisited», *Estudios de Sociolingüística* 3, 2 (2002) / 4, 1 (2003), 43-74. <<http://dx.doi.org/10.1558/sols.v3i2.43>>.
- REGUEIRA, Xosé Luís (1999): «Estándar oral e variación social da lingua galega», en Rosario Álvarez / Dolores Vilavedra (eds.): *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, I, 855-875.
- REI-DOVAL, Gabriel (2007): *A lingua galega na cidade no século XX. Unha aproximación sociolingüística*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.

- RODRÍGUEZ, José Luís (1983): «Castelhanismos no galego-português de Afonso X, o Sábio». *Boletim de Filologia* 28, 7-19.
- SAAVEDRA, Pegerto (1991): *A Galicia do Antigo Réxime. Economía e sociedade*, en Francisco Rodríguez Iglesias (ed.): *Galicia. Historia*. Vol. III. A Coruña: Hércules de Ediciones.
- SAAVEDRA, Pegerto (1997): «Poder e sociedade na Galicia do Padre Sarmiento», en *Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995): O Padre Sarmiento e o seu tempo (Santiago de Compostela, 29 de maio – 3 de xuño de 1995)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela, 1, 73-90.
- SARMIENTO, Fray Martín (ca. 1760): *Obras del P. F. Martín Sarmiento del Orden de San Benito*. Tomo 16. Parte 2ª. Ms. 20394 da Biblioteca Nacional de España (Madrid).
- SARMIENTO, Fray Martín (1775): *Obras póstumas del Rmo. P. M. Fr. Martín Sarmiento. Tomo primero. Memorias para la Historia de la Poesía y Poetas Españoles*. Dadas a luz por el Monasterio de S. Martín de Madrid y dedicadas al Excmo. Sr. Duque de Medina-Sidonia. Madrid: Joachim Ibarra.
- SARMIENTO, Fray Martín (1970): *Colección de voces y frases gallegas*. Edición y estudio por J. L. Pensado. Salamanca: Universidad de Salamanca.
- SOBREIRA, Fray Juan (1974): «Ensayo para la historia general botánica de Galicia», en José Luis Pensado: *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*. Vigo: Galaxia, 221-267.
- VÁZQUEZ SOMOZA, Xosé Luís (2015): *A lingua no Parlamento de Galicia*. Tese de doutoramento (inédita). Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela.
- VILLARES, Ramón (2004): *Historia de Galicia*. Vigo: Galaxia.

FACTORES EXTERNOS NA VARIACIÓN DO VOCALISMO GALEGO. ESTUDO PERCEPTIVO

Alba Agüete Cajiao

Instituto da Lingua Galega

Universidade de Santiago de Compostela

Este traballo foi realizado baixo un contrato de Formación de Profesorado Universitario (FPU 13/06568) financiado polo Ministerio de Educación Cultura e Deporte. Tamén contou coa axuda proveniente do proxecto Contacto e cambio lingüístico en galego (FFI2015-65208-P) financiado polo Ministerio de Economía e Competitividade e polo Fondo Europeo de Desenvolvemento Rexional (FEDER).

1. INTRODUCCIÓN

Os diversos cambios que se produciron no panorama sociolingüístico de Galicia a partir da aprobación da Constitución de 1978, e máis concretamente a partir da creación do Estatuto de Autonomía de Galicia de 1982 e da Lei de Normalización Lingüística de 1983 (e o Decreto 247/1995), levaron a unha revalorización do galego que favoreceu a aprendizaxe e uso do galego por parte de falantes que tiñan o castelán como lingua inicial¹. Isto levou consigo a aparición de novos falantes de galego (Ramallo 2013, Regueira 1999, Frías-Conde 2006) e a creación de novos modelos de lingua (Regueira 1999: 856):

na actualidade a lingua galega presenta unha diversificación social que non coñecía desde hai séculos [...]. Durante o último século, e de maneira moi acusada nas dúas últimas décadas, desenvóléronse variedades orais novas. De entre elas sinalamos neste traballo a lingua estándar e o que chamo aquí “novo galego urbano”. Estas variedades, naturalmente, responden ás necesidades de comunicación, pero tamén de diferenciación social, dos grupos que as empregan.

Logo dunha primeira aproximación á delimitación das variedades sociolectais do galego a partir da década dos noventa (Monteagudo / Santamarina 1993, Vidal 1997, Regueira 1999, Dubert 2002) os estudos de sociolingüística centráronse especialmente no estudo deste novo tipo de falantes, que foron denominados “neofalantes”, e ós que se vinculou directamente cun sociolecto en particular, o denominado “novo galego urbano” (González 2008) ou “educated urban Galician” (Amengual / Chamorro 2015). Amengual / Chamorro indican que esta é unha variedade de uso diario empregada por individuos con estudos superiores,

¹ Posiblemente tamén favoreceu a conservación do galego en falantes que o tiñan como lingua inicial aínda que as últimas enquisas sinalan que hai unha perda e descenso da transmisión interxeracional e do monolingüismo en galego a favor do bilingüismo, o certo é que tampouco sabemos se podería ser peor.

así como por personaxes do ámbito público cunha alta presenza nos medios (Amengual / Chamorro 2015, Vidal 1997).

Nos últimos tempos tense reflexionado con maior detalle sobre este novo tipo de falantes, e algúns autores inciden na heteroxeneidade que caracteriza esta categoría:

Con certeza, non podemos falar só dun tipo de neofalantes (Frías-Conde 2006), aínda que case todos compartan os trazos que acabamos de sinalar. O que os une é unha práctica social; o que os diferencia ten que ver coas razóns para desprazar a lingua materna: o ambiente social de referencia, a construción identitaria, o modelo de lingua aprendido, o dominio formal da lingua ou a biografía lingüística, entre outras (Ramallo 2013: 252).

Porén, e pese á crítica dalgúns autores ao concepto de lingua materna (O'Rourke / Ramallo 2010: 1685) e á pureza e autenticidade da lingua (Regueira 2012), ningún cuestionou a heteroxeneidade, tanto identitaria como lingüística, presente dentro do grupo dos denominados *paleofalantes* de galego, termo creado por contraposición ó de neofalante (Frías Conde 2006). Así, a diferenza entre estes dous grupos radicaría en que os neofalantes “aprenden” a lingua mentres que os paleofalantes a “adquiren” (Frías-Conde 2006: 60).

Ademais, hai posturas contrarias a respecto de características como a “calidade lingüística”, que lexitiman ou deslexitiman aos falantes. Autores como Frías-Conde (2006: 61) defenden que os neofalantes posúen “un grao de pureza da lingua superior” á dos paleofalantes, xa que, segundo o autor, os neofalantes accederon a un modelo de lingua depurado, fronte á deturpación do galego tradicional, que identifica cunha “linguaxe mixta”, na que a “influencia da lingua estatal [o castelán] é sempre manifesta” (Frías-Conde 2006: 61). Pola contra, a maior parte da crítica, e incluso os paleofalantes consideran que o modelo de lingua dos neofalantes está moi castelanizado, especialmente no plano fónico e sintáctico, e na fraseoloxía (Iglesias / Ramallo 2003, González 2008).

Como primeira característica definidora do denominado “novo galego urbano”, González (2008: 364) apunta á indistinción da oposición de timbre das vogais medias do galego /e/-/ɛ/ e /o/-/ɔ/. Autores como Regueira sosteñen esta idea, e sitúan este modelo como unha variedade culta afastada do galego tradicional, popular e estándar, que toma os padróns fónicos directamente do español (Regueira 1999, 2000). Porén, algúns traballos matizan esta afirmación, polo

menos para o plano da entoación (Fernández Rei 2016). Regueira atribúe esa inestabilidade no sistema vocálico do galego a dous factores principais: por unha parte, o feito de que o modelo de galego está baseado fundamentalmente na lingua escrita, por desatención ou inexistencia de modelo oral de galego; e, por outra parte, á desvalorización do galego falado (Regueira 2012: 191).

Outros traballos estiveron máis centrados na delimitación de variedades sociolectais do galego, e tampouco neste ámbito se chegou a un consenso, xa que como indica Dubert (2002: 16):

a variación sociolectal en Galicia quizais vaia unida a un conxunto de todos estes factores: procedencia xeográfica do falante, lingua materna que ten, profesión que desempeña, ideoloxía que defende o falante, a procedencia xeográfica (rural, vilega, urbana...), etc.

Podemos afirmar que dentro deste panorama sociolingüístico no que se enmarca o galego a distinción do contraste entre as vogais medias altas e medias baixas tónicas /e/-/ɛ/ e /o/-/ɔ/ é un ítem sinalador en galego no sentido apuntado por Dubert (2002). Este ítem estaría relacionado coa pertenza ou non a unha clase de falantes máis “puros” e “auténticos”, procedentes do rural e cuxa lingua materna é só ou maioritariamente o galego, e viría representado pola figura do paleofalante. Fronte a esta clase de falante situaríase o neofalante, un falante “impuro”, de procedencia urbana, con educación media ou superior, e que ten o castelán como lingua inicial. A presenza ou ausencia deste contraste é vista polos propios falantes como un método de marcaxe identitaria, de pertenza a un ou outro grupo, e que se realiza, en certa medida, de xeito voluntario (Iglesias / Ramallo 2003, O’Rourke / Ramallo 2013). Polo tanto, enténdese tamén que só o neofalante precisa marcar socialmente a súa pertenza de grupo, mentres que o paleofalante respondería a un único tipo de falante, claramente diferenciado e cunhas características semellantes.

2. A PERCEPCIÓN DOS SONS LINGÜÍSTICOS

O ser humano ten a capacidade innata para distinguir pequenas modificacións dentro dun sinal acústico. A este proceso auditivo xeral de decodificación do sinal segue un proceso específico da linguaxe (Stevens 2005), que nos permite relacionar o que estamos oíndo cun referente fonético e cun significado (Golds-

tone / Hendrickson 2009). Pero a percepción dos sons humanos non mantén unha relación lineal coas diferenzas no sinal acústico, é dicir, un cambio gradual nun determinado parámetro do sinal acústico non implica un cambio gradual na percepción do mesmo, polo menos para determinados tipos de sons lingüísticos (Stevens 1989, Stevens 2005). De feito, as últimas investigacións apuntan á existencia de dous tipos de percepción dos sons lingüísticos: a percepción continua, que empregaría aqueles mecanismos auditivos xerais (Kuhl / Iverson 1995), e a percepción categorial ou fonética (Pisoni 1973).

By CP [Categorical Perception], our perceptual systems transform relatively linear sensory signals into relatively nonlinear internal representations. The extreme case of this kind of nonlinear transformation is a step function by which increases to a sensory signal have no effect on perception until the signal reaches a certain threshold. At that threshold, perception changes qualitatively and suddenly (Goldstone / Hendrickson 2009: 70).

Hai estudos que suxiren que, inicialmente, a percepción dos sons consonánticos é categorial, é dicir, que o oínte recorre aos contrastes fonolóxicos para distinguir dous estímulos deste tipo; mentres que a percepción dos sons vocálicos é continua ou auditiva, é dicir, que o oínte os percibe en base a mecanismos auditivos básicos e emprega mecanismos da memoria a curto prazo para distinguilos (Pisoni 1973, Werker / Lalonde 1988).

Por outra banda, parece que o desenvolvemento dos nenos nos primeiros meses de vida leva consigo un cambio no modo de percepción, pasando dun padrón de percepción xeneralizado (en nenos menores dun ano) ao padrón específico da lingua do contorno, xa que este contacto coa lingua do contorno reduce progresivamente a capacidade de distinción do grande abano de sons lingüísticos que distinguimos nos primeiros meses de vida (Walley 2005, Kuhl / Iverson 1995).

Polo tanto, aínda que a audición é unha capacidade innata no ser humano, a percepción dos sons lingüísticos na idade adulta está mediada pola experiencia lingüística dos falantes (Flege 1987). Deste xeito, somos insensibles á variación existente dentro dunha categoría fonética existente na nosa lingua, pero somos extremadamente sensibles aos cambios nos límites entre categorías, ou fonemas (Liberman *et al.* 1957, Kuhl *et al.* 1992, López-Bascuas *et al.* 1998); a identificación das vogais tamén dependerá, polo tanto, da experiencia lingüística do oínte (Rosner / Pickering 1994).

Debido a este efecto da lingua materna sobre a percepción, aqueles segmentos dunha lingua estranxeira semellantes a unha única categoría na L1 serán especialmente difíciles de distinguir (Kuhl / Iverson 1995, Flege 1993). Porén, Kuhl / Iverson (1995) consideran que a división do espazo acústico en categorías diferenciadas se corresponde con límites psicofísicos naturais, e que eses límites naturais non desaparecen por completo pese ao efecto “magnético” das categorías existentes na lingua inicial, xa que, segundo elas, ese efecto se dá nun nivel superior que involucra a memoria e a atención, de xeito que sería posible mellorar a capacidade de distinción de contrastes dunha L2.

Outros autores, como Best (1995) indican que a asimilación ou non asimilación dunha nova categoría dependerá das similitudes e diferenzas desta con respecto aos sons da lingua nativa, sendo máis facilmente asimilados os sons que non se solapan cos da L1 (Flege / Munro / Fox 1994, Flege 1993, Faris / Best / Tyler 2016). Tendo en conta esta afirmación espérase que os sons vocálicos do galego sexan dificilmente asimilados por falantes que teñen castelán como lingua inicial, xa que, a similitude entre os sons do galego e do castelán é moi alta, pero os límites entre as vogais do castelán e as do galego non coinciden, posto que o castelán só conta con tres graos de abertura fronte aos catro do galego, é dicir, as vogais medias do galego /e/-/ɛ/ e /o/-/ɔ/ solápanse coas vogais medias do castelán, /e/ e /o/ respectivamente.

3. ESTUDOS EXPERIMENTAIS PREVIOS

A noción de dominio lingüístico está relacionada cun amplo número de factores que van dende contextos de uso, actitudes fronte á lingua ou identidade lingüística, entre outros (Gertken / Amengual / Birdsong 2014, Amengual / Chamorro 2015), mentres que a competencia lingüística está asociada ás habilidades lingüísticas do falante nunha determinada lingua (Birdsong 2014, Gertken / Amengual / Birdsong 2014, Hulstijn 2010, Rei-Doval 1997). Neste sentido, parece non haber acordo sobre se as habilidades lingüísticas dun falante bilingüe, nunha das linguas, son semellantes ás dun falante monolingüe. Algúns estudos apuntan a unha peor competencia dos bilingües, debida á influencia recíproca das dúas linguas e ao feito de que a idade de adquisición da segunda lingua inflúe negativamente na adquisición das competencias dos niveis de procesamento máis

profundo (Birdsong 2014). En calquera caso, hai que ter en conta que non existe unha relación directa entre a dominancia² lingüística e o nivel de competencia lingüística dun falante (Gertken / Amengual / Birdsong 2014: 209).

Como xa comentamos arriba, os estudos de sociolingüística galega centráronse en grande medida no estudo das actitudes e usos lingüísticos en Galicia, así como no establecemento de diferentes variedades e na identificación dos falantes cunhas ou outras variedades e modelos de lingua, mentres que os únicos estudos sobre competencia lingüística estaban baseados na autopercepción que tiñan os falantes sobre a súa competencia lingüística, e non en datos experimentais (Loredo / Silva 2014). Nesta liña sitúanse traballos como o *Mapa Sociolingüístico de Galicia* (González *et al.* 2007, 2009, 2011), que ten como contrapartida a imposibilidade de abarcar dende unha perspectiva experimental a grandísima mostra que presenta. No entanto, carecemos de estudos nos que se analice a competencia lingüística nos diferentes niveis da lingua, agás algunha excepción, como o traballo de Loredo / Silva (2014), quen estudan a competencia léxica e gramatical en galego e en castelán a partir de datos obxectivos e en función de aspectos sociodemográficos, sociolingüísticos e educativos, co fin de coñecer “as variables individuais, educativas e sociolingüísticas que amosan un maior poder predictivo sobre o coñecemento gramatical e léxico do alumnado” (2014: 193). Estes autores atopan como variables predictoras da competencia gramatical en castelán o lugar de residencia, o nivel profesional dos pais, e algunhas variables educativas. Na competencia léxica, as variables predictoras son a cualificación lingüística xeral, o lugar de residencia e a expresión oral en castelán. Para o galego, as variables predictoras son a variable educativa cualificación lingüística xeral, a lingua habitual e a expresión oral en galego, e non tanto a lingua de lectura e de escritura, a presenza do galego no contorno ou o modelo pedagóxico. Por outra banda, a competencia lingüística en castelán está máis relacionada co factor socioeconómico, mentres que a competencia lingüística en galego está máis relacionada con aspectos sociolingüísticos.

Xa no ámbito da fonética, a investigación máis recente céntrase no estudo da produción e percepción do contraste entre as vogais medias altas e medias

² Entendemos por *dominancia* o maior dominio dunha das linguas do falante bilingüe sobre a outra: “in the context of bilingualism, dominance refers to observed asymmetries of skill in, or use of, one language over the other” (Birdsong 2014: 374). Por extensión, un falante bilingüe é *dominante* nunha das dúas linguas.

baixas /e/-/ɛ/ e /o/-/ɔ/ do galego. Tomé / Evans (2014) estudan a percepción e a produción deste contraste en dominantes de español, dominantes de galego e Neofalantes, e atopan diferenzas significativas entre os tres grupos na produción das vogais. Tamén atopan diferenzas significativas no hábitat de procedencia, no sexo dos falantes, ou no estilo do corpus empregado (lectura dun texto ou lista de palabras). No estudo de percepción, no que realizan un test de identificación de pares mínimos, atopan diferenzas entre os dominantes de galego e os outros dous grupos, sendo os dominantes en galego os que mellor identifican o contraste entre /e/-/ɛ/ e entre /o/-/ɔ/. Tamén a orixe (rural/urbana) foi un factor significativo na identificación das vogais, sendo os de procedencia rural os que maior taxa de identificación obtiveron. Ademais, neste caso, atopan mellores resultados para os homes neofalantes ca para as mulleres neofalantes. Hai, polo tanto, diferenzas entre a produción e a percepción do contraste entre as vogais medias altas e medias baixas por parte de neofalantes, xa que producen mellor a distinción do que a perciben; ademais, contra todo prognóstico, os neofalantes procedentes de hábitats urbanos producen e perciben mellor o citado contraste que os neofalantes procedentes de hábitats rurais.

Aínda máis recentemente, Amengual / Chamorro (2015) realizan un estudo de percepción e produción en falantes bilingües con dominancia en español, e en falantes bilingües con dominancia en galego, e atopan diferenzas significativas segundo a vogal e a dominancia lingüística, así como na interacción destas, na produción do contraste entre as vogais medias altas e medias baixas; en cambio, o lugar de procedencia non ten un efecto significativo na produción do citado contraste. É dicir, só os dominantes en galego producen contrastes robustos entre /ɛ/ e /e/, mentres que para as vogais posteriores os resultados da análise revelan que tanto os falantes con dominancia de galego como os falantes con dominancia de castelán, e tanto en Santiago como en Vigo, manteñen o contraste entre /ɔ/ e /o/ nas súas producións, se ben este contraste é máis robusto nos dominantes en galego ca nos dominantes en castelán.

Neste caso, o experimento perceptivo estaba formado por dous tests diferentes, cos que pretendían observar se existe categorización nas vogais ao longo dun contínuum de ascenso-descenso dos valores formánticos de F1 e F2. Os resultados indican que existe categorización perceptiva das vogais en función dos valores formánticos e que o estímulo empregado resulta ser un factor significativo

na taxa de identificación das vogais. Tamén atoparon como efectos significativos a dominancia lingüística e a interacción entre o estímulo e a dominancia lingüística; é dicir, esa categorización non era igual para os bilingües con dominancia de español ca para os bilingües dominantes de galego, xa que só os dominantes de galego distinguen dúas categorías ao longo dese contínuum. Ademais, a diferenza do que indicaba o estudo de Tomé / Evans (2014), aquí o lugar de procedencia non foi un efecto significativo. Así mesmo, na taxa de discriminación dese contínuum nas vogais posteriores non se atopa significatividade do efecto da dominancia lingüística, polo que tanto dominantes en español como dominantes en galego distinguen igual o contraste ao longo do contínuum.

En resumo, o estudo de Amengual / Chamorro (2015) indica que só os falantes con dominancia en galego identifican con precisión dúas vogais ao longo do contínuum de estímulos de ascenso-descenso dos valores formánticos de F1 e F2 e, ademais, que os falantes con dominancia de castelán teñen maiores dificultades para diferenciar a oposición entre as vogais medias abertas e as vogais medias pechadas. Porén, tamén atopan diferenzas na percepción do contraste das vogais anteriores e das posteriores, xa que as posteriores teñen unha mellor taxa de identificación. Para o grupo de bilingües con dominancia en galego atopan ademais unha relación lineal significativa entre a distinción das vogais medias abertas e das vogais medias pechadas e o grao de dominancia do galego destes falantes.

4. ESTUDO PERCEPTIVO

Tendo en conta o exposto ata agora, espérase que os falantes con lingua materna castelán, ou bilingües con maior dominio de castelán, identificarán e distinguirán peor as vogais medias altas e medias baixas do galego /e/-/ɛ/ e /o/-/ɔ/ do que os falantes monolingües en galego ou bilingües con maior dominio de galego. Porén, debido á situación sociolingüística e ao contacto entre galego e castelán comentado na introdución, espérase que tamén haxa diferenzas debidas ao efecto doutros factores relacionados co perfil dos falantes.

O obxectivo do presente estudo é comprobar o efecto dunha serie de variables sociolingüísticas, que son habitualmente empregadas para categorizar os falantes galegos dentro dun ou doutro perfil lingüístico, na identificación do contraste entre as vogais medias altas e as vogais medias baixas tónicas /e/-/ɛ/ e /o/-/ɔ/ do

galego, xa que se trata de unidades fonolóxicas en galego (Veiga 1976, González / Regueira 1989) pero non en español (Quilis 1997, Hualde 2005). Interésanos coñecer cales e en que medida os factores estudados poden crear diferenzas significativas na competencia lingüística, neste caso, na identificación dun contraste fonolóxico.

O traballo que imos presentar aquí forma parte dun proxecto máis amplo no que se estuda o cambio e a variación no vocalismo galego na actualidade. Aquí presentaremos unha pequena parte do mesmo, relativa á identificación do contraste entre vogais medias altas e medias baixas anteriores e posteriores que se dá en posición tónica no galego por xuíces galegos con diferentes perfís lingüísticos.

4.1. Metodoloxía

4.1.1. *Participantes*

O experimento foi realizado por un total de 66 xuíces (41 mulleres e 25 homes). Destes, 34 procedían da Universidade de Santiago de Compostela (17 homes e 17 mulleres) e 32 xuíces eran procedentes da Universidade de Vigo (8 homes e 24 mulleres). A idade dos informantes oscila entre os 18 e os 34 anos. Todos os participantes tiñan como lingua materna o galego e/ou o castelán e foron alfabetizados en ambas as dúas linguas, e todos contan con estudos superiores. Antes de comezar a realización do test perceptivo contestaron unha enquisa individual sobre algúns aspectos básicos dos seus perfís lingüísticos, que se especifican máis abaixo, e que foron empregados como variables experimentais.

4.1.2. *Procedemento*

En termos xerais, nun test de identificación preséntaselles ós xuíces un estímulo ou unha serie de estímulos que deben etiquetar ou identificar dentro dunha categoría. Neste caso, o experimento perceptivo consistiu na realización dun test de identificación de pares mínimos, mediante resposta binaria forzada, que foi deseñado, construído e elaborado coa plataforma FOLERPA³ (Fernández Rei 2014). En cada un dos xuízos, os participantes escoitaban un estímulo natu-

³ <http://ilg.usc.es/FOLERPA/>

ral, correspondente a unha palabra real do galego, e tiñan que escoller cal era o sinónimo da mesma, de dúas opcións que tiñan en pantalla. Os estímulos presentados no test perceptivo foron realizados por unha muller nova falante de galego como L1 con coñecementos especializados en lingüística galega, mediante a lectura dunha listaxe de palabras. Para realizar a gravación empregouse un micrófono de condensador con conector XLR, modelo AKG C520, e unha tarxeta de son externa, modelo M-Track Plus de M-AUDIO, conectada a un ordenador portátil Lenovo Essentials G500 cun procesador Intel Core i7 e 8,00 GB de memoria RAM. A gravación foi monitorada co programa Audacity utilizando unha frecuencia de mostraxe de 44.1 kHz, e 32 bits de resolución.

Seleccionáronse como estímulos seis pares mínimos en galego –tres para o par /e/-/ɛ/ e tres para o par /o/-/ɔ/-. Para cada un deses pares de estímulos existe unha diferenza de significado determinada polo timbre da vogal tónica, como en *bola* ([ˈbɔla]: “tipo de pan”) – *bóla* ([ˈbɔla]: “obxecto en forma de esfera”). Finalmente, o test estaba formado por 12 xuízos correspondentes aos 12 estímulos empregados (anexo 1). Cada un destes xuízos repetiuse 5 veces, sumando un total de 60 preguntas ou xuízos que debeu responder individualmente cada un dos participantes. Cada un destes xuízos consta dun estímulo –que se corresponde cun dos seis pares mínimos– e dúas opcións de resposta; unha destas opcións correspóndese co estímulo presentado e a outra opción correspóndese co seu par contrario. Por exemplo, nun dos xuízos presentábase o estímulo [ˈoʒo], coas opcións de resposta “animal” e “esqueleto”. O participante debía escoller con cal das opcións se correspondía o estímulo que escoitaban, de entre as dúas opcións que tiñan en pantalla.

As variables relativas aos xuíces que foron controladas neste experimento son a lingua materna, a lingua habitual, a lingua materna da nai, a lingua materna do pai, o hábitat de procedencia, a idade e o sexo. Isto permitiunos comprobar o efecto de cada unha destas variables na identificación do contraste entre /e/ e /ɛ/ e entre /o/ e /ɔ/. Antes de comezar o test, o xuíz debía completar estes campos escollendo unha das opcións que se lle ofrecían, polo que hai que salientar que estes datos están baseados na autopercepción que teñen os falantes sobre o seu propio perfil lingüístico. Non cabe dúbida de que é de grande interese a problemática que leva consigo a categorización dos falantes, e especialmente a autopercepción nos estudos experimentais, pero non dispomos do espazo necesario para entrar nese debate nin é o obxecto central deste traballo.

Co fin de eliminar a variabilidade que se dá cando os xuíces introducen manualmente os datos –o cal levaría a un aumento considerable dos niveis da variable, ou que precisaría dun tratamento previo á análise que suporía alterar os datos– restrinxíronse as opcións de resposta para cada unha das preguntas relativas aos datos dos xuíces. Así, para as variables referentes á lingua materna, lingua habitual, lingua materna da nai, e lingua materna do pai, o xuíz podía escoller entre as opcións ‘só galego’, ‘só castelán’, ‘máis galego ca castelán’ e ‘máis castelán ca galego’. Esta selección de categorías difire das propostas por outros autores (Tomé / Evans 2014, Amengual / Chamorro 2015), xa que este traballo foi comezado antes de que estes estudos estivesen publicados. A clasificación que empreguei para o traballo de campo está tomada da utilizada no *Mapa Sociolingüístico de Galicia* (González *et al.* 2007, 2009, 2011), co fin de paliar no posible a multiplicidade de clasificacións dos falantes como consecuencia do uso de distintos criterios (Amengual / Chamorro 2015), o que provoca que os resultados dos traballos científicos non sexan comparables por non compartir as pautas metodolóxicas empregadas.

Para a obtención da variable hábitat de procedencia ofrecéuselles unha listaxe cos concellos de Galicia; os datos relativos a esta variable foron recodificados segundo o hábitat co que se correspondía o concello, seguindo a clasificación do Instituto Galego de Estatística (Instituto Galego de Estatística 2011), en Zonas Densamente Poboadas (ZDP), Zonas Intermedias de Poboación (ZIP), cos subgrupos ZIP alta e ZIP baixa, e Zonas de Pouca Poboación (ZPP), cos subgrupos ZPP alta, ZPP intermedia e ZPP baixa.

Ademais, estudáronse as variables estímulo e vogal co fin de comprobar se un determinado estímulo ou vogal ten taxas de identificación significativamente inferiores ós demais. Os estímulos empregados para o contraste entre vogais medias altas e medias baixas anteriores foron: [‘eʃe]-[‘eʃe], [‘beɫa]-[‘beɫa] e [‘peɣa]-[‘peɣa]. Os estímulos empregados para o contraste entre vogais medias altas e medias baixas posteriores foron: [‘oʒu]-[‘oʒu], [‘boɫa]-[‘boɫa] e [‘poɫa]-[‘poɫa]. Como xa comentamos anteriormente, as vogais testadas foron os pares /e/-/ɛ/ e /o/-/ɔ/.

Dado que o experimento foi realizado nas Universidades de Vigo e de Santiago de Compostela, esta variable tamén foi controlada na análise dos resultados.

Pese a que sería de grande interese analizar os datos relativos aos xuíces, e ver a relación que hai entre as variables relativas aos seus perfís, ou como se distri-

búen as categorías de falantes en función doutras variables como o hábitat de procedencia ou da universidade na que cursan os seus estudos, isto excedería os límites deste traballo, de xeito que nos limitaremos a analizar os resultados do test perceptivo.

Os datos obtidos no test perceptivo foron analizados estatisticamente co programa SPSS Statistics 20. Para cada un dos pares de vogais (/o/-/ɔ/ e /e/-/ɛ/) foi realizada unha análise de χ^2 (Pérez 2004), que nos permite comprobar se a taxa de identificación é independente das variables estudadas –sexo, lingua materna, lingua habitual, lingua materna da nai e do pai, hábitat de procedencia, universidade, estímulo e vogal–; se o valor crítico asociado ao estatístico χ^2 é superior a 0.05 ($p > 0.05$) a variable identificación e a variable independente en cuestión serán independentes; pola contra, cando o valor crítico asociado ao estatístico χ^2 é inferior a 0.05 ($p < 0.05$), as variables estudadas estarán relacionadas. Tamén se cuantificou o grao de asociación existente entre cada unha das variables e a identificación, por medio do coeficiente V de Cramer, que nos informa da magnitude da asociación entre dúas variables, e que toma o valor 1 cando a asociación é perfecta, e 0 cando a asociación é nula (Pérez 2004, Rial / Varela 2008), de modo que canto maior sexa o valor de V, maior será a asociación entre a variable independente e a variable identificación. Tamén foi realizada unha análise por capas, que nos permitiu introducir variables de control (as variables de capa). Neste caso introducimos as variables lingua materna e universidade como variables control para a análise das restantes variables.

O modelo de análise resultante, para cada par de vogais, ten unha variable dependente, que é a identificación, e nove variables independentes (Táboa 1): sexo, cos niveis home e muller; lingua materna, lingua habitual, lingua materna da nai, e lingua materna do pai, cada unha delas con catro niveis: só castelán, máis castelán ca galego, máis galego ca castelán e só galego; hábitat de procedencia, con seis niveis: ZDP, ZIP alta, ZIP baixa, ZPP alta, ZPP intermedia e ZPP baixa; universidade, cos niveis UVigo e USC; e estímulo, con seis niveis para cada par: ['eʃe~'eʃe], ['peʃa~'peʃa] e ['bela~'bela] para o par /e/-/ɛ/, e ['ɔʃu~'ɔʃu], ['pola~'pola] e ['bola~'bola] para o par /o/-/ɔ/.

Variable estudada	Niveis da variable	
Vogal	/e/~ /ɛ/	/o/~ /ɔ/
Estímulo	['eʃɛ]-['eʃɛs] ['beɫə]-['beɫə] ['peɣə]-['peɣə]	['oʃu]-['oʃu] ['boɫə]-['boɫə] ['poɫə]-['poɫə]
Sexo	Home Muller	
Lingua materna	Só castelán	
Lingua habitual	Máis castelán ca galego	
Lingua materna da nai	Máis galego ca castelán	
Lingua materna do pai	Só galego	
Hábitat de procedencia	ZDP ZIP alta ZIP baixa ZPP alta ZPP intermedia ZPP baixa	
Universidade	USC UVigo	

Táboa 1. Variables independentes controladas no deseño experimental e niveis destas variables

4.2. Resultados

4.2.1. Resultados do contraste entre /e/ e /ɛ/

Os resultados da análise χ^2 indican que o sexo dos falantes non está relacionado coa identificación do par /e/-/ɛ/ ($\chi^2 = 3.002$, $p > 0.05$).

En cambio, a análise indica que a identificación e as variables universidade ($\chi^2 = 102.841$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.228, $p = 0.0001$), lingua materna ($\chi^2 = 185.796$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.306, $p = 0.0001$), lingua habitual ($\chi^2 = 123.587$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.250, $p = 0.0001$), lingua materna da nai ($\chi^2 = 224.304$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.337, $p = 0.0001$) e lingua materna do pai ($\chi^2 = 164.588$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.288, $p = 0.0001$) están relacionadas significativamente. Porén, os resultados do coeficiente V de Cramer indican que a magnitude da asociación destas variables (lingua materna, lingua habitual, lingua materna da nai e lingua materna do pai) e a identificación correcta do contraste /e/-/ɛ/ é bastante baixa.

Tendo en conta que os resultados da análise indicaban que a variable universidade está relacionada coa identificación do par /e/-/ɛ/, decidimos comprobar se existían diferenzas nos resultados segundo a lingua materna en función da universidade de procedencia dos xuíces, realizando unha análise por capas. Os resultados desta análise indican que, para ambas as dúas universidades, a identificación do par /e/-/ɛ/ e a lingua materna dos xuíces están relacionadas (USC: $\chi^2 = 141.176$, $p = 0.0001$; UVigo: $\chi^2 = 61.756$, $p = 0.0001$). Aínda que a asociación entre a identificación e a lingua materna é moderadamente baixa ambas as dúas universidades (USC: V de Cramer = 0.372, $p = 0.0001$; UVigo: V de Cramer = 0.254, p-valor = 0.0001), o valor de V é maior para os xuíces da USC, o que indica que existe algunha relación entre a taxa de identificación e a lingua materna dos xuíces desta universidade. Como se pode comprobar no gráfico 1, a taxa de identificación nos grupos de ‘máis galego ca castelán’ e ‘só galego’ é moito máis elevada nos xuíces da Universidade de Santiago de Compostela, xa que superan o 85% de identificación das vogais. Pola contra, para a Universidade de Vigo, só o grupo que ten como lingua materna ‘só galego’ ten unha taxa de identificación superior ao 50%, que en calquera caso, non chega ao 80%, polo que é moi inferior á taxa de identificación deste mesmo grupo na USC.

Gráfico 1. Taxa de identificación de /e/-/ɛ/ segundo a lingua materna dos xuíces na USC (esquerda) e na UVigo (dereita)

Tamén comprobamos o efecto da universidade e da lingua materna na relación existente entre a identificación e a lingua habitual, para comprobar se hai diferenzas entre os grupos. A análise indica que a lingua habitual e a identificación de /e/-/ɛ/ están relacionadas para o grupo da USC cando a lingua materna é ‘máis castelán ca galego’ ($\chi^2 = 20.685$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.240, $p = 0.0001$) e para os xuíces procedentes da UVigo con lingua materna ‘só castelán’ ($\chi^2 = 5.389$, $p = 0.020$; V de Cramer = 0.190, $p = 0.020$), ‘máis castelán ca galego’ ($\chi^2 = 14.21$, $p = 0.003$; V de Cramer = 0.172, $p = 0.003$), ‘máis galego ca castelán’ ($\chi^2 = 31.989$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.516, $p = 0.0001$) e ‘só galego’ ($\chi^2 = 30.097$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.179, $p = 0.0001$). En cambio, só existe unha asociación moderada entre as variables lingua materna ‘máis galego ca castelán’ no grupo procedente da UVigo, o que nos está indicando que, para ese grupo determinado, a lingua habitual está relacionada coa taxa de identificación de /e/-/ɛ/.

Como se pode apreciar no Gráfico 2, a taxa de identificación está en torno ao 50% para todos os grupos que teñen ‘só castelán’ ou ‘máis castelán ca galego’ como lingua materna, o que indica que para estes grupos as respostas foron aleatorias. É dicir, os falantes de lingua materna ‘só castelán’ non identifican o contraste entre /e/-/ɛ/, independentemente de cal sexa a súa lingua habitual ou universidade de procedencia.

Gráfico 2. Gráfico de columnas amontoadas coa taxa de identificación de /e/-/ε/ (eixo de ordenadas) da lingua habitual (eixo de abscisas) en función da universidade (columnas) e da lingua materna (filas)

Onde atopamos máis diferenzas intergrupais é para os grupos de xuíces que declaran ter como lingua materna ‘só galego’ ou ‘máis galego ca castelán’. Aquí vemos que os xuíces da USC teñen altas taxas de identificación, mentres para os xuíces procedentes da UVigo, só os que declaran ter como lingua materna e lingua habitual ‘só galego’ e os que declaran ter como lingua materna e lingua habitual ‘máis galego ca castelán’ teñen unha taxa de acertos superior ó 75%.

Tamén realizamos unha análise por capas para estudar a relación entre a identificación e a lingua materna da nai, coas capas universidade e lingua materna. Os resultados indican que a lingua materna da nai está relacionada coa identificación do par /e/-/ε/ para os grupos da USC con lingua materna ‘máis castelán ca galego’ ($\chi^2 = 30.517$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.291, $p = 0.0001$) ou ‘máis galego ca castelán’ ($\chi^2 = 6.716$, $p = 0.010$; V de Cramer = 0.167, $p = 0.010$) e para os xuíces da UVigo que teñen como lingua materna ‘máis castelán ca galego’

($\chi^2 = 9.139$, $p = 0.027$; V de Cramer = 0.138, $p = 0.027$) ou ‘máis galego ca castelán’ ($\chi^2 = 38.971$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.570, $p = 0.0001$), é dicir, os bilingües de ambas as dúas universidades. Se ben, só para o grupo que ten ‘máis galego ca castelán’ como lingua materna e procedente da UVigo hai un valor de asociación moderado entre a identificación e a lingua materna da nai, mentres que para as restantes variables esta asociación é moi baixa.

Porén, se observamos o gráfico 3, vemos que os bilingües procedentes da UVigo teñen moi baixas taxas de identificación, independentemente de cal sexa a lingua materna da nai. En cambio, o grupo procedente da USC ten taxas de identificación máis elevadas cando a lingua materna da nai é ‘só galego’ ou ‘máis galego ca castelán’, se ben parece que as taxas de identificación máis altas dependen da lingua materna do xuíz máis que da lingua materna da nai.

Gráfico 3. Gráfico de columnas amontoadas coa taxa de identificación de /e/-/ɛ/ (eixo de ordenadas) segundo a lingua materna da nai (eixo de abscisas) en función da universidade (columnas) e da lingua materna (filas)

A análise para a lingua materna do pai e a identificación, coas capas lingua materna e universidade, indica que, ao igual ca na variable lingua materna da nai, existe relación significativa entre a lingua materna do pai e a identificación nos bilingües da USC con dominancia en galego ($\chi^2 = 15.854$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.257, $p = 0.0001$) ou en castelán ($\chi^2 = 23.292$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.254; $p = 0.0001$) e nos bilingües con dominancia en galego da UVigo ($\chi^2 = 45.415$, $p = 0.0001$, V de Cramer = 0.615, $p = 0.0001$). Os valores de V de Cramer indican que só para o grupo de bilingües con dominancia en galego procedentes da UVigo hai un nivel de asociación moderadamente alto entre a variable lingua materna do pai e a identificación. No gráfico 4 móstranse as taxas de identificación desta variable en función das capas universidade de lingua materna do xuíz. De novo, as taxas de identificación son máis baixas na UVigo, e para o grupo da USC son máis baixas para aqueles xuíces con pais non galegofalantes.

Gráfico 4. Gráfico de columnas amontoadas coa taxa de identificación de /e/-/ε/ (eixo de ordenadas) segundo a lingua materna do pai (eixo de abscisas) en función da universidade (columnas) e da lingua materna (filas)

O contraste χ^2 para a identificación e o hábitat indica que estas variables non son independentes ($\chi^2 = 268.965$, $p = 0.0001$, V de Cramer = 0.369, $p = 0.0001$). Pese a que o valor de V non é demasiado elevado, podemos dicir que existe certo grao de asociación. Como se pode comprobar no gráfico 5, a taxa de identificación é moito máis elevada cando o hábitat de procedencia é unha ZPP (Zona de Pouca Poboación), e é especialmente baixa cando o hábitat de procedencia é unha ZIP (Zona Intermedia de Poboación).

Gráfico 5. Gráfico de columnas amontoadas para a taxa de identificación de /e/-/ɛ/ (ordenadas) segundo o hábitat de procedencia dos xuíces (abscisas)

O contraste de independencia χ^2 para a identificación e a variable estímulo indica que tamén existe relación entre estas variables ($\chi^2 = 30.573$, $p = 0.0001$); o coeficiente V de Cramer indica que a asociación entre ambas as dúas variables é bastante baixo (V de Cramer = 0.124, $p = 0.0001$). As taxas de identificación para cada estímulo móstranse no Gráfico 6. Por falta de espazo, non comentaremos os resultados da identificación dos estímulos segundo a lingua materna, xa que en calquera caso, seguen a distribución deste gráfico, en diferentes proporcións segundo a lingua materna.

Gráfico 6. Gráfico de columnas amontoadas para a taxa de identificación de /e/-/ε/ (ordenadas) segundo o estímulo (abscisas)

4.2.2. Resultados do contraste entre /o/ e /ɔ/

Os resultados da análise χ^2 indican que o sexo dos xuíces e a identificación do par /o/-/ɔ/ están relacionadas ($\chi^2 = 7.120$, $p = 0.008$), e polo tanto existen diferenzas significativas entre homes e mulleres na identificación destas vogais. Ademais, a identificación das vogais posteriores medias altas e medias baixas /o/-/ɔ/ do galego e as variables universidade ($\chi^2 = 52.982$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.164, $p = 0.0001$), lingua materna ($\chi^2 = 165.158$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.289, $p = 0.0001$), lingua habitual ($\chi^2 = 142.253$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.268, $p = 0.0001$), lingua materna da nai ($\chi^2 = 160.530$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.285, $p = 0.0001$) e lingua materna do pai ($\chi^2 = 150.928$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.276, $p = 0.0001$) tamén están relacionadas, se ben os valores da medida de asociación V de Cramer son moi baixos para todas as variables.

Ao igual que vimos nos resultados para o par /e/-/ε/, decidimos repetir a análise comprobando o efecto da variable universidade para o par /o/-/ɔ/. O resultado indica que non hai independencia entre a identificación e a lingua materna dos xuíces, tendo en conta a universidade de procedencia (USC: $\chi^2 = 123.400$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.348, $p = 0.0001$; e UVigo: $\chi^2 = 58.854$, $p = 0.0001$, V de Cramer = 0.248, $p = 0.0001$). Os coeficientes V de Cramer indícanos que

o grao de asociación entre a lingua materna e a identificación é moderadamente superior no grupo procedente da USC ca no grupo da UVigo. Ao igual ca no contraste das vogais anteriores, tamén para o par /o/-ɔ/ a taxa de identificación é moito máis elevada nos catro grupos da Universidade de Santiago de Compostela, e especialmente nos grupos de ‘máis galego ca castelán’ e ‘só galego’. Pola contra, as taxas de identificación son moito máis baixas para o grupo de falantes con lingua materna ‘máis galego ca castelán’ da Universidade de Vigo, e hai grandes diferenzas entre os que teñen como lingua materna ‘só galego’ e os outros grupos, como se pode ver no Gráfico 7:

Gráfico 7. Taxa de identificación de /o/-ɔ/ segundo a lingua materna dos xuíces na USC (esquerda) e na UVigo (dereita)

Tamén para a variable lingua habitual decidimos realizar unha análise por capas, introducindo no contraste χ^2 as variables lingua materna e universidade. Os resultados indican que a lingua habitual e a identificación están relacionadas cando os xuíces procedentes da USC teñen como lingua materna ‘máis castelán ca galego’ ($\chi^2 = 41.540$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.340, $p = 0.0001$) e ‘só castelán’ ($\chi^2 = 8.428$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.216, $p = 0.0001$), e para os xuíces procedentes da UVigo con lingua materna ‘máis galego ca castelán’ ($\chi^2 = 15.300$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.357, $p = 0.0001$). Os valores de V de Cramer, que en xeral son moderadamente baixos, indican un nivel de asociación maior entre a variable lingua habitual e a identificación para os xuíces bilingües con dominio de galego da UVigo ca para os grupos da USC.

Gráfico 8. Gráfico de columnas amontoadas coa taxa de identificación (eixo de ordenadas) de /o/-/ɔ/ segundo a lingua habitual (eixo de abscisas) en función da universidade (columnas) e da lingua materna (filas)

Os gráficos de barras do Gráfico 8 mostran a porcentaxe de identificación (eixo de ordenadas) segundo a lingua habitual (no eixo de abscisas), a lingua materna e a universidade de procedencia, onde vemos que, por exemplo, a taxa de identificación é moito máis baixa cando a lingua habitual é 'máis castelán ca galego'. Porén, non temos unha explicación para a baixa taxa de identificación que se dá nos xuíces con lingua materna e lingua habitual 'máis galego ca castelán', aínda que probablemente teña que ver co efecto doutras variables con máis peso na identificación.

Realizamos tamén unha análise por capas para a lingua materna da nai, coa lingua materna e a universidade como capas, que nos indica que a identificación e a lingua materna da nai son dependentes para o grupo de falantes de lingua materna 'máis castelán ca galego' procedentes da USC ($\chi^2 = 41.722$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.340, $p = 0.0001$) e para o grupo de falantes con lingua materna

‘máis galego ca castelán’ procedentes da UVigo ($\chi^2 = 8.100$, p -valor < 0.05 ; V de Cramer = 0.260 , $p < 0.05$). De novo, os valores de V de Cramer son bastante baixos, o que indica unha baixa asociación entre a lingua materna da nai e a identificación de /o/-/ɔ/.

Como se pode observar no Gráfico 9, o grupo de bilingües con dominancia en castelán procedente da USC ten taxas de identificación máis altas cando a lingua materna da nai é ‘só galego’ ou ‘máis castelán ca galego’. Os resultados menos esperados, que posiblemente se deben a unha variable non controlada, ou á interacción con outras variables, son as do grupo con lingua materna da nai ‘máis galego ca castelán’, para o que cabía esperar unha taxa de identificación máis alta. Por outra banda, as taxas de identificación do grupo da UVigo son significativamente máis altas cando a lingua materna da nai é ‘só galego’.

Gráfico 9. Gráfico de columnas amontoadas coa taxa de identificación de /o/-/ɔ/ (eixo de ordenadas) segundo a variable lingua materna da nai (eixo de abscisas) en función da universidade (columnas) e da lingua materna (filas)

A análise para a lingua materna do pai e a identificación, coas capas lingua materna e universidade tamén indica que tanto na USC como na UVigo, a identificación e a lingua materna do pai están relacionadas para os grupos que teñen como lingua materna ‘máis galego ca castelán’ (USC: $\chi^2 = 11.307$, $p = 0.004$; V de Cramer = 0.217, $p = 0.004$; UVigo: $\chi^2 = 14.400$, $p = 0.001$; V de Cramer = 0.346, $p = 0.001$) ou ‘máis castelán ca galego’ (USC: $\chi^2 = 20.872$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.241, $p = 0.0001$; UVigo: $\chi^2 = 18.293$, $p = 0.001$; V de Cramer = 0.346, $p = 0.001$). Os valores do coeficiente V de Cramer son moi baixos, o que indica un grao de asociación moi baixo entre a identificación do contraste /o/-/ɔ/ e a lingua materna do pai. Aínda que, coma na análise anterior, hai algúns resultados inesperados, o Gráfico 10 mostra que, para estes grupos, a taxa de identificación é maior cando a lingua materna do pai é ‘só galego’.

Gráfico 10. Gráfico de columnas amontoadas coa taxa de identificación de /o/-/ɔ/ (eixo de ordenadas) segundo a variable lingua materna da nai (eixo de abscisas) en función da universidade (columnas) e da lingua materna (filas)

O contraste de independencia χ^2 tamén indica que existe relación entre a identificación e o hábitat de procedencia ($\chi^2 = 95.237$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.219, $p = 0.0001$), aínda que a asociación é moi baixa. Como se pode observar no Gráfico 11, e do mesmo xeito que viamos nos resultados da identificación de /e/-/ɛ/, as taxas de identificación son moito máis elevadas cando o hábitat de procedencia é rural (ZPP), e moito máis baixas cando o hábitat de procedencia é semiurbano (ZIP).

Gráfico 11. Gráfico de columnas amontoadas para a taxa de identificación de /o/-/ɔ/ (ordenadas) segundo o hábitat de procedencia dos xuíces (abscisas)

A análise indica que a identificación tamén depende do estímulo empregado ($\chi^2 = 59.180$, $p = 0.0001$; V de Cramer = 0.173, $p = 0.0001$), aínda que a asociación é practicamente nula. As porcentaxes de identificación para cada estímulo móstranse no Gráfico 12. En xeral, estes estímulos foron moito mellor identificados ca os empregados no contraste /e/-/ɛ/.

Gráfico 12. Gráfico de columnas amontoadas para a taxa de identificación de /o/-/ɔ/ (ordenadas) segundo o estímulo (abscisas)

4.3. Discusión dos resultados

Os resultados obtidos neste experimento concordan cos resultados das investigacións sobre adquisición e percepción de sons. Por unha parte, existen claras diferenzas en función da lingua materna dos xuíces, se ben estas diferenzas son máis claras entre os que se declaran monolingües en galego e os que se declaran monolingües en español. Así, as taxas de identificación foron moi elevadas para aqueles xuíces monolingües en galego (en torno ao 100%), pero as respostas foron aleatorias para os monolingües en castelán, o que indica claramente que non perciben este contraste

Nos grupos de falantes que se declaran bilingües obsérvase unha maior complexidade, xa que para estes grupos as outras variables estudadas, e especialmente a lingua materna dos pais, parecen xogar un rol moi importante na correcta identificación das categorías fonolóxicas estudadas neste experimento (Cfr. Gráfico 3, Gráfico 4, Gráfico 9 e Gráfico 10). De feito, poderíamos dicir que existe unha certa relación entre a taxa de identificación e o grao de dominancia en galego que se dá na lingua materna e na lingua materna dos pais. Entendemos que este efecto da lingua materna dos pais está relacionado directamente co grao

de exposición ao galego que tiveron os xuíces bilingües, e que dependerá en grande medida da lingua materna de seus pais, xa que, como indican Amengual / Chamorro (2015: 228) “the quantity and quality of L2 input received by an L2 learner are important determinants of the ultimate degree of attainment in a L2”. Os resultados dos informantes bilingües, para os que os factores sociolingüísticos parecen influír dun xeito máis determinante na identificación do contraste estudado, poden explicarse tendo en conta a afirmación de Birdsong (2014) á que facíamos referencia máis arriba, segundo a cal a competencia lingüística dos falantes bilingües sería “inferior” á dos monolingües, e estaría mediada pola maior exposición a unha ou outra lingua.

Ademais, neste estudo observamos unha clara diferenza entre o grupo procedente da USC e o grupo procedente da UVigo, probablemente debido, non á universidade en si, senón á existencia de dous modelos diferentes vinculados ás características sociodemográficas de cada unha das cidades nas que están estas universidades. O modelo observado nos participantes procedentes da UVigo contaría con cinco vogais, é dicir, cun sistema semellante ao do castelán. O modelo observado nos participantes da USC contaría con sete vogais, e polo tanto sería máis próximo ao vocalismo do galego tradicional. Probablemente, as diferenzas nestes modelos se deban, por unha parte, á alta industrialización de Vigo e á forte presenza do castelán nesta cidade, mentres que o outro modelo pode estar máis vinculado ás esferas académicas de Santiago e á presenza da universidade.

Tamén o hábitat de procedencia se revelou como un factor que se relaciona directamente coa identificación que os falantes teñen das vogais medias altas e medias baixas do galego. Segundo os resultados deste estudo, e contrariamente ao esperado, son os xuíces procedentes de Zonas Intermedias de Poboación, que se corresponden con vilas ou zonas semiurbanas, quen presentan peores taxas de identificación, independentemente de cal sexa a lingua materna destes. Isto contrasta coa idea xeral de que son as zonas urbanas (ZDP) as que actúan como centros de difusión dun modelo fonético e fonolóxico de galego semellante ao do español.

Hai que ter en conta ademais que unha parte da variación entre os grupos e entre os xuíces vén dada pola propia metodoloxía coa que se obtén o perfil dos falantes e coa categorización dos falantes en si mesma. É dicir, as diferenzas entre xuíces dentro dunha mesma variable como lingua materna están en moitos casos

explicados pola subxectividade da propia variable; os falantes poden ter diferentes motivacións para identificarse como pertencentes a un ou outro grupo de falantes. Como comentamos no apartado 2, a competencia lingüística, e neste caso fonética, non ten unha relación exacta co dominio lingüístico dos falantes, xa que como indica Birdsong (2014: 374) para os contextos bilingües:

language dominance covers many dimensions of language use and experience, such as proficiency, fluency, ease of processing, frequency of use or cultural identification

e os resultados deste traballo suxiren que esas dimensións que definen o dominio lingüístico teñen diferente relevancia na competencia fonética en galego.

Ademais, os nosos resultados coinciden parcialmente cos de Tomé / Evans (2014) e cos de Amengual / Chamorro (2015), se ben non son de todo comparables, dadas as diferenzas metodolóxicas entre os estudos, comezando pola clasificación dos falantes e as variables estudadas, polo que sería desexable unificar os criterios metodolóxicos en futuras investigacións. Con todo, parécenos salientable que ao igual que acontecía no estudo de Amengual / Chamorro (2015), a identificación do contraste /o/-/ɔ/ é moito máis nítida ca a de /e/-/ɛ/, que pode deberse a que a frecuencia de uso dos estímulos escollidos é máis baixa ou a que este contraste entre /e/-/ɛ/ é menos rendible perceptivamente.

5. CONCLUSIÓN

O obxectivo deste estudo é proporcionar unha primeira aproximación ao estudo dos factores que inflúen na identificación do contraste das vogais tónicas medias altas e medias baixas, /e/-/ɛ/ e /o/-/ɔ/, que se dá en galego. Para iso, realizamos un experimento perceptivo de identificación de pares mínimos, e estudamos o efecto dunha serie de variables relacionadas cos perfís sociolingüísticos dos xuíces.

Os resultados deste experimento indican que existen diferenzas na identificación das vogais (e polo tanto na competencia lingüística neste aspecto concreto da fonoloxía galega) dependentes da lingua materna dos falantes, pero tamén dos outros factores estudados. Agora ben, estes factores poden influír na competencia lingüística dos xuíces ben porque estes se identifican dentro dun grupo de falantes, cunhas características específicas, como apuntan Tomé / Evans (2014: 1)

research in sociophonetics has shown that complex social factors affect the use of phonetic variables within a language and that speakers sometimes change the variants they use to show belonging to or identification with a particular group.

ou como resultado de procesos de aprendizaxe e adquisición de segundas linguas, hipótese que vén apoiada polos resultados deste traballo, e que constitúe un dos grandes focos de controversia nos estudos de bilingüismo. Sería interesante o avance da investigación neste campo, cunha metodoloxía mellorada e tendo en conta novos puntos de interese, como o campo de dispersión perceptivo (Marrero 2008) das vogais do galego en comparación co do español de Galicia, e o solapamento ou non solapamento perceptivo do campo de dispersión das vogais en falantes de galego e de español en Galicia.

Os resultados deste traballo aportan novas pistas sobre o cambio lingüístico no galego actual. As orixes dun cambio poden ser articulatorias ou perceptivas, pero a transmisión deste está condicionado pola expansión nunha comunidade específica; así, un determinado fenómeno de interferencia (por exemplo un vocalismo con catro graos de abertura) pasa a ser parte integral da lingua receptora cando os propios falantes a aceptan como tal (Colantoni 2008). Os resultados deste traballo parecen indicar que hai un cambio en marcha e que a expansión deste modelo lingüístico “paralelo” ao do galego tradicional vai máis alá das descrições iniciais do “novo galego urbano” nas que se vinculaba esta variedade coa procedencia urbana e con falantes non iniciais de galego.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- AMENGUAL, Mark / Pilar CHAMORRO (2015): «The Effects of Language Dominance in the Perception and Production of the Galician Mid Vowel Contrasts», *Phonetica* 72, 207-236. <<http://dx.doi.org/10.1159/000439406>>.
- BEST, Catherine T. (1995): «A Direct Realist view of Cross-Language Speech Perception», en Strange, W. (ed.), *Speech Perception and Linguistic Experience: Issues in Cross-Language Research*. Baltimore, MD: York Press, 171-204.
- BIRDSONG, David (2014): «Dominance and Age in Bilingualism», *Applied Linguistics* 35 (4), 374-392. <<http://dx.doi.org/10.1093/applin/amu031>>.
- COLANTONI, L. (2008): «Variación micro y macro fonética en español», *Estudios de Fonética Experimental* XVII, 65-104.
- DUBERT GARCÍA, Francisco (2002): «Os sociolectos galegos», *Cadernos de Lingua* 24, 5-27.

- FARIS, M. M. / C. T. BEST / M. D. TYLER (2016): «An examination of the different ways that non-native phones may be perceptually assimilated as uncategorized», *The Journal of the Acoustical Society of America* 139 (1). <<http://dx.doi.org/10.1121/1.4939608>>
- FERNÁNDEZ REI, Elisa (2014): *FOLERPA: Ferramenta on-line para Experimentación Perceptiva*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. <<http://ilg.usc.es/FOLERPA/>> [Consultado: 23/10/2016]
- FERNÁNDEZ REI, Elisa (2016): «Dialectal, historical and sociolinguistic aspects of Galician intonation», *Dialectologia. Special Issue VI*, 147-169.
- FLEGE, J. E. (1987): «The production of “new” and “similar” phones in a foreign language: evidence for the effect of equivalence classification», *Journal of Phonetics* 15, 47-65.
- FLEGE, J. E. (1993): «Production and perception of a novel, second-language phonetic contrast», *The Journal of the Acoustical Society of America*, 93 (3), 1589-1608.
- FLEGE, J. E. / M. J. MUNRO / R. A. FOX (1994): «Auditory and categorical effects on cross-language vowel perception», *The Journal of the Acoustical Society of America* 95 (6), 3623-3641.
- FRÍAS-CONDE, Xavier (2006): «A normalización lingüística na Romania: A normalización da lingua e a normalización dos falantes», *Ianua. Revista Philologica Romanica* 6, 49-68.
- GERTKEN, L. M. / M. AMENGUAL / D. BIRDSOING (2014): «Assessing Language Dominance with the Bilingual Language Profile», en P. Leclecq / A. Edmond / H. Hilton (eds.), *Measuring L2 proficiency: Perspectives from SLA*, Bristol: Multilingual Matters, 208-225.
- GOLDSTONE, R. L. / A. T. HENDRICKSON (2009): «Categorical Perception», *Wiley Interdisciplinary Reviews: Cognitive Science* 1 (1), 69-78. <<https://doi.org/10.1002/wcs.26>>
- GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Manuel / Xosé Luís REGUEIRA FERNÁNDEZ (1989): «Estudio acústico das vocais tónicas galegas en posición fonética normal», en Ramón Lorenzo (ed.), *Actas do XIX Congreso Internacional de Lingüística e Filoloxía Románicas (Universidade de Santiago de Compostela, 1989. Sección VI Galego. Sección VII Romania Nova)*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde Fenosa, 141-179.
- GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Manuel (2008): «O novo galego urbano», en Mercedes Brea / Francisco Fernández Rei / Xosé Luís Regueira Fernández (eds.), *Cada palabra pesaba, cada palabra medía: Homenaxe a Antón Santamarina*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 363-374.
- GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Manuel / Modesto A. RODRÍGUEZ NEIRA / Antonio FERNÁNDEZ SALGADO / Xaquín LOREDO GUTIÉRREZ / Isabel SUÁREZ FERNÁNDEZ (2007): *Mapa Sociolingüístico de Galicia 2004. Lingua inicial*. A Coruña: Real Academia Galega. <http://academia.gal/documents/10157/704901/Mapa+Sociolingüístico+vol_1.pdf>
- GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Manuel / Modesto A. RODRÍGUEZ NEIRA / Antonio FERNÁNDEZ SALGADO / Xaquín LOREDO GUTIÉRREZ / Isabel SUÁREZ FERNÁNDEZ (2009): *Mapa Sociolingüístico de Galicia 2004: Usos lingüísticos en Galicia*. A Coruña: Real Academia Galega. <http://academia.gal/documents/10157/704901/Mapa+Sociolingüístico+vol_2.pdf>
- GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Manuel / Modesto A. RODRÍGUEZ NEIRA / Arturo X. PEREIRO ROZAS / Xaquín LOREDO GUTIÉRREZ / Isabel SUÁREZ FERNÁNDEZ / Emma SALGUEIRO VEIGA (2011): *Mapa Sociolingüístico de Galicia 2004: Actitudes lingüísticas en Galicia*, III. A Coruña: Real Academia Galega. <http://academia.gal/documents/10157/704901/Mapa+Sociolingüístico+vol_3.pdf>
- GUGENBERGER, Eva (2013): «O cambio de paradigma nos estudos sobre contacto lingüístico: pode ser útil o concepto de hibridade para a lingüística e a política de linguas en España?», en Eva Gugenberger / Henrique Monteagudo / Gabriel Rei-Doval (eds.), *Contacto de linguas, hibridade, cambio: contextos, procesos e consecuencias*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega, 17-47.

- HUALDE, José Ignacio (2005): *The Sounds of Spanish*. UK: Cambridge University Press.
- HULSTIJN, J. H. (2010): «Measuring second language proficiency», en E. Bloom / S. Unsworth (eds.), *Experimental Methods in Language Acquisition Research*, Amsterdam: Benjamins, 185-200.
- INSTITUTO GALEGO DE ESTATÍSTICA (2011): «Clasificación das parroquias e dos concellos galegos segundo o grao de urbanización (GU 2011)». Santiago de Compostela: IGE. <http://www.ige.eu/estatico/pdfs/s3/clasificaciones/urbanizacion/NotasMetodoloxicas_Rev.pdf>
- IGLESIAS ÁLVAREZ, Ana / Fernando RAMALLO (2003): «Relocalización, identidades e linguas periféricas: o caso galego», en Ana Bringas López / Belén Martín Lucas (eds.), *Nacionalismo e globalización: lingua, cultura e identidade*. Vigo: Universidade de Vigo, 117-132.
- KUHL, P. / K. A. WILLIAMS / F. LACERDA / K. N. STEVENS / B. LINDBLOM (1992): «Linguistic Experience Alters Phonetic Perception in Infants by 6 Months of Age», *Science* 255, 606-608.
- KUHL, P. / P. IVERSON (1995): «Linguistic Experience and the “Perceptual Magnet Effect”», en W. Strange (ed.), *Speech perception and linguistic experience: Issues in cross linguistic research*. Baltimore, MD: York Press, 121-154.
- LIBERMAN, Alvin M. / Katherine Saffird HARRIS / Howard S. HOFFMAN / Belver C. GRIFFITH (1957): «The discrimination of speech sounds within and across phoneme boundaries», *Journal of Experimental Psychology* 54 (5), 358-368. <<http://dx.doi.org/10.1037/h0044417>>.
- LOREDO GUTIÉRREZ, Xaquín / Bieito SILVA VALDIVIA (2014): «Variables asociadas á competencia gramatical e léxica en galego e castelán do alumnado de Galicia ao final do ensino obrigatorio», *Revista de Investigación en Educación* 12 (2), 191-208.
- LÓPEZ-BASCUAS, Luis E. / Richard P. FAHEY / José E. GARCÍA-ALBEA / Burton S. ROSNER (1998): «Percepción categórica y discriminación del orden temporal en sonidos de habla y no-habla», *Cognitiva* (10) 1-2, 211-226. <<http://dx.doi.org/10.1174/021435598760389541>>.
- MARRERO, Victoria (2008): «La fonética perceptiva: Trascendencia lingüística de mecanismos neuropsicológicos», *Estudios de Fonética Experimental* XVII, 207-245.
- MONTEAGUDO, Henrique / Antón SANTAMARINA (1993): «Galician and Castilian in contact: historical, social and linguistic aspects», en Posner Rebecca / John N. Green (eds.) *Trends in Romance Linguistics and Philology*, vol.5. The Hague: Mouton de Gruyter, 117-173.
- O’ROURKE, Bernadette / Fernando RAMALLO (2010): «Los nuevos hablantes de lenguas minoritarias: una comparación entre Irlanda y Galicia», en E. Ridruejo / N. Mendizábal (eds.), *Actas del IX Congreso Internacional de Lingüística General*. Valladolid: Universidad de Valladolid, 1684-1700.
- O’ROURKE, Bernadette / Fernando RAMALLO (2013): «A miña variedade é defectuosa: a lexitimidade social das neofalas», *Estudos de Lingüística Galega* 5, 89-103.
- PÉREZ LÓPEZ, César (2004): *Técnicas de Análisis Multivariante de Datos. Aplicaciones con SPSS*. Madrid: Pearson Prentice Hall.
- PISONI, David B. (1973): «Auditory and phonetic memory codes in the discrimination of consonants and vowels», *Perception & Psychophysics* 13 (2), 253-260.
- QUILIS, Antonio (1997): *Principios de fonología y fonética españolas*. Madrid: Arco Libros.
- RAMALLO, Fernando (2010): «Cara a unha tipoloxía sociolingüística dos falantes de galego», en Bieito Silva Valdivia / Xesús Rodríguez Rodríguez / Isabel Vaquero Quintela (coords.), *Educación e Linguas en Galicia*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 15-37. <<http://dx.doi.org/10.3309/978-84-9887-535-5>>.

- RAMALLO, Fernando (2013): «Neofalantismo», en Eva Gugenberger / Henrique Monteagudo / Gabriel Rei-Doval (eds.), *Contacto de linguas, hibridade, cambio: contextos, procesos e consecuencias*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Instituto da Lingua Galega.
- REGUEIRA FERNÁNDEZ, Xosé Luís (1999): «Estándar oral e variación social da lingua galega», en Rosario Álvarez / Dolores Vilavedra (eds.), *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. I. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 855-875.
- REGUEIRA FERNÁNDEZ, Xosé Luís (2012): «Autenticidade e calidade da lingua: purismo e planificación lingüística no galego actual», *Estudos de Lingüística Galega* 4, 187-201.
- REI-DOVAL, G. (1997): «Lingua oral vs. Lingua escrita na competencia en galego: unha perspectiva demolingüística sincrónica», en Beatriz Gallardo Paúls / Daniel Jorques Jiménez / María Amparo Alcina Caudet / Montserrat Veyrat Rigat / Enric Serra Alegre (eds.), *Panorama de la investigación lingüística a l'Estat espanyol: Actes del I congrés de lingüística general*, vol. 5, 160-169.
- RIAL BOUBETA, Antonio / Jesús VARELA MALLOU (2008): *Estadística práctica para la investigación en ciencias de la salud. Ejercicios resueltos con G-Stat*. Oleiros (A Coruña): Netbiblo.
- ROSNER, B.S. / J. B. PICKERING (1994): *Vowel Perception and Production*. Oxford: University Press.
- STEVENS, K. N. (1989): «On the quantal nature of speech», *Journal of Phonetics* 17, 3-45.
- STEVENS, K. N. (2005): «Features in Speech Perception and Lexical Access», en D. B. Pisoni / R. E. Remez (eds.), *The Handbook of Speech Perception*, Malden, MA: Blackwell.
- TOMÉ LOURIDO, Gisela / Bronwen EVANS (2014): «Switching language dominance for ideological reasons: a study of Galician new speakers' speech production and perception», *Proceedings of the 18th International Congress of Phonetic Sciences (ICPhS)*. Glasgow: University of Glasgow.
- VEIGA, Amable (1976): *Fonología Gallega. Fonemática*. Valencia: Bello.
- VIDAL FIGUEROA, Tiago (1997): «Estructuras fonéticas de tres dialectos de Vigo», *Verba* 24, 313-332.
- WALLEY, A. C. (2005): «Speech Perception in Childhood» en D. B. Pisoni / R. E. Remez (eds.) *The Handbook of Speech Perception*. Malden, MA: Blackwell.
- WERKER, J. F. / C. E. LALONDE (1988): «Cross-Language Speech Perception: Initial Capabilities and Developmental Change», *Developmental Psychology* 24 (5), 672-683.

ANEXO 1

Estímulos empregados no test de identificación

/e/	/ɛ/
[¹ ɛʃɛ]	[¹ ɛʃɛ]
“determinante demostrativo de localización tipo II”	“nome da letra s”
[¹ bɛla]	[¹ bɛla]
“2ª persona de singular imperativo do verbo <i>ver</i> e clítico acusativo feminino singular”	“Peza de tecido resistente dunha embarcación”
[¹ pɛɣa]	[¹ pɛɣa]
“paxaro da familia dos córvidos”	“acción e efecto de pegar ou pegarse”
/o/	/ɔ/
[¹ oʃu]	[¹ ɔʃu]
“mamífero da familia dos úrsidos”	“cada un dos órganos do esqueleto”
[¹ boɫa]	[¹ boɫa]
“tipo de pan”	“obxecto en forma de esfera”
[¹ poɫa]	[¹ poɫa]
“galiña nova”	“cada unha das prolongacións que nacen do toro das árbores”

**OS NEOFALANTES GALEGOS
NO CONTEXTO EUROPEO:
A PRODUCCIÓN E A
PERCEPCIÓN DA FALA**

Gisela Tomé Lourido

Bronwen G. Evans

University College London

1. INTRODUCCIÓN

Desde comezos deste século, o estudo dos neofalantes de linguas minoritarias europeas gañou popularidade no eido da sociolingüística. Neste contexto, propúxose a seguinte definición para os caracterizar: «individuals with little or no home or community exposure to a minority language but who instead acquire it through immersion or bilingual educational programs, revitalization projects or as adult language learners» (O'Rourke / Pujolar / Ramallo 2015: 1). Esta definición abrangue unha gran proporción dos neofalantes de linguas minoritarias, mais hai algúns casos de falantes que si teñen exposición temperá á lingua minoritaria a través da comunidade ou da familia. O que si teñen en común nestas comunidades europeas todos os neofalantes é que son inicialmente falantes da lingua maioritaria e deciden utilizar, en maior ou menor medida, a lingua minoritaria. Estes falantes foron documentados en diversas comunidades lingüísticas: Irlanda (O'Rourke / Ramallo 2010, Walsh / O'Rourke 2014, O'Rourke / Walsh 2015), Gales (Robert 2009), Escocia (McLeod / O'Rourke / Dunmore 2014, McLeod / O'Rourke 2015, Nance 2015), Illa de Man (Ó hÍfearnáin 2015), Provenza (Costa 2015), Bretaña (Hornsby 2005, 2009a, 2009b, 2015; Timm 2010), Córsega (Jaffe 2015), Galicia (Ramallo 2012, 2013; O'Rourke / Ramallo 2010, 2013a, 2013b, 2015; Ramallo / O'Rourke 2014; Tomé Lourido / Evans 2015), Cataluña (Woolard 2011, Pujolar / Puigdevall 2015) e Euskadi (Ortega *et al.* 2014, 2015).

Os neofalantes non adoitan constituír grupos homoxéneos dentro da súa comunidade; ao contrario, son grupos caracterizados pola diversidade e a complexidade. As características destes grupos tamén varían dependendo da comunidade á que pertencen. Algunhas das dimensións que poden variar tanto a nivel individual como de comunidade son, por exemplo, a idade de aprendizaxe da lingua maioritaria e minoritaria (infancia, idade adulta) e a forma de adquisición destas

linguas (fogar, escola, ambiente, programas de inmersión lingüística), as prácticas lingüísticas (proporción de uso da lingua e contextos de uso), como son avaliados pola comunidade lingüística e como eles mesmos se avalían con respecto ao resto da comunidade. O termo «neofalante» tampouco ten exactamente os mesmos usos en todas as comunidades de linguas minoritarias; nalgúns casos é unha etiqueta analítica utilizada por académicos e planificadores lingüísticos; e noutros, unha etiqueta social utilizada no discurso público coa que os propios neofalantes se poden identificar e que o resto da comunidade lingüística tamén coñece. De ser así, as connotacións deste termo tamén poden variar e, ás veces, adquiren un significado pexorativo, mais non necesariamente. Cabe destacar que este termo non fai referencia á competencia lingüística dos falantes (nin na lingua maioritaria nin na minoritaria), senón exclusivamente á súa experiencia lingüística, é dicir, á orde e á forma na que adquiriron as dúas linguas.

Os estudos recentes sobre os neofalantes centráronse en identificar e examinar semellanzas e diferenzas entre perfís de neofalantes e prácticas lingüísticas nas distintas comunidades de linguas minoritarias en Europa, pero tamén investigaron cuestións relacionadas coa revitalización e planificación lingüística e coas actitudes lingüísticas (O'Rourke / Pujolar / Ramallo 2015). Ademais destas cuestións, os neofalantes suscitan outra serie de preguntas fundamentais nas áreas das ciencias da fala e da sociofonética, por exemplo, como os falantes utilizan a linguaxe, en particular o acento¹, para construír a súa identidade e como os oíntes utilizan esta información cando perciben a fala. Alén disto, entender como os neofalantes producen e perciben as súas linguas novas e as existentes ten o potencial de ofrecer unha perspectiva innovadora no estudo de temas centrais na área de aprendizaxe de linguas, tales como se existe flexibilidade para aprender novos sons na idade adulta ou se é posible mudar as representacións cognitivas dos sons no transcurso da vida.

Este artigo ten como obxectivo examinar o fenómeno dos neofalantes galegos no contexto dos neofalantes doutras comunidades de linguas minoritarias en Europa; en particular desde a perspectiva da produción e a percepción da fala. O artigo está dividido en dúas partes. A primeira sección considera as semellan-

¹ Neste artigo utilizaremos o termo “accento” para referirnos á maneira de pronuncia determinada que ten un individuo ou grupo de individuos. Inclúe trazos segmentais (os distintos sons) e suprasegmentais (ritmo e entoación).

zas e diferenzas destes falantes canto á adquisición e ao uso da lingua minoritaria nas distintas comunidades para despois centrarse no concepto dos neofalantes galegos. A segunda sección revisa os estudos de fonética e fonoloxía sobre as variedades (ou acentos) dos neofalantes realizados ata o momento, facendo especial fincapé nas variedades dos neofalantes galegos. Deste xeito, preténdese entender se os neofalantes mudan ou poden mudar aspectos da percepción ou produción da súa lingua minoritaria.

2. NEOFALANTES EN EUROPA

2.1. Adquisición e uso da lingua minoritaria

Tanto a idade á que os neofalantes adquiren a lingua minoritaria como a exposición á lingua durante a súa infancia (na familia ou na comunidade) varían amplamente. Este é un aspecto chave nos estudos de aprendizaxe de linguas, xa que canto antes se aprende unha segunda lingua (L2), máis posibilidades ten o aprendiz de adquirir o sistema fonolóxico completo da dita lingua (Flege 1995, Flege / Munro / Mackay 1995, Iverson *et al.* 2003). Así pois, os falantes que aprenden a L2 máis tarde no seu desenvolvemento da linguaxe presentan dificultades ao adquirir os novos sons da L2 (Flege / Schirru / MacKay 2003, MacKay *et al.* 2001). Por tanto, para os traballos de produción e percepción da fala, é esencial entender se os neofalantes adquiren a lingua minoritaria na infancia ou como adultos e se foron expostos á lingua cando eran nenos.

Unha gran parte dos neofalantes aprenden a lingua minoritaria como segunda lingua (L2) nas clases de idiomas ou en programas de revitalización. Este é o caso dos neofalantes de corso, persoas adultas que de maneira activa deciden aprender o idioma. Jaffe (2015) sinala que esta aprendizaxe ten lugar a través de clases de lingua, en distintos contextos educativos: clases semanais ou programas de planificación lingüística puntuais como «fins de semana de inmersión». A historia lingüística dos neofalantes de corso é moi diversa: algúns deles non entraron en contacto coa lingua ata que se mudaron á illa xa de adultos, mais outros viviron en Córsega a maior parte das súas vidas e algún deles incluso tivo exposición temperá ao corso no fogar. O uso do corso por parte destes falantes en distintos contextos (na casa, na escola, nas clases de lingua etc.) varía moito dun individuo

a outro. Un caso similar é o dos neofalantes de manx, unha lingua celta falada na Illa de Man pola comunidade lingüística europea máis pequena. Nesta comunidade xa non existen falantes tradicionais de manx, mais a lingua foi transmitida a neofalantes sen chegar a desaparecer. Ó hIfeárnáin (2015) estimou que en 2010 habería sobre cen persoas que falan a lingua con fluidez na comunidade de fala manesa, o dobre que o documentado en 2003. Este autor indica que os neofalantes son aprendices adultos de manx e entre eles inclúense profesores e activistas que, nalgúns casos, educan os seus fillos neste idioma. As novas xeracións teñen a oportunidade de aprender manx no ámbito escolar, xa que desde o 2001 existe unha escola de ensino primario de inmersión lingüística (*Manx-medium school*).

Os sistemas educativos de inmersión lingüística xogaron un papel fundamental na revitalización das linguas minoritarias europeas. Quizais os casos máis coñecidos sexan as *Gaelscoileanna* en Irlanda e as *Ikastolas* en Euskal Herria (a rexión histórica do País Vasco), mais tamén existen escolas de inmersión lingüística en Gales, Escocia, na Bretaña francesa e na Provenza. Costa (2015) investigou un grupo de neofalantes de occitano nunha escola de inmersión no norte da Provenza. Nesta escola, que segue o modelo doutros programas semellantes, o occitano é a lingua de instrución ata os sete anos. A partir desta idade, os alumnos aprenden francés durante corenta e cinco minutos ao día e non o poden usar no resto das clases. Porén, aínda que os alumnos consideraban o occitano a súa lingua, non a usaban como lingua de interacción cos compañeiros nin na casa e o seu uso restrinxíase ao contexto das clases de lingua. Na cidade onde se localiza esta escola, os falantes tradicionais son poucos ou inexistentes. Ademais dos nenos en escolas de inmersión lingüística, existen tamén adultos que aprenden a lingua como L2 e tenden a identificarse como *néo-locuteurs* (neofalantes). Do mesmo xeito, na Bretaña existen neofalantes de bretón, os *néo-bretonnants* (Hagège 1992; Jones 1995, 1998; Hornsby 2005, 2009a, 2009b, 2015). Na actualidade, estímase que hai entre 20.000 e 60.000 neofalantes, en comparación cos 250.000 falantes tradicionais de bretón (Hornsby 2009b). Os *néo-bretonnants* adquiriron a lingua como aprendices adultos ou nos últimos trinta anos tamén como alumnos nas escolas bilingües e de inmersión (Hornsby 2005).

Escocia, Gales e Irlanda son outras tres comunidades onde o sistema educativo cobrou unha importancia fundamental na revitalización do idioma, xa que na actualidade constitúen o medio primario de transmisión das linguas minori-

tarias. En Gales, a pesar de existir un número importante de falantes tradicionais de galés, houbo un incremento de falantes nos últimos anos debido a aqueles que o aprenderon no contexto educativo (Jones 2008; Morris 2013, 2014). En Irlanda, o número de falantes de irlandés está en declive na Gaeltacht (as comunidades tradicionais onde se fala o idioma), mais o número de neofalantes fóra da Gaeltacht vai en aumento (Walsh / O'Rourke 2014, O'Rourke / Walsh 2015). Nestas tres comunidades os neofalantes adquiren o idioma como L2 na educación, ou ben como materia académica ou no sistema educativo de inmersión lingüística. No caso do irlandés, O'Rourke e Walsh (2015) propoñen unha definición máis estrita dos neofalantes, onde son considerados «those individuals who acquired the language outside of the home and who report that they use Irish with fluency, regularity and commitment» (64). Deste xeito, non só aprenden o irlandés no contexto educativo, senón que o utilizan habitualmente e por decisión consciente. Como acontece cos neofalantes corsos, nestes tres contextos pode darse o caso de que algúns dos neofalantes teñan certa exposición temperá á lingua no fogar, por exemplo, por parte dun dos pais, aínda que esta situación non ten por que ser habitual. Outro contexto fóra do Reino Unido onde os programas educativos de inmersión lingüística xogaron un papel vital é o País Vasco. Os neofalantes de éuscaro, ou *euskaldunberriak*, constitúen unha proporción importante do total de falantes de éuscaro e son en parte responsables do aumento no número de euscarofalantes. Ortega *et al.* (2014) sinalan que en 2011 o 60% da poboación entre 16 e 24 anos de idade eran falantes de éuscaro e entre eles máis da metade eran neofalantes que aprenderon o idioma a través de programas de inmersión. Estes autores defínenos como aqueles que aprenderon a lingua por calquera outro medio que non sexa transmisión familiar.

En comunidades como Cataluña e Galicia, o grao de exposición á lingua minoritaria é moito maior. Pujolar / Puigdevall (2015) examinaron o fenómeno dos neofalantes en Cataluña. Consideran neofalantes de catalán aqueles individuos para os que o catalán non é a lingua do fogar, pero utilízano máis do 25% na súa vida diaria. Esta definición non só inclúe aprendices de catalán como L2, senón tamén bilingües que teñen como lingua inicial² o castelán, mais aprenderon catalán na escola ou no ambiente familiar (sen ser a través dos seus pais). Esta é

² Entendemos como «lingua inicial» a lingua que o falante bilingüe aprende no fogar e na que se comunica cos seus pais. Consideramos «lingua habitual» aquela que o falante utiliza predominantemente.

unha diferenza importante entre comunidades como Galicia ou Cataluña, onde hai unha gran proporción de neofalantes que son bilingües. Hai que salientar que, en Cataluña, o 41,6% dos falantes de catalán como lingua habitual teñen o castelán como lingua inicial (Pujolar / Puigdevall 2015), polo que os neofalantes, segundo o criterio destes autores, constitúen unha proporción importante do total de falantes de catalán, como no caso do éuscaro. Pujolar / Puigdevall (2015) propoñen distintas razóns ou etapas da vida en que estes falantes poden comezar a falar catalán. A primeira oportunidade de entrar en contacto co catalán fóra do fogar é a escola primaria. Neste contexto, preséntanse dous posibles escenarios: o primeiro, que os nenos aprendan catalán unicamente como lingua de instrución e daquela o seu uso ficaría limitado ás aulas; o segundo, que o catalán sexa tamén a lingua dominante no patio de xogo, onde os nenos falan catalán cos compañeiros e profesores. Neste escenario, os nenos falarían catalán na escola e co grupo de iguais e castelán na casa. Outros posibles espazos de cambio son o comezo da educación secundaria e universitaria. A universidade está lixeiramente dominada por catalanfalantes, polo que existe a posibilidade de que se engadan neofalantes aos que xa adoptaran catalán anteriormente. Finalmente, outros posibles escenarios para o cambio son a incorporación ao mundo laboral, a relación de parella e a educación dos fillos.

2.2. Como podemos definir os neofalantes galegos?

A diferenza dalgunhas das comunidades descritas ata o momento, a ampla maioría de neofalantes galegos non son aprendices dunha L2, senón que son bilingües co castelán como lingua inicial cun maior ou menor dominio do galego. Isto é posible porque a maior parte da poboación galega é practicamente bilingüe e ten unha alta competencia tanto en castelán coma en galego. A alta competencia en galego non procede necesariamente da aprendizaxe escolar, senón que pode proceder da adquisición desta lingua no ambiente (Ramallo / O'Rourke 2014). Ramallo (2013) define o neofalante galego como «unha persoa que tivo o castelán como primeira lingua e como lingua familiar e que, nun momento da súa vida, o contacto co galego fai que desprace a súa lingua materna a un segundo plano e se transforme en falante (case) exclusivo de galego». Ademais, este desprazamento de lingua vén motivado por razóns ideolóxicas, políticas ou socioculturais.

Aínda que, normalmente, o movemento neofalante se asocia con falantes das cidades de clase media (O'Rourke / Ramallo 2013a), tamén existen neofalantes no contorno rural e de diferentes clases sociais. Ramallo (2013) sitúa a orixe deste grupo de falantes nos anos oitenta, tras a oficialización do idioma galego, o seu recoñecemento como símbolo da identidade de Galicia e o comezo do proceso de estandarización lingüística. Nese momento, a variedade estándar do galego pasou a incorporarse á Administración pública, aos medios de comunicación e á educación, o que lles facilitou o acceso ao galego a falantes non tradicionais.

Ramallo / O'Rourke (2014) propuxeron tamén unha clasificación alternativa menos restritiva que ten en conta falantes para os que o galego non é necesariamente a súa lingua predominante. Distinguiron distintos perfís de neofalantes galegos en función do seu uso do galego, dividíndoos en catro grupos. 1) O «neofalante esencial» é o que pasa a falar galego case de forma exclusiva. Este é o grupo ao que nos referimos no parágrafo anterior e co que se asocia xeralmente o termo «neofalante» en Galicia. 2) O «neofalante funcional» é aquel individuo que «utiliza el gallego en interacciones informales o en contextos institucionales en los que este es el idioma predominante» (100), pero tamén utiliza o castelán. 3) O «neofalante ocasional» é a persoa «que hace un uso limitado del gallego aprendido, generalmente como una práctica reactiva a los estímulos de la interacción» (100). Por último, 4) os «neofalantes potenciais» son aqueles falantes que teñen como lingua habitual o castelán, son «bilingües receptivos con una autopercepción de su capacidad para hablar gallego muy elevada» (100). Unha clasificación desta natureza pode resultar útil para examinar cuestións como o potencial dos falantes destes grupos para se converteren en neofalantes esenciais no futuro, ou como distintos grupos expresan a súa identidade a través do uso da linguaxe e dos contextos que escollen para usala. No entanto, unha clasificación deste tipo desatende outros aspectos esenciais para a definición convencional de neofalantes galegos: o desprazamento da lingua maioritaria e as causas que motivan o uso desta lingua.

Se nos centramos no «neofalante esencial» ou volvemos á definición de Ramallo (2013), podemos observar que é máis restritiva que as propostas nos outros contextos europeos, onde se consideran neofalantes persoas que aprenden a lingua minoritaria como L2, pero que non teñen por que usala predominantemente (Ramallo / O'Rourke 2014). É tamén unha definición máis restritiva que a usada

por Ortega *et al.* (2014, 2015) e Pujolar / Puigdevall (2015) para caracterizar os neofalantes de éuscaro e catalán. Non obstante, esta definición coincide co uso maioritario desta etiqueta no caso galego (Ramallo 2013, O'Rourke / Ramallo 2014). Por tanto, existen tres características que distinguen os neofalantes galegos dos doutras comunidades:

1. Experiencia temperá coa lingua minoritaria: aprenden galego de nenos, ben sexa a través da escola, dos medios, da familia non directa etc.
2. Prodúcese un cambio de lingua dominante: estes falantes pasan de ser dominantes en castelán (o castelán era a súa lingua habitual) a desprezar esta lingua parcial ou totalmente para falar galego (case) exclusivamente.
3. Motivacións para o cambio: este cambio ten lugar por motivacións ideolóxicas, políticas ou socioculturais. Normalmente estes falantes están comprometidos coa revitalización da lingua galega.

En canto ás cifras, non existen datos exactos do número de neofalantes galegos, mais podemos usar as enquisas do Instituto Galego de Estatística (IGE 2008 e 2013) como guía. As enquisas mostran que no ano 2008, 54.058 persoas con lingua inicial castelán cambiaron de lingua para falar só galego ou máis galego que castelán. Entre elas, 24.216 fixérono por decisión persoal (IGE 2008); neste grupo atoparíanse os neofalantes aos que nos referimos. Para poñer estas cifras en perspectiva, pódense comparar coas de galegofalantes e castelanfalantes. Deste xeito, se entendemos que esta cifra representa aos neofalantes, estes conforman arredor dun 2% da poboación castelanfalante (1.105.486) e un pouco menos do 2% da poboación galegofalante (1.466.915 persoas). A información relativa ao cambio de lingua non está dispoñible na enquisa do IGE do ano 2013 (IGE 2013). Se consideramos unha definición máis aberta que inclúa a todos os falantes con lingua inicial castelán e lingua habitual galego, sen ter en conta a decisión do cambio, a cifra ascende a 57.479, un 2,3% da poboación total galega de acordo coa enquisa de 2008 (IGE 2008), e un 2,4% da poboación total galega en 2013 (IGE 2013).

A pesar de que estas cifras indican que os neofalantes son unha proporción pequena da poboación total, teñen gran importancia desde o punto de vista social. Ramallo / O'Rourke (2015) propuxeron que o «neofalantismo» consti-

túe un movemento social, unha minoría activa. Definiron unha minoría activa como aqueles «individuals or groups who through their behaviour attempt to influence both the attitudes and practices of the majority and in doing so, bring about social» (151). En consecuencia, estes autores postulan que «becoming a new speaker thus requires innovative action through an appropriation of a new linguistic space as well as a commitment to the transformation of society from below» (153).

3. ESTUDOS DA PRODUCCIÓN E PERCEPCIÓN DA FALA DOS NEOFALANTES

Os neofalantes constitúen unha oportunidade única para contribuír ao coñecemento da aprendizaxe de linguas. Por unha banda, sabemos que a L1 (no caso de aprendices de L2) ou a lingua dominante (no caso dos bilingües) soen exercer unha grande influencia na produción da L2 ou lingua non dominante. É importante salientar que algúns sons da L2/lingua non dominante son máis difíciles de percibir que outros, especialmente se non existen na lingua inicial, e tenden a ser procesados a través desta lingua inicial, o que ten como consecuencia dificultades na pronuncia (produción da fala). Por outra banda, a investigación na área da sociofonética demostrou que os falantes utilizan variables fonéticas para marcar a súa identidade (Eckert 2000, 2008). Dado que os neofalantes adoitan adquirir a súa lingua minoritaria por razóns ideolóxicas, existe a posibilidade de que estes factores sociais tamén lles afecten á súa produción e á súa percepción da fala. Un dos interrogantes que xorde neste contexto é se a variedade da lingua minoritaria que empregan os neofalantes está caracterizada pola influencia da súa lingua inicial (e, se é así, en que medida) ou se poden mudar o seu acento.

3.1. Primeiras descrições das variedades dos neofalantes

A pesar da escaseza de estudos experimentais sobre a fala dos neofalantes, dispoñemos de datos procedentes dos estudos cualitativos. É frecuente que estas variedades ou acentos sexan descritas como artificiais. Por exemplo, Costa (2015: 127) sinala que os neofalantes «are often construed as speakers of “new languages”, “standard” or “artificial” languages that tend to index youth, urbanity, mo-

dernity and middle class membership». Nalgunhas comunidades os neofalantes falan a variedade considerada estándar. Por exemplo, Ortega *et al.* (2014) indican que o *euskara batua*, a variedade estándar creada nos anos 50 como unha nova forma lingüística composta por diferentes dialectos, é a variedade utilizada na Administración pública, nos medios e na educación e, en consecuencia, a variedade aprendida polos neofalantes. O mesmo sucede co *néo-breton*, a variedade considerada estándar e que se ensina na universidade e en escolas bilingües, polo que é a variedade que falan os *néo-bretonnants* (Hornsby 2005). É frecuente que o *euskara batua* sexa descrito como unha variedade «de libro de texto», «plástica» ou «artificial». Tamén o galego dos neofalantes en Galicia é as veces denominado «galego de libro», ou «galego da escola» e non é considerado unha variedade «auténtica». Moitas veces é sancionado e controlado, non só polos falantes tradicionais, senón especialmente polos propios neofalantes (O'Rourke / Ramallo 2013). Outra das características normalmente atribuídas ás variedades neofalantes é que carecen de trazos dialectais (Kabatek 2000, Frías-Conde 2006). Por exemplo, Frías-Conde (2006) refírese a esta variedade como «o idioma *neutro* dos neofalantes».

Destas descrições tamén se desprende que os neofalantes de linguas minoritarias tenden a utilizar a fonoloxía da lingua maioritaria (Hornsby 2015). O *néo-breton* está caracterizado por ter unha fonoloxía moi influenciada polo francés. Esta variedade foi descrita como intermedia entre o francés e o bretón, xa que non só a fonoloxía está influenciada polo francés, senón tamén a sintaxe, pero o seu léxico conta con poucas palabras francesas e moitas palabras formadas a partir de raíces celtas. Pola contra, o bretón tradicional, falado en contornos rurais por falantes maiores que o utilizan por ser a súa L1, ten pouca influencia do francés na sintaxe e na fonoloxía, pero o seu léxico está ateigado de palabras francesas, especialmente para conceptos modernos (Hornsby 2005). Aínda habendo unha distancia lingüística maior no caso do bretón e o francés, existen paralelismos entre o *néo-breton* e variedades coma o *neo-provençal* na Provenza (Blanchet 1999, apud Costa 2015) e o Novo Galego Urbano en Galicia (Kabatek 1997, 2000; Regueira 1999; Dubert 2002; González González 2008), tamén caracterizado por unha fonoloxía e sintaxe influenciadas polo castelán e léxico galego. O Novo Galego Urbano foi descrito como unha variedade emerxente empregada nas cidades por falantes novos que teñen o castelán como lingua inicial (Regueira

1999, Dubert 2002), aínda que González González (2008) e Ramallo (2010) suxiren que esta é a variedade utilizada polos neofalantes galegos (ver sección 3.3. para máis detalles).

Os neofalantes adoitan ser criticados por ter un acento influenciado pola súa lingua inicial (a maioritaria) cando empregan a súa lingua minoritaria, en moitos casos por discursos relacionados co purismo lingüístico, tanto no eido público como académico. No caso do irlandés, a variedade utilizada polos neofalantes, descrita como unha variedade con formas híbridas, foi tamén criticada por ser considerada deficiente (O'Rourke / Walsh 2015). Os neofalantes son ás veces instados a «mellorar» o seu acento: «Por exemplo, no caso do galego, tamén existen persoas que foron neofalantes hai corenta anos e que hoxe continúan a ter os mesmos trazos caracterizadores deste grupo (non distinguen as sete vogais, non pronuncian o <n> velar etc.)» (Freixeiro Mato 2014). Este tipo de afirmación leva implícita a aceptación de que os neofalantes, se así o desexan, teñen a capacidade de mudar o seu acento na nova lingua habitual, por exemplo modificar aspectos do seu repertorio fonético tales como as categorías vocálicas. En consecuencia, esta idea presupón que o sistema de produción da fala se mantén flexible e é susceptible de cambio no transcurso da vida.

3.2. A adquisición da lingua minoritaria como L2

Un dos aspectos sinalados polas descrições das variedades empregadas polos neofalantes é que tenden a estar influenciadas pola fonoloxía da súa lingua inicial. A idea de que a lingua inicial afecta como producimos e percibimos as seguintes linguas que adquirimos foi amplamente estudada no eido da aprendizaxe das linguas. A investigación neste ámbito amosou extensamente que os falantes que adquiren unha L2 máis tarde no seu desenvolvemento da linguaxe presentan dificultades ao adquirir os novos sons da L2 (Flege / Schirru / MacKay 2003, MacKay *et al.* 2001). Por outra banda, algúns estudos, aínda que moito menos numerosos, tamén propuxeron que a adquisición dun acento nativo nunha lingua aprendida de adulto é posible (Bongaerts *et al.* 1997, Bongaerts 1999) e que tanto a produción como a percepción poden ser melloradas co adestramento fonético (Bradlow *et al.* 1997, Iverson / Evans 2009). Con todo, aínda que se demostrou que os aprendices de L2 poden mellorar en tarefas como a identificación

de vogais, suxeríuse que non alteran as representacións das súas categorías subxacentes. Pola contra, tras o adestramento fonético, vólvense máis eficientes cando teñen que asignar as súas propias categorías da primeira lingua (L1) a aquelas da súa L2 (Iverson / Evans 2009).

Poucos son os estudos experimentais que examinaron a fala dos neofalantes en comunidades de linguas minoritarias onde estes son aprendices de L2 ou adquiren a lingua a través de programas de inmersión lingüística. Nance (2013, 2015) analizou a variación fonética na fala dos neofalantes de gaélico escocés, unha lingua céltica falada en Escocia. Neste estudo, a autora centrouse nun grupo de neofalantes novos (13-14 anos de idade) da cidade de Glasgow, que asistían a institutos de inmersión en gaélico (*Gaelic-medium schools*), onde se impartían a metade das clases en inglés e a metade en gaélico. Comparou este grupo con dous grupos da Illa de Lewis, a zona coa concentración máis densa de falantes de gaélico (o 60% da poboación di ter algún coñecemento de gaélico): un grupo de falantes novos que estudaban no instituto de inmersión en gaélico de Lewis e un grupo de falantes tradicionais maiores. O grupo de falantes novos de Lewis tamén recibían a metade das clases en gaélico e a metade en inglés no instituto, e tres deles falaban gaélico na casa cun dos seus pais.

As variables analizadas foron a realización da vogal /u/, a produción do sistema de laterais e a entoación. A vogal /u/ é realizada como vogal pechada central [ɯ] en contextos fonéticos non velarizados en gaélico. No inglés falado en Escocia esta vogal é central ou anterior, aínda que con frecuencia é realizada como posterior na fala da xente nova de Glasgow. Os resultados mostraron que os neofalantes de Glasgow producían unha [ɯ] máis posterior que os falantes maiores de Lewis, mentres que os neofalantes de Lewis estaban a medio camiño entre estes dous grupos. En canto ás outras dúas variables, as consoantes laterais e a entoación foron seleccionadas por ser diferentes en gaélico e en inglés. O gaélico ten tres fonemas laterais: velarizado /ɭʲ/, alveolar /l/ e palatalizado /lʲ/, mentres que no inglés hai un só fonema lateral; no inglés de Glasgow é producido como velarizado e no de Lewis con pouca ou ningunha velarización. Os resultados indican que os neofalantes de Glasgow teñen realizacións máis posteriores das laterais alveolares e palatalizadas en gaélico que tanto os neofalantes como os falantes tradicionais de Lewis. Por último, no que atinxe á entoación, os resultados mostraron que os falantes novos de Glasgow producen máis un tipo de padrón

de entoación (entoación ascendente) que os dous grupos de Lewis. Este estudo suxire que os neofalantes de gaélico teñen un acento diferente ao dos falantes tradicionais, tanto a nivel fonético coma fonolóxico e que a súa L1 inflúe na produción da súa L2. Por outra banda, a exposición á lingua é tamén unha variable decisiva, xa que algúns aspectos do acento dos neofalantes de Glasgow difiren do acento dos neofalantes de Lewis.

Existen tamén estudos de produción da fala de bilingües en sistemas educativos de inmersión³ na comunidade de Gales. Morris (2013) examinou a variación na realización das consoantes líquidas /l/ e /r/ na fala en galés e inglés de bilingües en escolas de inmersión no norte de Gales. A realización do fonema rótico /r/ en galés e no inglés de Gales é diferente, xa que en galés se pronuncia este fonema en posición posvocálica (si é realizado), pero non no inglés falado en Gales. Os resultados dunha análise auditiva indicaron que, na maioría dos casos, o /r/ era realizado nesta posición en galés, mais a produción estaba influenciada pola lingua inicial dos bilingües: aqueles bilingües que tiñan o galés como lingua do fogar eran máis propensos a realizar o /r/ que os que tiñan o inglés como lingua do fogar. No que atinxe á aproximante lateral alveolar sonora /l/, tanto as variedades de galés do norte como as de inglés galés (inglés falado en Gales) utilizan un /l/ velarizado. Neste caso unha análise acústica mostrou que, independentemente da lingua do fogar, estes falantes producían o mesmo /l/ velarizado en inglés e en galés. Por unha banda, esta investigación indica que existe unha influencia da lingua inicial na produción da /r/ posvocálica, xa que esta difire dependendo do idioma. Porén, no segundo caso, dado que o /l/ velarizado é o mesmo para ambos os idiomas, non esperamos diferenzas canto a lingua inicial.

Noutro estudo sobre bilingües en galés e inglés, Mayr *et al.* (2015) investigaron os efectos da experiencia lingüística na produción de vogais en ambas as linguas. Compararon dous grupos de bilingües (un con galés e o outro con inglés como lingua do fogar) cun grupo de monolingües en inglés. Os resultados indicaron que os tres grupos non se diferenciaban na produción das vogais en galés, mais coma no caso do /l/ velarizado, as once vogais galesas examinadas tiñan unha vogal semellante correspondente en inglés. Desde o punto de vista da aprendizaxe, resulta máis sinxelo adquirir unha variable que xa existe na L1/lin-

³ Tanto no estudo de Morris coma no de Mayr *et al.* (2015) os bilingües non son descritos como neofalantes, mais encaixan nas definicións de neofalantes feitas na sección previa.

gua dominante que cando existen dúas categorías na L2/lingua non dominante, e só unha na L1/lingua dominante. As teorías de percepción da fala de L2s propuxeron que certos contrastes fonéticos son máis difíciles de percibir que outros e isto leva a dificultades na produción (cf. Flege 1992, 1995; Best 1993, 1994)

3.3. Efectos do dominio lingüístico na produción e na percepción da fala dos bilingües

Como mencionamos anteriormente, a pesar de ser un grupo diverso, a maioría dos neofalantes galegos non son aprendices de L2, senón que son xeralmente bilingües e cambian o dominio da súa lingua dominante (o castelán) á súa lingua non dominante (o galego). Ademais, teñen unha elevada competencia en galego e utilízano desde unha idade temperá, por exemplo na escola. Os estudos da produción e percepción da fala dos bilingües son numerosos. A maior parte da investigación levada a cabo nesta área centrouse principalmente en examinar os efectos cognitivos de aprender dúas linguas de forma simultánea desde o nacemento. Gran parte deste traballo investigou como estes bilingües simultáneos, con competencia semellante en ambas linguas, se diferencian dos monolingües no seu procesamento da fala e en como procesan ambas linguas (Grosjean 1982, 1999; MacLeod / Stoel-Gammon 2005), ou mesmo cales son as vantaxes cognitivas do bilingüismo (Bialystok / Craik / Luk 2012; Costa *et al.* 2009). Demostrouse que os bilingües simultáneos adquiren un acento «nativo» en ambas as linguas, semellante ao dos falantes monolingües de cada unha das linguas. Por exemplo, Sundara / Polka / Baum (2006) investigaron a produción das oclusivas coronais por parte de bilingües simultáneos e falantes monolingües de inglés canadense e francés canadense. Os resultados demostraron que os bilingües producían valores de /t/ e /d/ específicos para cada unha das linguas e semellantes aos dos monolingües en cadansúa lingua. Isto indica que os bilingües simultáneos son quen de producir diferenzas específicas a cada lingua, en lugar de depender dunha única categoría fusionada cun valor intermedio entre ambas as linguas.

A investigación sobre o bilingüismo tamén examinou como os bilingües dominantes (aqueles que teñen maior dominio e competencia nunha das dúas linguas) procesan a linguaxe (Antoniou / Tyler / Best 2012). A diferenza dos bilingües simultáneos, tense suxerido que os bilingües dominantes non teñen un

acento semellante aos falantes monolingües de cada unha das linguas nas súas dúas linguas; pola contra, demostrouse que adquirir contrastes fonéticos na súa lingua non dominante resúltalles complicado (Bosch / Costa / Sebastián-Gallés 2000; Pallier / Bosch / Sebastián-Gallés 1997; Sebastián-Gallés / Echeverría / Bosch 2005). Por exemplo, Sebastián-Gallés / Soto-Faraco (1999) examinaron bilingües catalán-español con dominio en español e competencia moi elevada en catalán na súa percepción de catro contrastes fonéticos que existen en catalán, pero non en español (/e/-/ɛ/, /ɔ/-/o/, /ʃ/-/ʒ/, /s/-/z/). Os resultados mostraron que os bilingües con dominio en español realizaron peor a tarefa que os bilingües con dominio en catalán. Noutro estudo, Simonet (2011) examinou a produción dun destes contrastes cataláns, as vogais medias posteriores /ɔ/-/o/ producidas por estes dous mesmos grupos de bilingües, esta vez residentes na illa de Mallorca. Mentres que os bilingües con dominio en catalán producían un contraste entre a vogal medio aberta /ɔ/ e a medio pechada /o/, os bilingües con dominio en castelán non posuían este contraste na súa fala e producían unha soa vogal media posterior fusionada.

Noutra serie de estudos, Amengual (2014, 2015) tamén mostrou que a lingua dominante dos bilingües en Mallorca afecta a súa produción e percepción das vogais medias catalás, mais os resultados de produción difiren nalgúns aspectos coas investigacións anteriores. Na percepción da fala, os bilingües con dominio en castelán tiveron máis dificultades en canto á discriminación das vogais que os bilingües con dominio en catalán. Na produción, os bilingües con dominio en castelán mantiveron un contraste entre as vogais medias anteriores e posteriores. Unha análise máis pormenorizada das diferenzas individuais neste grupo mostrou un efecto gradual do nivel de dominio na produción das vogais medias. A experiencia lingüística predixo o grao de contraste das vogais para os falantes con dominio en castelán.

O uso da lingua nas comunidades de linguas minoritarias é posiblemente aínda máis complexo pola influencia das actitudes dos falantes cara ás linguas que poden escoller. Dado que os neofalantes adquiren a lingua minoritaria normalmente por razóns identitarias, é probable que a súa fala non se poida explicar unicamente en termos de aprendizaxe de linguas, senón que é preciso ter en conta a posible influencia de factores sociais complexos como a identidade. A investigación en sociofonética mostrou que estes factores sociais complexos afectan

o uso de variables fonéticas na mesma lingua (Eckert 2000, Foulkes / Docherty 2006) e que os falantes ás veces mudan as variables fonéticas que usan para mostrar que pertencen ou que se identifican cun grupo en particular (Evans / Iverson 2004, 2007). Por exemplo, Evans / Iverson (2007) mostraron que estudantes que se mudaban dunha comunidade pequena nas Midlands, no centro de Inglaterra, para cursar estudos universitarios noutras partes de Inglaterra onde entrarían en contacto coa variedade estándar, mudaban a súa produción de certas variantes fonéticas para encaixar mellor na nova comunidade multidialectal, pero retiñan outras variantes para mostrar pertenza á súa comunidade de orixe. Porén, a pesar de mudar a produción de certas categorías vocálicas, non utilizaban categorías exactamente iguais ás dos falantes nativos do acento do sur.

3.4. Cambio de dominio cara á lingua minoritaria: os neofalantes galegos

Entre os neofalantes europeos, os galegos, que cambian de dominio para falar a súa lingua non dominante, e o fan por razóns ideolóxicas, políticas ou culturais, atópanse nunha posición única para examinar cuestións como a plasticidade na adquisición de categorías fonéticas ao longo da vida e a influencia destes factores sociais na produción e percepción da fala. Ata datas recentes, non existían estudos experimentais sobre o acento dos neofalantes, mais algúns autores coma González González (2008) ou Ramallo (2010) propuxeran que estes empregan a variedade denominada Novo Galego Urbano, proposta por Regueira (1999). Esta variedade, igual cá variedade urbana documentada na cidade de Vigo (cf. «galego urbano formal» en Vidal Figueroa 1997), foi descrita como un modelo lingüístico emerxente no ámbito urbano e caracterizada polo uso dunha fonoloxía castelá. A fonética e fonoloxía destas variedades normalmente están caracterizadas pola utilización de cinco vogais en posición tónica, en lugar de sete, non redución das vogais átonas finais, non distinción dos fonemas /s/-/ʃ/ e adiantamento da consoante nasal velar /ŋ/. En resumo, de acordo coas descrições destas variedades, a predición tanto para os bilingües con dominio en castelán como para os neofalantes é que empregarán unha variedade influenciada pola súa lingua inicial.

O primeiro estudo que investigou a produción e percepción do galego por bilingües con dominio en castelán foi publicado por Amengual / Chamorro (2015). A variables analizadas foron as vogais medias anteriores e posteriores en

posición tónica. O galego ten sete vogais nesta posición /i e ε a ɔ o u/, mentres que o castelán ten un sistema vocálico de cinco vogais /i e a o u/, polo que carece da distinción entre vogais medias abertas e pechadas, /ε/-/e/ e /ɔ/-/o/. Esta variable é unha das analizadas nos traballos de produción e percepción da fala por parte de bilingües cataláns (Sebastián-Gallés / Soto Faraco 1999, Simonet 2011, Amengual 2014, 2015). Tomando como base estes estudos, é posible que no caso do galego os bilingües con dominio en castelán se comporten de maneira semellante aos cataláns e teñan dificultades para producir e percibir estes contrastes vocálicos. Amengual / Chamorro (2015) compararon a fala dos bilingües con dominio en castelán con bilingües con dominio en galego nas cidades de Santiago de Compostela e Vigo. Os resultados de percepción mostraron que os castelanfalantes⁴ tiñan dificultades para identificar e discriminar as vogais medias, mentres que os galegofalantes tiñan unha percepción categórica robusta dos contrastes. Canto a produción, os castelanfalantes mostraron dificultades para manter dúas categorías fonéticas independentes, aínda que produciron vogais medias posteriores distintas en termos acústicos, mentres que o contraste das vogais anteriores estaba totalmente neutralizado. Os galegofalantes produciron categorías ben diferenciadas.

O estudo de Amengual e Chamorro examinou os efectos do dominio lingüístico na produción e percepción do galego, mais ningún estudo ata o momento investigou especificamente a fala dos neofalantes. Unha das preguntas que queda pendente de responder é se os neofalantes perciben e producen a fala como os bilingües con dominio en castelán, ou se o cambio de lingua dominante ou as motivacións que propiciaron este cambio terán unha influencia na súa fala. A nosa investigación (Tomé Lourido / Evans 2015) foi a primeira en examinar a produción e percepción da fala dun grupo de neofalantes galegos, en comparación a dous grupos de control, un de bilingües con dominio en galego e outro de bilingües con dominio en castelán. Quixemos establecer criterios específicos para controlar o mellor posible tanto a experiencia lingüística, en especial a lingua do fogar, como o uso da lingua. Deste xeito, os neofalantes deste estudo eran bilingües co castelán como lingua inicial e decidiron cambiar a súa lingua na adolescencia por razóns ideolóxicas ou culturais para pasar a falar galego (case)

⁴ Utilizaremos o termo «galegofalantes» para referirnos a bilingües con dominio en galego e «castelanfalantes» para aludir a bilingües con dominio en castelán

exclusivamente. Os participantes no grupo de castelanfalantes sempre falaron máis castelán e tiñan castelán como lingua do fogar e os do grupo de galego-falantes sempre falaron máis galego e tiñan galego como lingua do fogar. Esta clasificación é diferente do estudo anterior de bilingües en Galicia (Amengual 2015) onde a experiencia lingüística, a competencia lingüística, o uso da lingua e as actitudes cara á lingua foron combinadas nunha mesma medida de dominio lingüístico. Dado que o noso obxectivo era estudar en particular a fala dos neofalantes, precisabamos un método distinto.

O noso estudo examinou a produción e a percepción das vogais medias tónicas de 56 participantes nos tres grupos mencionados en Santiago de Compostela. Os participantes completaron unha serie de tarefas de produción, que incluían a lectura dunha listaxe de palabras e dun texto, e unha serie de tarefas de percepción, que incluían un experimento de identificación das vogais medias. Os resultados de produción, tras a análise das frecuencias dos dous primeiros formantes vocálicos, mostraron que as vogais medias dos neofalantes non eran como as dos galegofalantes, xa que mostraban unha distancia acústica menor entre as vogais medio abertas e medio pechadas. A produción dos neofalantes mostraba pequenas diferenzas coa dos castelanfalantes, quen neutralizaban este contraste vocálico (para máis detalles ver Tomé Lourido / Evans 2015). Estes datos indican que, polo menos, algún dos neofalantes mudou a súa produción das vogais medias, mais o contraste producido non se achega ao producido polos galegofalantes. Alén disto, existen moitas diferenzas individuais, o que suxire que este efecto require máis investigación.

En canto á percepción, os participantes completaron unha tarefa de identificación das vogais medias con pares mínimos e fala natural onde tiñan que escoller a imaxe correspondente á palabra escoitada. Os tres grupos foron quen de distinguir as vogais, mais os neofalantes (cun valor medio de 79% de palabras acertadas) obtiveron resultados semellantes aos dos castelanfalantes (75,8%) cando percibían este contraste, e ambos os grupos realizaron esta tarefa peor que os galegofalantes (91,7%). Unha posibilidade é que isto suceda porque os neofalantes procesan a súa nova lingua dominante, o galego, a través das categorías da súa lingua dominante inicial, o castelán. As teorías de percepción da fala de L2s, o *Perceptual Assimilation Model* (Best 1993, 1994) e o *Speech Learning Model* (Flege 1992, 1995), propuxeron que algúns contrastes fonéticos son máis difíciles de

percibir ca outros e isto leva a dificultades na produción. De acordo con estes modelos, a dificultade pode predicirse polas similitudes fonéticas da L1 e a L2. O contraste entre as vogais medias abertas e pechadas resulta complicado para os castelanfalantes e os neofalantes porque estas categorías non existen na súa lingua inicial. Por tanto, estas dificultades en percepción e as categorías intermedias en produción poden ser o resultado das limitacións na súa aprendizaxe da lingua non dominante como resultado da experiencia temperá co castelán.

Non obstante, estas categorías intermedias poden converterse en oportunidades para marcar a súa identidade, en particular a pertenza ao grupo dos neofalantes. En traballos anteriores, os neofalantes foron caracterizados como unha minoría activa comprometida coa lingua e co cambio na sociedade, polo que estas categorías se poden converter en marcadores fonéticos da súa nova identidade como membros da comunidade de neofalantes. Ramallo / O'Rourke (2014: 100) mencionan que «una característica que comparten muchos neohablantes es la combinación de elementos de ambas lenguas, a veces como mecanismo consciente de expresión identitaria». Explican neste contexto o paradigma da hibridación de Gugenberger (2013) que defende que os falantes utilizan a estratexia de empregar unha linguaxe híbrida para «situarse en los diferentes espacios lingüístico sociales, a través de la ruptura con las reglas de los sistemas lingüísticos de su repertorio y que actúa, a la vez, contra una ideología» (Ramallo / O'Rourke 2014: 100). Os neofalantes de irlandés constitúen outro exemplo para ilustrar esta idea. Segundo O'Rourke / Walsh (2015), estes neofalantes teñen unha relación complexa e ás veces contraditoria coa Gaeltacht, as áreas onde se fala tradicionalmente irlandés, e cos falantes nativos de irlandés. Por unha banda, a autenticidade asociada á fala nativa da Gaeltacht segue a estar presente nos discursos dos neofalantes, aínda que tamén hai un certo rexeitamento das ideoloxías tradicionais arredor do concepto de falante nativo e créanse novos espazos para recoñecer novos tipos de falantes. Un exemplo disto é a aparición de novas etiquetas para designar variedades empregadas polos neofalantes como irlandés dublinés (*Dublin Irish*) e incluso, ás veces, os neofalantes se mostran orgullosos das variedades híbridas, nun intento deliberado de diferenciación do ideal de falante nativo tradicional (O'Rourke / Walsh 2015).

Tal e como exemplificaron a investigación de Morris (2013) e Mayr *et al.* (2015) en Gales, cabe ter en conta que unha variable fonética non é, nin moito

menos, suficiente para caracterizar un acento. Futuras investigacións examinarán outras variables como as fricativas sibilantes /s/-/ʃ/, un contraste que non existe en castelán, ou as vogais átonas en posición final, «un dos trazos máis doadamente perceptibles do ‘accento’ galego, que distingue con claridade a fonética galega da do español» (Regueira 2012: 191). Tomé Lourido / Evans (en preparación) examinaron outras variables fonéticas utilizadas por estes tres grupos: neofalantes, galegofalantes e castelanfalantes. Unha delas foi as vogais átonas en posición final de palabra que en galego están elevadas e centralizadas (Molinos Castro 2002; Regueira 2007, 2010). Os resultados preliminares indicaron que neste caso os neofalantes producen as vogais átonas finais da mesma maneira que os galegofalantes: elevadas e centralizadas. A realización destas vogais por estes dous grupos é diferente á dos castelanfalantes que producen vogais menos reducidas. Estes resultados contribúen á idea de que os neofalantes poden estar utilizando unha variedade híbrida, a medio camiño entre os galegofalantes e castelanfalantes.

4. CONCLUSIÓN

O obxectivo deste artigo foi entender o fenómeno dos neofalantes galegos no contexto europeo, en particular no que atinxe á produción e á percepción da lingua. Os estudos de fonética e fonoloxía de comunidades de linguas minoritarias sinalan que os neofalantes están a desenvolver unha variedade nova, diferente da dos falantes tradicionais (Nance 2015). Os estudos sobre os neofalantes de galés mostraron diferenzas entre a produción dos neofalantes e os galesfalantes na variable fonética que difería entre o galés e o inglés (Morris 2013, Mayr *et al.* 2015). A maioría dos neofalantes galegos distínguense dos das outras comunidades por ser falantes bilingües con alta competencia en ambas as linguas e que cambian o dominio lingüístico para falar de forma exclusiva (ou case exclusiva) galego por motivos ideolóxicos. En comparación coa diversidade que caracteriza os neofalantes noutras comunidades europeas, esta definición dos neofalantes galegos permítenos analízalos, no contexto da investigación de linguas, como un grupo relativamente homoxéneo en canto a experiencia lingüística e a adquisición das linguas.

No noso traballo sobre a produción e a percepción da fala dos neofalantes galegos (Tomé Lourido / Evans 2015) mostramos que estes poden mudar certos

aspectos da súa produción, por exemplo producen vogais finais semellantes ás dos galegofalantes, mais estes cambios dependen da variable estudada. En canto ás vogais medias, os cambios en produción son moi pequenos, só producidos por parte dalgúns neofalantes, e bastante afastados da produción dos galegofalantes. É necesario entender cales son as diferenzas individuais que fan que algúns falantes poidan mudar aspectos do seu acento e outros non. Por unha banda, non está claro cales son os factores cognitivos que contribúen a que algúns individuos teñan maior capacidade para aprender linguas. Por outra banda, a pesar de que neste estudo intentamos controlar os factores ambientais, como a lingua do fogar, existen outros factores deste tipo que poden afectar os resultados. Algúns exemplos poden ser as linguas faladas no ambiente social na infancia e o modelo de lingua aprendido na casa (pais castelanfalantes, que cambiaron do galego ao castelán ou que só falan castelán cos fillos) e na escola (profesores neofalantes, galegofalantes ou castelanfalantes), tanto en castelán como en galego (Ramallo 2010, 2012, 2013).

No que atinxe á percepción, tanto os neofalantes como os castelanfalantes foron capaces de percibir este contraste vocálico, mais ambos os grupos presentaron as mesmas dificultades e non foron capaces de distinguir estas vogais ao nivel dos galegofalantes. Por tanto, estes datos mostran que para os neofalantes, a percepción da fala das vogais medias non mudou. A pesar da experiencia temperá co galego e o contexto bilingüe, os neofalantes parecen procesar o galego a través das súas categorías castelás. Semella que o sistema de percepción é aínda menos flexible que o de produción, xa que as categorías subxacentes son probablemente moi difíciles de mudar. Unha posibilidade é que cando se adquiere un novo son, os falantes melloran a súa habilidade para relacionar estas novas categorías coas categorías existentes na súa lingua inicial, en lugar de crear categorías novas (Iverson / Evans 2009).

Para comparar os resultados de estudos de produción e percepción da fala de bilingües, cabe ter en conta as diferenzas nos criterios de clasificación dos grupos e o tipo de tarefa escollida para o experimento. Por exemplo, o noso estudo (Tomé Lourido / Evans 2015) e os de Amengual (2014) e Amengual / Chamorro (2015) utilizaron diferentes criterios. Outro factor que pode explicar a variabilidade nos resultados é o tipo de tarefa seleccionada, por exemplo nomear obxectos que aparecen na pantalla, ler unha listaxe de palabras, ler un texto ou responder preguntas nunha entrevista. É posible que aos falantes lles resulte máis sinxelo

producir un contraste entre as vogais medias cando están lendo palabras illadas ou nunha frase portadora en comparación coa lectura dun texto ou coa produción de fala espontánea. Nunha tarefa como a lectura dunha listaxe de palabras, os falantes prestan máxima atención á fala que están a producir (Labov 1966), polo que é posible que, se algúns dos neofalantes son capaces de distinguir este contraste neste contexto ou incluso lendo un texto, isto lles resulte máis difícil na fala espontánea, onde as demandas cognitivas son máis elevadas.

En resumo, investigar a produción e a percepción da fala dos neofalantes é nalgúns aspectos todo un reto, xa que se trata de poboacións diversas e complexas. Porén, constitúen unha oportunidade única para entender se é posible adquirir novos sons no transcurso da vida. A maioría dos resultados dos estudos analizados neste artigo suxiren que cando se trata de adquirir sons novos que non existen na L1 ou lingua dominante, existen límites en canto á flexibilidade do sistema de produción e da percepción da fala. En consecuencia, semella que mudar certos aspectos do seu acento pode resultar moi complicado para os neofalantes e a súa variedade está caracterizada polos efectos do cambio de lingua dominante, aínda que existen diferenzas individuais. Estas limitacións na aprendizaxe, pola contra, poden funcionar como oportunidades para marcar a súa identidade como neofalantes.

AGRADECEMENTOS

A redacción deste artigo viuse favorecida pola colaboración con membros da rede COST Action IS1306 New Speakers in a Multilingual Europe: Opportunities and Challenges.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- AMENGUAL, Mark (2014): «The perception and production of language-specific mid-vowel contrasts: Shifting the focus to the bilingual individual in early language input conditions», *International Journal of Bilingualism*. <<http://dx.doi.org/10.1177/1367006914544988>>.
- AMENGUAL, Mark (2015): «The perception of language-specific phonetic categories does not guarantee accurate phonological representations in the lexicon of early bilinguals», *Applied Psycholinguistics*, 1-31. <<http://dx.doi.org/10.1017/S0142716415000557>>.
- AMENGUAL, Mark / Pilar CHAMORRO (2015): «The effects of language dominance in the perception and production of the Galician mid vowel contrasts», *Phonetica* 72, (4), 207-236. <<http://dx.doi.org/10.1159/000439406>>.

- ANTONIOU, Mark / Michael D. TYLER / Catherine T. BEST (2012): «Two ways to listen: Do L2-dominant bilinguals perceive stop voicing according to language mode?», *Journal of Phonetics* 40, (4), 582-594. <<http://dx.doi.org/10.1016/j.wocn.2012.05.005>>.
- BEST, Catherine T. (1993): «Emergence of language-specific constraints in perception of nonnative speech: A window on early phonological development», en Bénédicte de Boysson-Bardies / Scania de Schonen / Peter Jusczyk / Peter McNeilage / John Morton (eds.), *Development neurocognition: Speech and face processing in the first year of life*. Dordrecht, The Netherlands: Kluwer, 289-304.
- BEST, Catherine T. (1994): «The emergence of native-language phonological influence in infants: A perceptual assimilation model», en Judith C. Goodman / Howard C. Nusbaum (eds.), *The development of speech perception: The transition from speech sounds to spoken words*. Cambridge, MA: MIT Press, 167-224.
- BIALYSTOK, Ellen / Fergus I. M. CRAIK / Gigi LUK (2012): «Bilingualism: Consequences for mind and brain», *Trends in Cognitive Sciences* 16, (4), 240-250. <<http://dx.doi.org/10.1016/j.tics.2012.03.001>>.
- BLANCHET, Philippe (1999): *Parlons provençal*. Paris: L'Harmattan.
- BONGAERTS, Theo / Chantal VAN SUMMEREN / Brigitte PLANKEN / Erik SCHILS (1997): «Age and ultimate attainment in the pronunciation of a foreign language», *Studies in Second Language Acquisition* 19, 447-465. <<http://dx.doi.org/10.1017/s0272263197004026>>.
- BONGAERTS, Theo (1999): «Ultimate attainment in L2 pronunciation: The case of very advanced late L2 learners», en David Birdsong (ed.), *Second language acquisition and the Critical Period Hypothesis*. Mahwah, NJ: Lawrence Erlbaum Associates, 133-159.
- BOSCH, Laura / Albert COSTA / Núria SEBASTIÁN-GALLÉS (2000): «First and second language vowel perception in early bilinguals», *European Journal of Cognitive Psychology* 12, (2), 189-222. <<https://doi.org/10.1080/09541446.2000.10590222>>.
- BRADLOW, Anne R. / Reiko AKAHANE-YAMADA / David B. PISONI / Yoh'ichi TOHKURA (1997): «Training Japanese listeners to identify English /r/ and /l/: IV. Some effects of perceptual learning on speech production», *Journal of the Acoustical Society of America* 101, 2299-2310. <<http://dx.doi.org/10.3758/bf03206911>>.
- COSTA, Albert / Mireia HERNÁNDEZ / Jordi COSTA-FAIDELLA / Núria SEBASTIÁN-GALLÉS (2009): «On the bilingual advantage in conflict processing: Now you see it, now you don't», *Cognition* 113, (2), 135-149. <<http://dx.doi.org/10.1016/j.cognition.2009.08.001>>.
- COSTA, James (2015): «New speakers, new language: on being a legitimate speaker of a minority language in Provence», *International Journal of the Sociology of Language*, 127-145. <[doi:10.1515/ijsl-2014-0035](https://doi.org/10.1515/ijsl-2014-0035)>.
- DUBERT GARCÍA, Francisco (2002): «Os sociolectos galegos», *Cadernos de lingua* 24, 5-27.
- ECKERT, Penelope (2000): *Linguistic variation as social practice*. Oxford: Blackwell.
- ECKERT, Penelope (2008): Variation and the indexical field. *Journal of Sociolinguistics*, 12, (4), 453-476. <<http://doi.org/10.1111/j.1467-9841.2008.00374.x>>.
- EVANS, Bronwen G. / Paul IVERSON (2004): «Vowel normalization for accent: An investigation of best exemplar locations in northern and southern British English sentences», *Journal of the Acoustical Society of America* 115, (1), 352-361. <<http://dx.doi.org/10.1121/1.1635413>>.
- EVANS, Bronwen G. / Paul IVERSON (2007): «Plasticity in vowel perception and production: A study of accent change in young adults», *Journal of the Acoustical Society of America* 121, (6), 3814-3826. <<http://dx.doi.org/10.1121/1.2722209>>.
- FLEGE, James E. (1992): «Speech learning in a second language», en Charles A. Ferguson / Lise Menn / Carol Stoel-Gammon (eds.), *Phonological development: Models, research and implications*. Timonium, MD: York Press, 565-604.

- FLEGE, James E. (1995): «Second-language speech learning: Theory, findings, and problems», en Winifred Strange (ed.), *Speech perception and linguistic experience: Issues in cross-language research*. Timonium, MD: York Press, 229-273.
- FLEGE, James E. / Murray J. MUNRO / Ian R. A. MACKEY (1995): «Effects of age of second language learning on the production of English consonants», *Speech Communication* 16, (1), 1-26. <[http://dx.doi.org/10.1016/0167-6393\(94\)00044-b](http://dx.doi.org/10.1016/0167-6393(94)00044-b)>.
- FLEGE, James E. / Carlo SCHIRRU / Ian R. A. MACKEY (2003): «Interaction between the native and second language phonetic subsystems», *Speech Communication* 40, (4), 467-491. <[http://dx.doi.org/10.1016/s0167-6393\(02\)00128-0](http://dx.doi.org/10.1016/s0167-6393(02)00128-0)>.
- FOULKES, Paul / Gerard DOCHERTY (2006): «The social life of phonetics and phonology», *Journal of Phonetics* 34, 409-438. <<http://dx.doi.org/10.1016/j.wocn.2005.08.002>>.
- FREIXEIRO MATO, Xosé Ramón (2014): «Lingua oral, calidade da lingua e futuro do galego», en Xosé Manuel Sánchez Rei (ed.), *Modelos de lingua e compromiso*. A Coruña: Baía Edicións, 13-84.
- FRÍAS-CONDE, Xabier (2006): «A normalización lingüística na Romanía: a normalización da lingua e normalización dos falantes (o caso dos neofalantes)», *Ianua. Revista Philologica Romanica* 6, 49-68.
- GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Manuel (2008): «O novo galego urbano», en Mercedes Brea / Francisco Fernández Rei / Xosé Luís Regueira (eds.), *Cada palabra pesaba, cada palabra medía. Homenaxe a Antón Santamarina*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 363-374.
- GROSJEAN, François (1982): *Life with two languages: An introduction to bilingualism*. Cambridge, MA: Harvard University Press.
- GROSJEAN, François (1999): «Individual bilingualism», en Bernard Spolsky (ed.), *Concise encyclopedia of educational linguistics*. Oxford: Elsevier, 284-290.
- GUGENBERGER, Eva (2013): «O cambio de paradigma nos estudos sobre o contacto lingüístico: pode ser útil o concepto de hibridade para a lingüística e a política de lingua en España», en Eva Gugenberger / Henrique Monteagudo / Gabriel Rei-Doval (eds.), *Contacto de linguas, hibridade, cambio: contextos, procesos e consecuencias*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 19-47.
- HAGÈGE, Claude (1992): *Le souffle de la langue, voies et destins des parlers d'Europe*. Paris: Éditions Odile Jacob.
- HORNSBY, Michael (2005): «Néo-breton and questions of authenticity», *Estudios de Sociolingüística* 6, 191-218. <<http://dx.doi.org/10.1558/sols.v6i2.191>>.
- HORNSBY Michael (2009a): «The appearance of neo-speakers: Breton and Gaelic perspectives», *Lublin Studies in Celtic Linguistics: Perspectives on Celtic Languages*, 6, 199-294.
- HORNSBY, Michael (2009b): *Globalisation processes and minority languages: Linguistic hybridity in Brittany*. Southampton: University of Southampton. Doctoral thesis.
- HORNSBY Michael (2015): *Revitalizing minority languages: New speakers of Breton, Yiddish and Lemko*. Basingstoke, UK: Palgrave Macmillan.
- IGE [Instituto Galego de Estatística] (2008): *Enquisa estrutural a fogares. Coñecemento e uso do galego 2008*. Santiago: Instituto Galego de Estatística.
- IGE [Instituto Galego de Estatística] (2013): *Enquisa estrutural a fogares. Coñecemento e uso do galego 2013*. Santiago: Instituto Galego de Estatística.
- IVERSON, Paul / Patricia K. KUH / Reiko AKAHANE-YAMADA / Eugen DIESCH / Yoh'ich TOHKURA / Andreas KETTERMANN / Claudia SIEBERT (2003): «A perceptual interference account of acquisition difficulties for non-native phonemes», *Cognition* 87, 47-57. <[http://dx.doi.org/10.1016/s0010-0277\(02\)00198-1](http://dx.doi.org/10.1016/s0010-0277(02)00198-1)>.

- IVERSON, Paul / Bronwen G. EVANS (2009): «Learning English vowels with different first-language vowel systems II: Auditory training for native Spanish and German speakers», *The Journal of the Acoustical Society of America* 126, (2), 866–77. <<http://dx.doi.org/10.1121/1.3148196>>.
- JAFFE, Alexandra (2015): «Defining the new speaker: theoretical perspectives and learner trajectories», *International Journal of the Sociology of Language* 231, 21–44. <[doi:10.1515/ijsl-2014-0030](https://doi.org/10.1515/ijsl-2014-0030)>.
- JONES, Mari C. (1995): «At what price language maintenance? Standardization in Modern Breton», *French Studies* 49, (4), 424–438. <<https://doi.org/10.1093/fs/xlix.4.424>>.
- JONES, Mari C. (1998): «Death of a language, birth of an identity: Brittany and the Bretons», *Language Problems and Language Planning* 22, (2), 129–42. <<http://dx.doi.org/10.1075/lplp.22.2.02jon>>.
- JONES, Hywel M. (2008): «The changing social context of Welsh: A review of statistical trends», *International Journal of Bilingual Education and Bilingualism* 11, (5), 541–557. <<http://dx.doi.org/10.2167/beb419.0>>.
- KABATEK, Johannes (1997): «Strengthening identity: Differentiation and change in contemporary Galician», en Jenny Cheshire / Dieter Stein (eds.), *Taming the vernacular: From dialect to written standard language*. London: Longman, 185–199.
- KABATEK, Johannes (2000): *Os falantes como lingüistas. Tradición, innovación e interferencias no galego actual*. Vigo: Xerais.
- LABOV, William (1966): *The social stratification of English in New York City*. Washington: Center for Applied Linguistics.
- MACKAY, Ian R. A. / James E. FLEGE / Thorsten PISKE / Carlo SCHIRRU (2001): «Category restructuring during second-language speech acquisition», *Journal of the Acoustical Society of America* 110, (1), 516–528. <<http://dx.doi.org/10.1121/1.1377287>>.
- MACLEOD, Andrea A. N. / Carol STOEL-GAMMON (2005): «Are bilinguals different? What VOT tells us about simultaneous bilinguals», *Journal of Multilingual Communication Disorders* 3, (2), 118–127. <<http://dx.doi.org/10.1080/14769670500066313>>.
- MCLEOD, Wilson / Bernadette O' ROURKE / Stuart DUNMORE (2014): «New Speakers” of Gaelic in Edinburgh and Glasgow. A report. <<http://www.soillse.ac.uk/wp-content/uploads/New-Speakers%E2%80%99-of-Gaelic-in-Edinburgh-and-Glasgow.pdf>>.
- MCLEOD, Wilson / Bernadette O' ROURKE (2015): «“New speakers” of Gaelic: Perceptions of linguistic authenticity and appropriateness», *Applied Linguistics Review* 6, (2), 151–172. <<http://dx.doi.org/10.1515/applirev-2015-0008>>.
- MAYR, Robert / Jonathan MORRIS / Inneke MENNEN / Daniel WILLIAMS (2015): «Disentangling the effects of long-term language contact and individual bilingualism: The case of monophthongs in Welsh and English», *International Journal of Bilingualism*. <<http://dx.doi.org/10.1177/1367006915614921>>.
- MOLINOS CASTRO, Rita (2002): «As vocais átonas finais en galego: estudio acústico», *Cadernos de Lingua* 24, 55–91.
- MORRIS, Jonathan (2013): *Sociolinguistic variation and regional minority language bilingualism: an investigation of Welsh-English bilinguals in North Wales*. Manchester: University of Manchester. Doctoral thesis.
- MORRIS, Jonathan (2014): «The influence of social factors on minority language engagement amongst young people: An investigation of Welsh-English bilinguals in North Wales», *International Journal of the Sociology of Language* 2014, (230), 65–89. <<http://dx.doi.org/10.1515/ijsl-2014-0027>>.
- NANCE, Claire (2013): *Phonetic variation, sound change, and identity in Scottish Gaelic*. Glasgow: University of Glasgow. Doctoral thesis.

- NANCE, Claire (2015): «“New” Scottish Gaelic speakers in Glasgow: A phonetic study of language revitalisation», *Language in Society* 44, (4), 553–579. <<http://dx.doi.org/10.1017/s0047404515000408>>.
- O’ROURKE, Bernadette / Fernando RAMALLO (2010): «Los nuevos hablantes de lenguas minoritarias: una comparación entre Irlanda y Galicia», *Actas del IX Congreso Internacional de Lingüística General*, 1684-1700.
- O’ROURKE, Bernadette / Fernando RAMALLO (2013a): «Competing ideologies of linguistic authority amongst new speakers in contemporary Galicia», *Language in Society* 42, (03), 287-305. <[doi:10.1017/S0047404513000249](https://doi.org/10.1017/S0047404513000249)>.
- O’ROURKE, Bernadette / Fernando RAMALLO (2013b): «“A miña variedade é defectuosa”: a lexitimidade social das neofalas», *Estudios de Linguística Galega* 5, 89-103.
- O’ROURKE, Bernadette / Fernando RAMALLO. (2015): «Neofalantes as an active minority: Understanding language practices and motivations for change amongst new speakers of Galician», *International Journal of the Sociology of Language*, 147–165. <[doi:10.1515/ijsl-2014-0036](https://doi.org/10.1515/ijsl-2014-0036)>.
- O’ROURKE, Bernadette / Joan PUJOLAR / Fernando RAMALLO (2015): «New speakers of minority languages: the challenging opportunity–Foreword», *International Journal of the Sociology of Language* 2015, (231), 1-20. <[doi:10.1515/ijsl-2014-0029](https://doi.org/10.1515/ijsl-2014-0029)>.
- O’ROURKE, Bernadette / John WALSH (2015): «New speakers of Irish: shifting boundaries across time and space», *International Journal of the Sociology of Language* 2015, (231), 63-83. <[doi:10.1515/ijsl-2014-0032](https://doi.org/10.1515/ijsl-2014-0032)>.
- Ó HLFERNÁIN, Tadhg (2015): «Sociolinguistic vitality of Manx after extreme language shift: authenticity without traditional native speakers», *International Journal of the Sociology of Language* 2015, (231), 45-62. <[doi:10.1515/ijsl-2014-0031](https://doi.org/10.1515/ijsl-2014-0031)>.
- ORTEGA, Ane / Estibaliz AMORRORTU / Jone GOIRIGOLZARRI / Jacqueline URLA / Belen URANGE (2014): «New Basque speakers: Linguistic identity and legitimacy», *Digithum* 16, 47-58.
- ORTEGA, Ane / Jacqueline URLA / Estibaliz AMORRORTU / Jone GOIRIGOLZARRI / Belen URANGE (2015): «Linguistic identity among new speakers of Basque», *International Journal of the Sociology of Language* 2015, (231), 85–105. <[doi:10.1515/ijsl-2014-0033](https://doi.org/10.1515/ijsl-2014-0033)>.
- PALLIER, Christophe / Laura BOSCH / Núria SEBASTIÁN-GALLÉS (1997): «A limit on behavioral plasticity in speech perception», *Cognition* 64, (3), B9-B17. <[http://dx.doi.org/10.1016/s0010-0277\(97\)00030-9](http://dx.doi.org/10.1016/s0010-0277(97)00030-9)>.
- PUJOLAR, Joan / Maite PUIGDEVAL (2015): «Linguistic mudes: how to become a new speaker in Catalonia», *International Journal of the Sociology of Language* 2015, (231), 167-187. <[doi:10.1515/ijsl-2014-0037](https://doi.org/10.1515/ijsl-2014-0037)>.
- RAMALLO, Fernando (2010): «Cara a unha tipoloxía dos falantes de galego», en Bieito Silva Valdivia / Xesús Rodríguez Rodríguez / Isabel Vaquero Quintela (eds.), *Educación e linguas en Galicia*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 15-37.
- RAMALLO, Fernando (2012): «El gallego en la familia: entre la producción y la reproducción», *Caplletra* 53, 167-191.
- RAMALLO, Fernando (2013): «Neofalantismo», en Eva Gugenberger / Henrique Monteagudo / Gabriel Rei-Doval (eds.), *Contacto de linguas, hibridade, cambio: contextos, procesos e consecuencias*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 245-258.
- RAMALLO, Fernando / Bernadette O’Rourke (2014): «Perfiles de neohablantes de gallego», *Digithum* 16, 98-105.
- REGUEIRA, Xosé Luís (1999): «Estándar oral e variación social da lingua galega», en Rosario Álvarez / Dolores Vilavedra (eds.), *Cinguidos por unha arela común: homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Santiago de Compostela: Universidade, 855-875.

- REGUEIRA, Xosé Luís (2007): «Vocais finais en galego e portugués», en Helena González Fernández / María Xesús Lama López (eds.), *Actas VII Congreso Internacional de Estudos Galegos. Mulleres en Galicia. Galicia e os outros pobos da Península*. Sada: Edicións do Castro, 859-875 (CD-ROM).
- REGUEIRA, Xosé Luís (2010): *Dicionario da pronuncia da lingua galega*. A Coruña: Real Academia Galega.
- REGUEIRA, Xosé Luís (2012): «Autenticidade e calidade da lingua: purismo e planificación lingüística no galego actual», *Estudos de Lingüística Galega* 4, 187-201.
- ROBERT, Elen (2009): «Accommodating “new” speakers? An attitudinal investigation of L2 speakers of Welsh in south-east Wales», *International Journal of the Sociology of Language* 2009, (195), 93-115. <<http://dx.doi.org/10.1515/ijsl.2009.007>>.
- SEBASTIÁN-GALLÉS, Núria / Salvador SOTO-FARACO (1999): «On-line processing of native and non-native phonemic contrasts in early bilinguals», *Cognition* 72, (2), 111-123. <[http://dx.doi.org/10.1016/s0010-0277\(99\)00024-4](http://dx.doi.org/10.1016/s0010-0277(99)00024-4)>.
- SEBASTIÁN-GALLÉS, Núria / Sagrario ECHEVERRÍA / Laura BOSCH (2005): «The influence of initial exposure on lexical representation: Comparing early and simultaneous bilinguals», *Journal of Memory and Language* 52, (2), 240-255. <<http://dx.doi.org/10.1016/j.jml.2004.11.001>>.
- SIMONET, Miquel (2011): «Production of a catalan-specific vowel contrast by early Spanish-Catalan bilinguals», *Phonetica*, 68, (1-2), 88-110. <<http://dx.doi.org/10.1159/000328847>>.
- SUNDARA, Megha / Linda POLKA / Shari BAUM (2006): «Production of coronal stops by simultaneous bilingual adults», *Bilingualism: Language and Cognition* 9, (1), 97-114. <<http://dx.doi.org/10.1017/s1366728905002403>>.
- TIMM, Lenora A. (2010³): «Language, culture and identity in Brittany: The sociolinguistic of Breton», en Martin J. Ball / Nicole Müller (eds.), *The Celtic languages*. Abingdon: Routledge, 712-752.
- TOMÉ LOURIDO, Gisela / Bronwen G. EVANS (2015): «Switching language dominance for ideological reasons: A study of Galician new speakers speech production and perception», *Discussant Session on Sociophonetics. Proceedings of the 18th International Congress of Phonetic Sciences (ICPhS)*. Glasgow: University of Glasgow.
- VIDAL FIGUEROA, Tiago (1997): «Estruturas fonéticas de tres dialectos de Vigo», *Verba* 24, 313-332.
- WALSH, John / Bernadette O’ROURKE (2014): «Becoming a new speaker of Irish: linguistic mudes throughout the life cycle», *Digithum* 16, 67-74.
- WOOLARD, Kathryn (2011): «Is there linguistic life after high school? Longitudinal changes in the bilingual repertoire in metropolitan Barcelona», *Language in Society* 40, (5), 617-48. <<http://dx.doi.org/10.1017/S0047404511000704>>.

A ESCRITA ELECTRÓNICA GALEGA: TRADICIÓN, INNOVACIÓN E RECEPCIÓN

Estefanía Mosquera Castro

Universidade da Coruña

1. A INTERACCIÓN ELECTRÓNICA E A MUDANZA LINGÜÍSTICA

A lingua constitúe un dos sinais que mellor evidencia os cambios de tipo social que se producen ao longo do tempo e, nesta liña, tamén se ve sometida a diversas mudanzas, non só ortográficas, mais tamén fonéticas, morfosintácticas e sobre todo pragmáticas. Na realidade, estas constitúen o resultado dos distintos procesos de transformación que experimenta un idioma para se adaptar ás novas prácticas e ás novas necesidades comunicativas dos seus falantes, na medida en que conforma o seu principal vehículo para a interacción. Estas mudanzas evidencian que as linguas son organismos dinámicos e que cambian con base nunha serie de factores, o que desde os fundamentos do variacionismo lavobiano conforma unha das súas principais idiosincrasias (Labov 1996). A este respecto, tamén Wardhaugh (1992: 37) considera que os distintos idiomas existen precisamente a través dunha serie de variedades e que, neste sentido, son a suma de todas elas.

E a pesar de que son múltiples os prismas desde os que pode ser analizada a mudanza lingüística e de que algúns deles presentan xa unha traxectoria certamente consolidada, como as análises de carácter diacrónico (Ferreiro 1999, 2001), diatópico (Fernández Rei 1990) e social (Sánchez Rei 2011), hodiernamente vira tamén imprescindible atendermos ás repercusións que na esfera lingüística causou o avance da tecnoloxía informática e, especialmente, das innovacións en materia de telecomunicacións. De acordo con Crystal (2011: 1), o contorno electrónico eríxese na actualidade na maior base de datos lingüística e, neste sentido, “we would expect to find linguists exploring it, to see what is going on”. Estamos perante un novo espazo de interacción –ás veces substitutivo, mais fundamentalmente complementario ao físico– en que se pode comprobar como diversos fenómenos lingüísticos que desde a perspectiva da norma se encontran perfectamente delimitados, neste contexto converxen e fúsiónanse na procura da máxima eficacia comunicativa. Mestúranse a oralidade e a escrita, os estilos coloquiais e a experi-

mentación lingüística creando novas formas de interacción que se transforman coa mesma rapidez que os sistemas de comunicación en que se utilizan.

Así, as prácticas lingüísticas que se poden atestar nas diferentes tipoloxías textuais electrónicas foron e en moitos casos aínda son entendidas –como comprobaremos máis adiante– como un fenómeno claramente negativo e inxustificado que atenta contra a variedade estándar das linguas e especialmente contra a súa ortografía (Cortés Conde 2010). Porén, se abordamos esta modalidade gráfica desde a perspectiva do variacionismo o razoábel sería xulgarmos que a súa aparición e as súas particularidades lingüísticas responden á necesidade de a lingua se apropiar do novo medio e de se adaptar ás propiedades técnicas e interactivas das diferentes aplicacións¹. Neste sentido, vira imprescindible asumirmos, de acordo con Fiormonte (2003: 112), unha nova perspectiva –á que el mesmo denominou *variación diatécnica*– desde a que nos aproximarmos do cambio lingüístico que repare nas mudanzas provocadas polo material tecnolóxico que soporta a comunicación. Será esta óptica a que facilitará entendermos esta realidade como un elemento positivo, na medida en que reflicte a funcionalidade e a versatilidade das linguas que se transforman e amplían o seu abano de rexistros para se amoldaren a todos os espazos en que os falantes precisen dela para se comunicaren.

2. A ESCRITA ELECTRÓNICA GALEGA

A lingua galega non permaneceu tampouco estática fronte á revolución tecnolóxica, mais ao contrario demostrou a súa vitalidade ao se facer tamén dona dos novos sistemas de interacción que foron xurdindo no contexto electrónico. Neste sentido, pode ser analizada desde unha óptica diatécnica e tamén con base nesa nova área de investigación coñecida xa como Lingüística da Internet (Crystal 2011). Así pois, os utentes deste idioma desenvolveron tamén diversos mecanismos lingüísticos que –como veremos– permiten paliar as restricións comunicativas impostas polos soportes dixitais e aproximaren estas *conversas gráficas* (López Viñas / Lourenço Mória / Moreda Leirado 2010: 520) daquelas interaccións de natureza presencial. E se reparamos nos recursos lingüísticos que desenvolveron

¹ Neste punto, convén destacar fundamentalmente aquelas tipoloxías textuais con limitacións espaciais, cal as xa case obsoletas mensaxes de texto (Crystal 2008) ou a rede social Twitter (Tascón / Abad 2011), que tan só permiten 160 e 140 caracteres respectivamente e que obrigan o usuariado a desenvolver ao máximo a súa creatividade lingüística.

outras linguas comprobaremos que estes presentan estreitas similitudes, o que non resulta estraño ao seren tamén comúns os obstáculos que motivan a súa aparición. Consoante sinala Crystal (2008: 119), “the one major point of difference is that they text in different languages”.

Mais a presenza da lingua galega no soporte electrónico non implica só a posibilidade de os investigadores se aproximaren de novas variedades lingüísticas con particularidades (orto)gráficas evidentes, mais tamén amplía as perspectivas de investigación doutras áreas lingüísticas máis consolidadas, na medida en que as características específicas do medio poden implicar novas aproximacións, tamén desde unha óptica variacionista. Neste punto, o afán de o usuariado conseguir a maior eficacia comunicativa –a pesar das limitacións– provocou en moitos casos novas motivacións para o uso da interferencia e da alternancia de códigos (Mosquera Castro 2015), ou das variedades diatópicas (Mosquera Castro 2016). De feito, serán os matices vinculados ao contexto social en que as linguas se utilizan os que doten de exclusividade as súas respectivas variedades electrónicas. E sobre este particular, a situación sociolingüística do galego, en tanto que idioma minorizado e aínda en proceso de normalización, dotará a escrita electrónica galega dunha entidade propia tanto no referente á súa proxección social como no relativo á natureza das súas estratexias lingüísticas.

Nas páxinas que seguen analizaremos a consideración social que suscitou e aínda suscita esta modalidade gráfica e tamén reflexionaremos sobre as motivacións que están por detrás dos seus mecanismos lingüísticos e sobre o grao de débeda ou de modernidade que estes presentan, facendo en ambos os casos especial fincapé nas particularidades que afectan a variedade galega. Para este propósito utilizaremos, para alén da literatura existente a este respecto, os datos obtidos a través dun inquérito de percepción (Mosquera Castro 2013a) sobre a escrita electrónica galega e no estudo lingüístico dun corpus formado por aproximadamente 1000 mostras de mensaxes de texto –das que o 80% procede fundamentalmente das SMS, e o 20% da mensaxaría instantánea e das redes sociais.

A respecto do cuestionario, cómpre sinalar que foi realizado en 2013 e divulgado a través das redes sociais, o que contribuíu para conformar un perfil de informantes diverso no relativo á procedencia xeográfica, mais tamén á idade e ao sexo. Foi cuberto por un total de 237 informantes e consta de 32 preguntas en que se interroga sobre diversas cuestións relativas ás mensaxes de texto, á escrita

reducida e á súa consideración social. Estas preséntanse en diversas modalidades –respostas fechadas, texto libre, escolla entre varias opcións etc. e figuran divididas en tres seccións: a primeira, destinada a determinar o perfil das persoas participantes, a segunda centrada na modalidade textual das mensaxes de texto; e a última e principal para o caso que nos ocupa, que fixa o interese na escrita electrónica (perfil do usuariado, estratexias lingüísticas, motivacións pragmáticas, e consideración social). En particular, serán especialmente relevantes os resultados obtidos nos ítems relativos á súa valoración e ás causas que a orixinaron².

En relación ao corpus, as mensaxes de texto foron extraídas dunha mostra máis ampla que serviu para a súa selección e compiladas a través de varios sistemas: en primeiro lugar, incorporamos as mensaxes que se xeraron como resultado dun concurso organizado pola Coordinadora Galega de Equipos de Normalización e Dinamización Lingüística (CGENDL); en segundo lugar e após varias probas iniciais, seleccionamos varios informantes repartidos por toda a xeografía galega para que compilasen un conxunto de mostras representativo de todo o territorio; e en último lugar, creamos un formulario electrónico en formato de colaboración aberta que tamén foi difundido a través das redes sociais para que toda persoa que quixer colaborar enviase a súa mensaxe de texto en galego³. En todos os casos contamos con información de tipo persoal no referente á procedencia e ao sexo e, agás nas mensaxes obtidas a través da CGENDL, tamén sobre a idade dos participantes. Neste sentido, o noso corpus está agrupado principalmente segundo o bloque de idade a que pertencen as persoas usuarias (15-25, 26-40, +40) e, por súa vez, en función do sexo a que se adscriben.

2.1. Consideracións sobre a escrita electrónica galega

As prácticas lingüísticas que se xeraron no contexto electrónico alcanzaron unha enorme dimensión social, o que as converteu nun fenómeno que excede con moito a esfera funcional para a cal se desenvolveu. Neste sentido, é relevante comprobar como o ámbito da mercadotecnia se apropiou tamén destes códigos, na medida en que se converteron en moitos casos nun reclamo publicitario máis,

² Pode ser consultado completo na seguinte ligazón: <https://docs.google.com/forms/d/1YTWauQohsxd-vkk4-nlDZqEub52ugG-exSQM-ResnWJc/viewform>.

³ Disponíbel no seguinte enderezo web: <https://docs.google.com/forms/d/1agDn3WhZwhacm5SDCUi-zHxvvehE3Fqr15WGGGwqSNTDk/viewform>.

especialmente para as xeracións máis novas (Mosquera Castro / Wellings 2014). Así, para alén de se converter nun novo elemento que motivou a reflexión do colectivo lingüista (Mayans 2002), a súa socialización desencadeou tamén unha certa alarma entre a poboación, preocupada polos posibles perigos que estes códigos podían supor para a continuidade da variedade normativa. Sobre este particular, vira fundamental o traballo levado a cabo por Thurlow (2006), en que se analiza un corpus internacional de arredor dun centenar de artigos ou notas de prensa cuxo tópico principal xira arredor do uso da linguaxe no contexto electrónico.

A través da súa investigación, o autor pon de manifesto “the conceptual and ideological assumptions by which particular communication practices come to be institutionalized and understood”. A maior parte das mostras recollidas neste traballo permiten comprobar que o parecer xeral a respecto do impacto social que está a causar este fenómeno é maioritariamente negativo:

Online language has developed into a shorthand that all but obliterates the Queen’s English.

Our kids log on and catch the Webspeak virus. This new communicable disease spreads like jam on toast, presto, Spell-Drek: The Next Generation.

If the already ingrained corruption of the English language is perpetuated, we will soon be a nation made up entirely of grammatical duffers.

Exam papers are ‘riddled’ with abbreviated words and spellings. Young people seem to be throwing out the dictionary in favour of the quick and easy way of writing.

And to think this happened in the land of Shakespeare. If the bard were alive today, he’d probably write, ‘2B or not 2B’ (Thurlow 2006)

Titulares como “sms... perigo para o idioma?”, “Unha palabra mal escrita nunha sms provoca un asasinato e un suicidio en Ankara”, “Novos tempos novos perigos” ou “A linguaxe sms distorsiona a ortografía”, achados en diversos xornais peninsulares, remiten para preocupacións similares ás dos medios internacionais. Mais a prensa non foi o único foco a través do cal emerxeu esta clase de discursos en relación cos males lingüísticos e sociolóxicos que podería desatar a escrita electrónica. Neste sentido, tamén Sempere (2007: 320) afirma que os efectos perversos destas prácticas son previsíbeis e xa están a se constatar na atrofia da ortografía nas novas xeracións e na dificultade para a narración literaria

que, na súa opinión, constitúen formas culturais case fósiles dunha era anterior. Outrosí, Alonso / Perea (2008: 30) xulgan que é de particular interese o estudo das implicacións educativas que supón o uso indiscriminado destes códigos entre a mocidade e a posíbel ameaza que supón para a lingua escrita en termos lingüísticos e de expresión⁴. Nesta liña, existe aínda un sector certamente crítico que considera que este tipo de variedades acabará por reducir as linguas á súa mínima expresión:

Estes novos códigos lingüísticos, porque muitas das veces apenas descifráveis por grupos restritos, conducen à sua difícil lectura ou até incompreensão, para além de perderem riqueza de vocabulário, dado o recurso às palavras mais simples e curtas (Castro 2008: 51).

Será inevitable que las frases sean cada vez más breves y se limiten a la expresión de la mera acción o estado y, en consecuencia, se suprimirán las oraciones más complejas. Curiosamente, las únicas estructuras complejas que se envían son completivas desiderativas con “que”, causales y finales. Subordinación de las emociones, los motivos y los fines, las necesidades primarias de todo acto de comunicación (Galán Rodríguez 2007: 71).

Antes del chateo, nunca nadie había escrito tanto digitalmente y tan mal. No existe un lenguaje del chat, sino deformaciones de la lengua. Y, en este sentido, si impulsamos el chat como una diversión, estamos discapacitando al alumno. Con este ejercicio de balbuceo de la lengua, que hace un jibarismo (reducción o simplificación) de las expresiones, estamos convirtiendo al chico en un inepto expresivo y, por lo tanto, en un ciudadano de segunda en el futuro⁵.

Como se pode observar, a maioría das consideracións sobre a escrita electrónica aluden á necesidade de salvar as linguas dese proceso de deturpación en que están inmersas. Vemos, por tanto, que en ningún momento se considera

⁴ Convén sinalarmos neste punto, embora sexa analizado con máis pormenor na próxima epígrafe, que os resultados obtidos demostran que o que prima é o factor contextual e non tanto a faixa etaria das persoas usuarias, que aínda se liga na actualidade ao colectivo xeracional máis novo, xa que constitúe o grupo de idade a que xorde vinculado o seu aparecemento, igual que en xeral o dominio das tecnoloxías. As estratexias lingüísticas da escrita electrónica son utilizadas por todos os grupos de idade e de sexo considerados na mostra, se ben que do punto de visto cuantitativo manifestan unha maior profusión entre os máis novos e particularmente entre as mulleres.

⁵ Declaracións do presidente da Academia Arxentina de Letras, Pedro Luis Barcia. Véxase <http://portal.educ.ar/debates/eid/lengua/debate/el-lenguaje-del-chat-los-sms-un-nuevo-genero-discursivo.php>.

a escrita electrónica como unha variedade contextual alternativa, senón como o resultado dunha alteración arbitraria e inxustificada por parte do usuariado, que tan só conduce á dexeneración das linguas. En todos os casos e a pesar de se tratar dunha convención, a ortografía eríxese como a compoñente que outorga a unidade por excelencia e, neste sentido, vira un elemento simbólico importante (Freixeiro Mato 2009: 23). Será, por tanto, comprensíbel que estas críticas negativas se estendesen tamén á escrita electrónica galega, sobre todo se reparamos en que o proceso de fixación normativa da lingua é relativamente recente e non sempre estivo exento de polémicas (Monteagudo 2004) nin de prexuízos (Costas 2009: 65-70). A violación da variedade estándar nun contexto lingüístico aínda sen normalizar virou difícil de entender para parte da poboación e provocou, se cabe aínda con máis forza, xuízos de valor similares aos constatados por Thurlow (2006) para o inglés.

Sobre este particular, tornan relevantes os resultados obtidos do noso inquérito que, na maioría dos casos, certifican as hipóteses catastrofistas. Así, o 56% das persoas entrevistadas xulga que empregarmos a escrita electrónica ten implicacións negativas no que respecta ao nivel de competencia escrita, na medida en que potencia tendencias de mal uso que xa existen e acaba por automatizar diversos erros ortográficos empobrecendo a expresión escrita (Mosquera Castro 2013a: 69). Neste sentido, á pregunta “Consideras que o uso da linguaxe sms pode ser negativo para ter unha boa competencia escrita? Por que?” algúns dos nosos informantes contestaron o que segue:

- (1) Si. Pode darse o caso de que asimilemos erros ortográficos ou léxicos mais na competencia escrita non só interveñen estes apartados senón que tamén son moi importantes a comprensión, sintaxe, gramática do texto... En mensaxes curtas é difícil traballar a competencia lingüística aínda que o xeito de escribir pode ser negativo, en certa medida, para ter unha boa competencia escrita.
- (2) Si. A certos niveis (xente moi nova ou con formación escasa) pode contribuír a que non se desenvolva un bo modelo lingüístico.
- (3) Si. Porque o emprego continuado de formas alternativas poden producir problemas para relacionar cal é a correcta.
- (4) Si. Considero que pode ser negativa en canto ao uso da acentuación. Nas sms non se soen utilizar e pode supor un risco á hora de escribir calquera outro texto.

(5) Si. A xente deixa de prestar atención aos aspectos formais do idioma. Pode xerar estranxeza ou desconcerto no destinatario, polo que perdería a esencia da mensaxe, que é comunicar.

(6) Si. Porque empobrece a linguaxe, aínda que por outra banda agudiza o enxeño para dicir máis con menos palabras.

Nestas mostras podemos observar como aparecen a maior parte dos tópicos a que antes faciamos referencia; en concreto, a preocupación pola sobrevivencia da lingua estándar e pola adquisición de destrezas lingüísticas entre os utentes máis novos son os temas sobre os que as persoas centran a súa atención. Mais a pesar de que do punto de vista cuantitativo os datos obtidos do inquérito apoian fundamentalmente as teses en contra, tamén documentamos percepcións máis positivas por parte do restante 44% que, na liña do que os estudos máis recentes parecen evidenciar (véxase Kasesniemi / Rautiainen 2002, Plester / Wood / Bell 2008 e Plester / Wood / Joshi 2009 e Mosquera Castro 2013b), sinalan que tan só constitúe unha alternativa gráfica nin sempre tan moderna e que favorece a competencia escrita e fomenta a creatividade lingüística dos seus utentes, como xa se indica parcialmente en (6)⁶:

(7) Non. Porque penso que para escribir de forma abreviada é preciso ter unha boa competencia escrita e porque supoño que canto máis escribes mellor será o teu nivel nesa competencia, independentemente do sistema de escrita que utilizares.

(8) Non. Porque cunha formación axeitada debería chegar a unha separación entre rexistros suficiente. Outra cuestión é se, no estado actual da formación secundaria, pode axudar a potenciar tendencias de mal uso que xa existen.

(9) Non. Non ten nada que ver. Escribir en linguaxe SMS é cuestión de economía lingüística, non indica falta de coñecemento.

(10) Non. Porque a competencia é independente da forma de transmitir a mensaxe.

(11) Non. É un método complementario non substitutivo de usos máis formais da lingua, e o uso destas tecnoloxías implicou máis comunicación e hábito de lectura e escrita que non vai en contra dos ditos ámbitos e usos máis formais, educativos, profesionais, etc.

⁶ E neste sector posiciónase tamén Nel Vidal, quen sinala nunha entrevista para *Praza Pública* que estas prácticas lingüísticas constitúen un elemento realmente creativo e orixinal e que o feito de que a lingua galega fose quen de as xerar conforma un claro resorte de visibilidade e de vitalidade. Véxase <http://praza.gal/opinion/1125/polo-d-m-/>.

(12) Non. Porque é unha variedade máis da escrita, da mesma maneira que antes se usaba a linguaxe telegráfica. Penso que se tes unha boa formación na escola e no instituto saberás diferenciar os usos escritos. O que si é certo é que hai xente que usa a linguaxe SMS para, por exemplo, participar en foros na rede, o que, do meu punto de vista, é inapropiado. Pero penso que se se fan ben as cousas o uso da linguaxe SMS non é negativo para a competencia escrita, ao contrario: é algo creativo encontrar abreviaturas das palabras, estilo m8, x, qtal, etc.

Ao contrario das críticas que consideran que “computers and mobile phones are affecting everyday language, and that these effects are generally not for the better” (Baron 2008: 163), os excertos anteriores abren unha nova perspectiva desde a cal analizarmos este fenómeno e serven, do mesmo modo que os estudos empíricos, para desmontaren moitos dos prexuízos e dos mitos que se foron creando ao redor da escrita electrónica. Aliás, adiantan en moitos casos algunha das motivacións que fundamentan a súa aparición e que xustifican o éxito que estas prácticas alcanzaron no contexto electrónico, ao tempo que matizan a natureza revolucionaria das estratexias lingüísticas que contén. Así, considéranas máis unha variedade contextual inducida polo medio en que se produce, aluden á economía lingüística para a explicar e identifican dous elementos, a innovación e a tradición —en aparencia opostos—que converxen e que —como veremos máis adiante— conceden estabilidade a estes códigos.

2.2. As razóns da escrita electrónica galega

Anárquica, desregrada, inintelixíbel ou *caótica* son adxectivos cos que en moitos casos as persoas cualifican a escrita electrónica, persuadidas en parte polas exaxeracións que entenden que esta variedade é unha invención perniciosa. Con todo, un estudo pormenorizado das estratexias lingüísticas utilizadas neste medio permite corroborar que na realidade o desregramento a que se fai referencia é máis aparente do que real; na opinión de Teixeira (2008), “a anarquía (múltiplas formas para o mesmo efecto) é simultaneamente maleabilidade: posibilidade de adaptación a qualquer grau de alteração que os usuários queiram” e, na súa opinión, “para quem as usa, [as estratexias linguísticas] não podem ser [caóticas], já que quem utiliza um qualquer sistema diferente do padrão o faz com a justificação de assim ser mais fácil comunicar”. Así as cousas, nos textos que se

producen cando nos comunicamos a través dos sistemas de interacción electrónica podemos observar múltiples rexistros da lingua galega escrita: desde aqueles máis propios dos usos formais e máis próximos da normativa até aqueloutros que presentan un estilo pouco ríxido e estratexias lingüísticas –fundamentalmente gráficas– subversivas, mais altamente motivadas.

E, se ben que non existen regras definitivas e que a procura de novos procesos é unha constante –como constantes son tamén as mudanzas nos sistemas en que se vehiculan–, o certo é que en xeral estes códigos presentan unha certa sistematicidade. Neste sentido, cómpre repararmos en que a pesar das posíbeis melloras dos novos soportes de interacción –sobre todo no que respecta ás limitacións espaciais–, o medio electrónico pola súa propia natureza presenta certas restricións que desde unha óptica conversacional non poden ser solventadas cos avances técnicos. O usuariado é consciente desta situación e encontrou na variedade electrónica un modo de paliar estes inconvenientes e de aumentar a eficacia comunicativa das interaccións que realizan a través do medio dixital. Neste punto, viran relevantes as palabras de Castro (2008: 50), na medida en que sintetizan moi ben as motivacións que orixinaron inicialmente o seu desenvolvemento e tamén aquelas que persisten e que a manteñen viva na actualidade:

Longe vão os tempos em que [unha persoa] se angustiava por momentos de inspiração para escrever e cuidar na forma de exprimir um sentimento, um pensamento ou uma reflexão, já que a forma como se materializava no papel o nosso pensamento, reflectia muito da personalidade de quem escrevia e, como tal, havia que ter certos cuidados, tais como: não dar erros, ter uma caligrafia legível e bonita, escolher a palavra certa para cada ideia revelada. Contudo, com o advento de novas práticas de interação, próprias de uma Sociedade que privilegia a informação e a comunicação nun número limitado de caracteres e que se movimenta na Rede, emerge uma ‘nova’ escrita electrónica [...] construída por uma geração que nasceu e cresceu familiarizada como a Comunicação Mediada por Computador (CMC). Através deste novo léxico, procura-se ser expressivo e comunicar o máximo no mínimo de espaço, recorrendo ao mínimo de palavras, abreviadas e/ou com cortes, e recorrendo à iconografia, dando-lhe um ‘rosto’ mais humano.

O certo é que as limitacións de tipo espacial, as características do teclado e o tamaño da pantalla condicionaron en orixe o desenvolvemento de estratexias compensatorias que se rexen polo principio de economía, como a elisión de ca-

racteres, as abreviacións ou a ausencia de acentuación, e permitiron verificar máis unha vez a hipótese establecida por McLuhan (1976) de que o medio condiciona a mensaxe. Neste sentido, por exemplo, os primeiros sistemas de chat tan só permitían un máximo de catro liñas por interacción (Yus 2001: 79), o que obrigou o usuariado a ser lingüisticamente sintético e, por tanto, tamén creativo. Con todo, estes condicionamentos tipográficos e espaciais –que na actualidade están xa solventados na maioría dos sistemas máis recentes–, non son os únicos que xustifican o uso de mecanismos de simplificación, pois de acordo cos datos do noso corpus, nin sempre cando aparecen se utiliza todo o espazo que facilita a aplicación. Así, no referente ás sms a media de palabras é de 17,11 e de 83,10 no tocante ao número de caracteres⁷. Vexamos algunhas mostras que reflicten esta realidade:

1. Referiam a se stabas bn mona! Xa sei q nn che fixen nada! Polo – knscientmnt! Se ts fame...a miña nvra ta chea! Jeje! Google: axuda psiloloxik...urxnt
2. Q tal ont? Eu kaka... :(Vaia shit d dia, spro q ti polo – o pasases way! Xdoa x nn ir ont! Qtm8. Oxe kbab nn? Bks
3. Tabs 1pouk sria! Pasach algo? Bks fea
4. Q dsknses! Qtm8!

Para Galán Rodríguez (2007: 66), a razón máis determinante deriva fundamentalmente dun novo concepto de comunicación baseado tanto na constante dispoñibilidade como na inmediatez. A este respecto, tamén Chiappe (2008) salienta que estas estratexias reflicten a velocidade en que se vive e que exige respostas igual de rápidas, razón porque considera que non perderán arraigo nos novos medios. Así, o usuariado tamén ve neste tipo de prácticas un modo de dinamizar e axilizar as comunicacións e de as aproximar da fluidez típica dos intercambios dialóxicos de carácter conversacional. E se ben que esta perspectiva está xa en moitos casos presente nas sms (véxase interacción 1), vira moito máis evidente noutros sistemas máis modernos cal o Whatsapp ou o Galegram (véxase interacción 2), como verifican os seguintes excertos:

⁷ Os nosos resultados, embora algo superiores, harmonizan en liñas xerais cos documentados por Thurlow / Poff (2013: 171) para o inglés, onde a media de palabras por sms é de 14, en canto o número medio de caracteres se sitúa nos 65.

Interacción 1

5. Mllr ás 11.30?

6. ok!

Interacción 2

7. weno, pero sta ben

8. Si si

9. Moi ben

10. Nn m queixo

11. A ver q tal por ali q e ano d eleccions

E esta necesidade de achegar a socialización virtual daquela que ten lugar de forma presencial é o que xustifica igualmente que, a pesar de que a economía é o motor que desencadea moitos dos fenómenos de redución, a simplificación non sexa o único factor —e nin sequera o máis importante (Mayans 2002) — que permita comprender a natureza da variedade electrónica. Nestes medios, o noso corpus, permite observar que, cunha frecuencia similar ou mesmo maior, existen mensaxes en que a expresividade e a énfase son as causantes do aparecemento de diversas estratexias gráficas baseadas —contrariamente— na redundancia espacial e temporal e cuxo obxectivo fundamental é compensar a ausencia da voz e dos xestos⁸. Neste punto, destacan por exemplo, a puntuación expresiva, os estiramientos gráficos ou as emoticonas (véxase 2.3), que permiten transmitir a intensidade sobre algún elemento do discurso, a carga irónica dalgunhas mensaxes ou reproducir os nosos estados de ánimo (Tascón / Abad 2011: 31), e que ofrecen un contraste máis do que evidente coas abreviacións, coas que partillan espazo nos textos electrónicos, como se deduce dos exemplos:

12. Spero q a pizza stivs rik xq os meus makrrns stban rqtrqtRIKISIMOS! Jajaja! Qrot m8 wapa! E nn t preokps q NY vai star ai waiting4us! Muaka!

⁸ Para Anis (2006: 4), a necesidade de dotar de oralidade e de iconicidade os textos electrónicos pode en ocasións “entrar en contradiction” coa máxima de brevidade e rapidez. Non obstante, na maioría dos casos estes tres principios operan de forma simultánea. A este respecto, Thurlow / Poff (2013: 174) afirma que “for the sake of paralinguistic restitution, capitalization (e.g. FUCK) and multiple punctuation (what????!!) may be more desirable for texters. Lexical items such as *ello* (‘hello’), *goin* (‘going’), and *bin* (‘been’), meanwhile, serve both the need for abbreviation and phonological approximation”. Sobre estas cuestións, véxase tamén Spilioti (2009).

13. Holaaa. Mandame o teu correo cando poidas. E NIN SE VOS ACORDE ASOMA-LA CABEZA POLO TEITO DUN AUTOBUS EN N.Y. PARA ADMIRA-LA PAISAXE!!!!!!
14. Como aqui, chego as 4 e media, collo un taxi e se che parece quedams a mens cuarto na porta ☺ ☺
15. Odiamosteeeeeeeeeeeeee!

Nalgúns casos as estratexias lingüísticas presentes na escrita electrónica alcanzan unha grande complexidade e mesmo requiren maiores esforzos que os que implica o uso da ortografía estándar, inclusive naqueles casos en que non responden á necesidade de redución ou de expresión. Así, na explicación deste fenómeno non só deben ser considerados argumentos de tipo funcional, mais tamén os simbólicos. Nestes medios, e de acordo coas teses de Palacios / Coll / Marchesi (1991), acreditamos en que un deses factores é a diversión e a necesidade que os seres humanos temos nalgún momento de experimentarmos coa linguaxe. Para Crystal (2008: 72) “the drive to be playful it is still there when we text. And it is a hugely powerful drive”. Na mesma liña, tamén Mayans (2002) afirma que convén

destacar la utilidad humorística de la incorrección normativa. Debe tenerse en cuenta que [...] es un espacio de comunicación eminentemente lúdico, es decir, el primer y principal motivo que describen los usuarios para explicar la razón por la que son usuarios [...] es que les entretiene [...]. De este modo, un factor importante para el entretenimiento de los usuarios pasa por el componente humorístico de la conversación. Una de las fuentes de humor más importantes –al menos de las más frecuentes– y la que más nos importa aquí es el uso transgresor del código [...]. Y para que el efecto humorístico de la transgresión del código sea, realmente, efectivo, los lectores deben conocer el código lingüístico convencional, ya que [...] siendo el código de referencia para el usuario, precisamente, el humor surge del choque entre ese código referencial que los usuarios dominan y utilizan habitualmente y la determinada utilización coloquial y deformada de éste [...]. Es imposible que una falta de ortografía “haga gracia” si se desconoce que es, en efecto, una falta de ortografía.

Os resultados do noso inquérito corroboran en todos os casos as hipóteses apuntadas pola comunidade científica. Así, á pregunta “Por que utilizas este sis-

tema de escrita?” os nosos informantes sinalaron as seguintes motivacións por orde de preferencia: aforrar espazo e tornar máis rápida a interacción, paliar as limitacións expresivas da escrita e a diversión. Non obstante, na maioría das súas respostas podemos observar a complementariedade de todas elas, especialmente as de carácter funcional:

16. Para aforrar espazo. Permite unha maior “expresividade” no código. Pódense facer ver rasgos suprasegmentais ou elementos metalingüísticos que non adoitan percibirse na linguaxe escrita.
17. Para aforrar espazo e para dar expresividade á lingua escrita
18. Para aforrar espazo e para dar máis énfase á mensaxe
19. Porque é máis rápido, e para aforrar tempo. Pero tamén para que sirvan de axuda a dar énfase a algunha expresión que oralmente non supón dúbida, pero por escrito pode levar a equívocos (por exemplo ironías ou comentarios esaxerados).
20. Para aforrar espazo. Por diversión.

En síntese, e ao contrario do que sinala Galán Rodríguez (2007: 71), xulgamos que as persoas usuarias empregan esta escrita porque, en liñas xerais, a súa eficiencia fática compensa a perda de contido, resolve ambigüidades ao suplir o apoio do contexto e permite realizar inferencias e xogos lingüísticos. Todas estas motivacións converxen con maior ou menor profusión –a depender das características específicas que presentaren– nas diversas modalidades lingüísticas que soportan a comunicación electrónica; como é obvio, a estabilidade entre elas, tamén estará determinada polas escollas individuais que o usuariado realice en cada momento. En calquera caso, o apuntado até o momento a respecto dos usos lingüísticos no contexto electrónico pon de manifesto que non estamos perante un fenómeno arbitrario ou que parta do descoñecemento da lingua, mais ao contrario dun uso deliberadamente informal, económico e creativo. E neste sentido, a súa intencionalidade é clara: virar a interacción nun proceso máis flexíbel, máis lúdico e mesmo máis elocuente, nun contexto en que polas súas características a variedade gráfica convencional presenta, desde unha perspectiva pragmática, evidentes limitacións (López Alonso 2003).

2.3. Recursividade e creatividade na escrita electrónica galega

A escrita electrónica convértese, pois, nunha resposta intuitiva a un escenario tecnolóxico novo, isto é, xorde por unha necesidade. Non obstante, e a pesar de que as propiedades distintivas —especialmente as ortotipográficas— poden outorgar a sensación de estarmos perante un fenómeno totalmente novidoso en relación á forma en que se escribe noutro tipo de soportes, na realidade condicionamentos certamente similares aos que operan na variedade electrónica poden ser documentados ao longo da historia da escrita, e similares son tamén as estratexias lingüísticas adoptadas para os solventar. Nesta liña, Crystal (2008: 37) sinala que “we can find antecedents in earlier language use [...]. Some can be found in pre-computer informal writing, dating back a hundred years or more. And some are very ancient indeed”.

O usuariado é coñecedor destes paralelismos e non só creou estratexias lingüísticas innovadoras, mais tamén adoptou e, en moitos casos, adaptou aqueles mecanismos previos da lingua escrita noutros soportes que se adecuaban ao novo medio e que lle permitían interaxir nel con éxito, caso da linguaxe publicitaria (Carrera de la Red 2009). Así, de igual modo ao equilibrio constatado entre os mecanismos de redución e de expresión presentes nesta variedade, tamén podemos observar unha relativa estabilidade entre o grao de débeda e de innovación que estes manifestan. E será con base nesta última dicotomía que realizaremos, nas páxinas que seguen, unha aproximación aos recursos lingüísticos máis representativos da escrita electrónica galega.

Neste sentido, un dos fenómenos ortotipográficos que máis chama a atención da escrita electrónica é o emprego de letras, números e símbolos co obxectivo de representar sílabas, partes de palabras ou mesmo palabras completas. En todos os casos, estes elementos son utilizados polo valor fonético do seu nome, isto é, valen polo que significan (Galán Rodríguez 2007: 69), a actuaren como auténticos logogramas. A comezarmos polos caracteres, convén salientarmos que a variedade electrónica pode ser considerada unha escrita fundamentalmente consonántica, na liña das escritas semíticas (Cardona 1994: 43), na medida en que é certamente habitual a elisión de vogais: de acordo cos datos manexados, o 78,3% das mensaxes do noso corpus presenta algún tipo de elisións vocálica. Paradoxicamente, os elementos portadores de particularidades prosódicas distintivas (Frei-

xeiro Mato 2006: 65) son secundarizados nesta variedade en favor daqueles que do punto de vista gráfico presentan un maior valor informativo (Crystal 2008: 26). Vexamos algunha mostra:

21. Ola ptarda! Stou n ksa koa mmoria! A vr s avanzo algo. O find normaliyu. Xa falei kn ***** e sta tdo klaro. Pois si, vai avr q qdar! Bkos mona! Pasao bn!
22. Tou mpaxadisima! a partr dagora vou facr peqnas catas da cmida q m ofrezas! a miña bedroom cheira a l mistura ntr pintura e dtrxnt (xa tño cortinas!!!!). Boas noits!
23. operaron a *** d nebras non sei si da visicula ou algo asi pero nn sei fijo...oxe rabuñouye l gato d vixuan a ***** na cara en un brazo...sta feita un poema..ahhhhhh e teu padriño xa s aburre en suiza e o 30 d ste mes xa o temos aki..ven pa trabayar na corña e se ten pa tdo o ano xa nn s vai en fin...toda l historia bstnt peculiar

O emprego da grafía consonántica con valor bifonemático (Torres i Vilatarsana 2004), aínda que acaba por facerse extensíbel a todas as vogais, é especialmente frecuente coa vogal “e” e tamén con “a”, na medida en que a pronuncia de ambas xa vén dada polo nome con que se coñecen as consoantes. Así, na lingua galega o “b” lese [be], o “d” lese [de] e o “k” lese [ka] etc. Convén tamén sinalarmos que aquelas con maior probabilidade de seren elididas son as vogais átonas; as tónicas tenden a aparecer, se ben que isto nin sempre constitúe unha norma, como se deduce dos exemplos expostos. De facto, a supresión das vogais tónicas determina tamén un outro fenómeno da escrita electrónica, isto é, a ausencia xeneralizada de acentuación, mesmo naqueles casos en que os textos se redixen na variedade normativa; en concreto, no noso corpus este fenómeno aparece no 94,53% das mostras. Outrosí, Galán Rodríguez (2007: 68) apunta un dato que consideramos relevante para comprendermos esta situación, pois moitos dos primeiros dispositivos de telefonía móbil non dispuñan de vogais acentuadas na tecla correspondente a cada letra, o que de partida xa establececeu un antecedente.

A respecto do vocalismo átono, Freixeiro Mato (2006: 94) destaca que na lingua galega a imprecisión do seu timbre resulta inestábel e vacilante e isto produce como resultado diversas alteracións no modelo de fonética popular. No noso corpus, e desde a perspectiva da súa rendibilidade gráfica —que nin sempre encontra correlato co plano fónico— presentan un maior grao de aparición aquelas que obedecen a fenómenos de substracción, cal a aférese, a síncope ou a apócope:

24. Aver person! Q fas? Sort para o exame, **inda** q vendo a q ts no trivial nn ch fai falta!
Jejeje! A q ora t spero no meu flat? Nn m rompas agora o korazon! Muaka
25. Stou na ntrada pro dntro sntada na msa da **dreita**
26. Ola **,q tal a find?Nos x casa,sn moit nvidade.Chameit pro nn stabas asiq xa falarms
do d mña **pra** saber cmo facms.biquiños
27. Nn qdo hox cn *****, q tn un velatorio en lugo. S qres imos correr. Avisam kndo
podas xfi! E pnso q m **val** a tinta da pluma..deixsm probar? Durm bn ruliña! Bks!

O modelo fonético ao que alude o antedito autor tivo unha forte repercusión na lingua galega –como tamén evidencia a lingua literaria–, dado que era o único que existía na práctica tradicionalmente ao se encontrar esta relegada ao ámbito familiar e coloquial e afastada das esferas máis formais de uso. Así, o contexto informal e o retorno á oralidade que promoven os medios electrónicos vai posibilitar a (re)aparición de fenómenos propios deste modelo. E nese afán de trasladar á escrita realizacións fonéticas propias da lingua falada, documentamos tamén casos en que as elisións vocálicas e consonánticas están motivadas por crases ou por fenómenos de fonética sintáctica, elidindo todos aqueles elementos que non van ter correlato na lectura –oralizada– da mensaxe. Na opinión de Yus (2010: 176), as persoas que emiten “escriben lo que les gustaría estar diciendo”, en canto as destinatarias “leen lo que les gustaría estar escuchando”:

28. Grazs! Xa vou vey a pa clbracions subidits d ton! XD a vr se vou x ai **pra** semna q ven!
29. Oes q falei coa sñora e me dixo que era myor qdar as 5 n st laurence west dam n toq
se stas **dacordo**
30. Moits grazs ricura! E+ x faclo atopndot ml! Qdou moi bn envlto! No coxe nn via
patras! Nn o recrdab tn grnd! Tiveno q subir xa pa casa! Damsllo mña xla mña! Bks!
Qtm8!

Nesta liña, tamén é habitual documentarmos unha certa predisposición á creación de ortografías fonetizantes que ou ben eliminan aqueles sinais que non achan un correlato na correspondente realidade fonética da estrutura ou ben simplifican a súa complexidade gráfica (Vela Delfa 2005: 683). Así, por exemplo, elimínanse as letras mudas; e se ben que na lingua galega non existen moitas grafías que non teñan un correspondente no momento da súa realización fonética (Freixeiro Mato 2006: 60), a inclinación xeneralizada con que se elimina o “h”, o

“u” dos grupos *qu-* e *gu-* e a tendencia para elidir as consoantes finais de palabra que non se pronuncian ou o primeiro elemento consonántico dun grupo culto confire a esta estratexia certa relevancia no contexto da escrita electrónica galega. Vexamos as seguintes mensaxes:

31. Jaja! Akbo d sair! Lvabaa pnsada xo ind asi fixn kmbios d ultim **ora**! Jeje! A intncion era q o mstr ns servis d algo nn? Algrom d q ch gustas tonti! Coidate pk!
32. Nn o disimls nda bn! Eu ao d *** nn ye daria imxtancia! Knd **qeirs** xa sbs q stou aki!
33. Meyor! A ver se **knsges** dskansar agora. Boas noits baby! Qtm8
34. coidad coa arbore do nadl, nn vaias chcar cn ela plo **efto** d chmpn!!

E a pesar de que en galego se constata unha relativa equivalencia entre letra e fonema, esta nunca chega a ser total, de modo que existen fonemas que na variedade estándar se representan a través de dígrafos ou de dúas grafías. No primeiro caso, a variedade electrónica optou por reducir os dígrafos baseándose en similitudes acústicas con outros fonemas; así, “ch” e “ll” pasan a se representar como “x” e “y”, respectivamente⁹ (Mosquera Castro 2012). No segundo caso, a simplificación traduciuse no uso indistinto das diversas grafías que representan un mesmo son, con total independencia do que marquen as regras ortográficas, o que afecta os fonemas /b/, /θ/, /g/ e especialmente /k/. Eis algunhas mostras destes recursos:

35. Eu supoño q si. *** n principio sta d trdes. Stou kurrando pero mdia **paxuxa**. Bikos
36. K tal vay ese **oyo**???? espero k non **ye** devolveras o golpe a ****!!
37. Querote! Q **aprobeite**! XDDDD
38. Ola baby! q e d tua vida? Q tal a smana? Eu ste find d relax! ti q vas **fazer**? bikos chorvi!
39. Miss you a lot! A ver se nos vmos. Muaka

⁹ No referente ao fonema africado palatal xordo /tʃ/ (<ch>), é preciso sinalarmos que a propia evolución histórica da lingua antecede este recurso de simplificación nos contextos electrónicos. Así, o paso da realización fonética [tʃ] a [j] foi un proceso que si se produciu no padrón fonético da lingua portuguesa, máis innovadora neste sentido que a galega, que permaneceu no estadio anterior. Véxase Castro (1991: 29-31). Non obstante, é máis probábel que a súa presenza na escrita electrónica galega estea motivada pola presión do español en que esta é a solución gráfica adoptada para interaxir nestes contextos. E esta influencia é moito máis evidente na reprodución gráfica do fonema lateral palatal sonoro /ʎ/ a través dun carácter só existente nesa lingua e que, por razóns similares, se pode atestar tamén na variedade electrónica catalá (Pons Moll 2003: 274).

40. Grazas! Nn puxron mh a **ningn** pro saqi 10

41. Boas noits **pk!** Dim x sms a **k** hora m piyas maña, adaptome ao **q** m digas, e xa falams
q agora nn pdo. Spro **q** tivss 1bo dia. **Qtm8** wapa! C u 2morrow

Como se pode observar, a tendencia á escrita fonética e ese desapego voluntario cara os formalismos propios do rexistro escrito eríxese como un fenómeno certamente recorrente e en certo modo representativo da escrita electrónica e, ao tempo, consegue tamén chamar a atención para o carácter convencional dos signos. Neste sentido, e por máis que poidamos considerala en moitos casos unha actitude transgresora (Álvarez Martínez 2008: 263), non constitúe tampouco unha práctica totalmente novidosa. De facto, os antecedentes da tendencia cara á escrita fonética poden ser mesmo documentados na historia da lingua galega; en concreto, no que se refire ao desenvolvemento da súa variedade estándar, pois o principal conflito a este respecto iniciado no século XVIII e aínda patente na actualidade estableceuse ao redor do uso das grafías histórico-etimolóxicas do galego-portugués medieval ou da adopción das grafías máis foneticistas (Freixeiro Mato 2009: 21). E neste punto, convén salientarmos particularmente a proposta ortográfica foneticista realizada por Aurelio Ribalta (1910: 143) nas notas posteriores ao seu *Libro de Konsagrazión. Feixe de poesías gallegas*, en que esta é tamén practicada como evidencia o propio título.

Mais como xa apuntamos, as letras non son os únicos elementos que se utilizan con base no seu valor fonético e para os que se achan precedentes lingüísticos. De acordo con Torres i Vilatarsana (2004) os números e os símbolos tamén se utilizan para representaren certas secuencias fónicas ou mesmo palabras, como resultado da súa equivalencia acústica. Sobre este particular, Anis (2006) afirma que o proceso de resolución desta estratexia coincide co dos hieróglifos, dado que a parte que non corresponde ao abecedario ten que se interpretar como a unidade resultante da súa lectura. No que respecta aos logogramas numéricos, os exemplos arriba expostos permiten observar que poden aparecer de forma individual a representar o seu valor (3, 18, 24, 35), ou como parte dunha palabra (2, 12, 36). Así mesmo, tamén evidencian a grande rendibilidade que na escrita electrónica galega presenta o númeral 8 (2, 4, 28, 36, 12), que no noso corpus supón o 90,1% das aparicións. No tocante aos símbolos, tamén se pode comprobar como aqueles que presentan unha maior rendibilidade nas mostras son os matemáticos

e que o modo en que son utilizados non difire demasiado do descrito para os números: en 1 e 2 vemos como o símbolo – e en 25 o + substitúen os adverbios de cantidade *menos* e *máis* respectivamente, e en 2, 21, 23 e 25 *x* representa a preposición *por*. Con todo, tamén fan parte de cadeas fónicas que tan só reproducen parte dun vocábulo:

42. O prox cnrt e o vnrs 25! xo nn e d cpitn mrgn! E so d *****! E en acustico e poderia tar bn! Xo eu tño o d hamlt, e **ad+** xa seria moito abusr, jeje! Boas noits!
43. E nn hai nada mais light? jajaja! Senn a dieta vai ir ao carallo! nn e x **-prezar** os xixarros! Jaja
44. vou xantar fora cos meus padriños. Sube **=mente** se queres e fuchica na neveira ☺
45. Se qeres voute ver, nn m **imxta**. Koidate.

Nos casos anteriores, estamos perante estratexias gráficas compensatorias da prosodia que teñen como principal finalidade a economía lingüística: aforrar espazo e tempo na redacción das mensaxes. Non obstante, a oralización desta variedade gráfica tamén opera no sentido contrario, de modo que existen recursos lingüísticos que do punto de vista espacio-temporal requiren un maior esforzo por parte do usuariado. Sobre esta cuestión, Tascón / Abad (2011: 42) sinalan que “es curioso cómo, a la vez que la ortografía puede sacrificarse en aras de la brevedad, el énfasis suele darse añadiendo caracteres innecesarios desde el punto de vista del significado de las frases, pero [...] muy importantes en la comunicación de las emociones”. Con todo, e ao contrario do que xulgan estes autores, non se trata estritamente de recursos inéditos, dado que en moitos casos o orixinal é a forma en que son utilizados ou se especializan, pois como poderemos comprobar xa aparecen en soportes anteriores ao electrónico.

Este é o caso das onomatopeas que, en oposición a outros recursos gráficos, constitúe un fenómeno lingüístico motivado e non arbitrario e que nalgúns casos se integrou no léxico habitual das linguas (López Viñas / Lourenço Modia / Moreda Leirado 2010: 464). En concreto, na lingua galega mesmo determinaron a evolución dalgún vocábulo, como aconteceu en *zoar*¹⁰. Na variedade

¹⁰ De acordo con Ferreiro (1999: 120), a evolución natural do vocábulo latino SONARE, logo da caída da nasal intervocálica e da perda da vogal postónica sería *soar* e só a influencia onomatopeica do son do vento pode explicar o paso de *soar* > *zoar*.

electrónica son certamente habituais aquelas que aluden ao riso, mais tamén as que imitan os bicos e as que permiten reflectir de modo máis enérxico as emocións dos interlocutores. Porén, o contexto electrónico non é o primeiro en que a súa presenza contribúe para dinamizar e enfatizar as mensaxes, senón que ten un claro antecedente no universo da banda deseñada (García Benito 2003: 162). Así mesmo, a tendencia oralizante e expresiva presente neste xénero provoca que a acompañaren as onomatopeas figuren tamén outros fenómenos que foron igualmente incorporados para formaren parte da escrita electrónica, como acontece cos estiramientos gráficos –de letras máis tamén de sinais de puntuación– e co uso das maiúsculas. E aínda que normalmente nos xéneros dixitais funcionan como estratexias compensatorias autónomas e non subordinadas ás onomatopeas, é moi frecuente que se produzan sinerxias entre elas, como acontece na banda deseñada e como evidencian moitas das mensaxes do corpus. Eis algunhas:

46. **Aaah** xa me olvidaba! Agora cho mando! Eu levo regular a ver bks

47. **jajaja!** unhas knvrse! non acrtaron no numero pero no resto ben! **jeje! Muakkaaaa**
a tr voas fsts e a estar ben k family... e drlle a os **chupitooooooss jajajajajajaa** cabeza non
paraaaaaa!!!!!!!!!!

48. En BLOQUE podemos, domingo 12 da mañan. Pazo de Congresos (San Lazaro-Santiago). **NON FALTES!!!** (Teremos espazo infantil)

E neste afán de as interaccións dixitais resultaren expresivas e aproxímárense do modo en que o usuariado se expresaría en situacións dialóxicas presenciais, o contexto sociolingüístico galego ofrece tamén outras estratexias que fan un uso pragmático de fenómenos sociais, como ocorre coa presenza de dialectalismos e do español. Así, para alén de reproduciren fenómenos propios da oralidade ou a situación de contacto lingüístico en que se encontra o noso idioma, tamén son enormemente produtivos do punto de vista expresivo e estilístico, fenómeno que, por outro lado, xa foi documentado na lingua oral por Santamarina (1975: 312) e no galego literario por Freixeiro Mato (2013: 207-217). Así, no noso corpus a presenza do español reflicte en moitas ocasións irritación ou malestar coa situación enunciada (Mosquera Castro 2015: 79), en canto os dialectalismos contribúen para connotar afectivamente os textos, e en moitos casos tan só son

empregados para destacaren puntualmente algún elemento¹¹ (Mosquera Castro 2016: 174):

49. **N stoy kbreada kntigo, stoy kbreada y punto, ya s q no lo icist a propósito OBIAMENTE. Tuve q djar los fisos puestos n varios sitios** pa q nn kaese. Perdoa q as pagase kntigo. Ven maña xfa!
50. Pois vai tirndo! Tño 1 bo nfermeir!! jaja! A vr s m kra pra o kngres snn vou ir **ghua-pa**...e x ai q tal? Alg1 novidd? Bks (**Pontedeume**)
51. Escriboxe sto xa q sei cm s, e sei q os teus oios sn = q o teu interior, sn **pesiosos**840 XD. Es 1 rapas q vals moito e merecs todo o mejor (**Arteixo**)

As estratexias anteriores tratan todas elas en maior ou menor medida de compensaren a ausencia de voz dos interlocutores nun medio eminentemente gráfico e carente de trazos tan esenciais como o ton, a modulación e o volumen para transmitir os matices enfáticos e emocionais que operan nunha conversa (Tascón / Abad 2011: 42). A este respecto, convén indicar que a pesar de que os sistemas de mensaxaría máis recentes xa ofrecen a posibilidade de comunicar a través de mensaxes de voz, a maior parte do usuariado opta por seguir interaxindo a través da escrita. Na opinión de Yus (2010: 307), a razón que permite xustificar esta conduta radicaría no maior control que exercemos sobre o texto escrito a respecto da información que queremos transmitir.

Mais para esta finalidade nas interaccións presenciais non só é importante a canle auditiva, mais tamén a visual: os xestos e o movemento do corpo. Así, os recursos gráficos da escrita electrónica adquiren tamén a función de paliaren a ausencia de elementos cinésicos. E se ben que algúns autores como Pons Moll (2003) xa entendían os estiramentos gráficos que se producen nas aperturas e nos encerramentos como unha mostra do movemento de chegada e de partida do usuariado –e que en parte pode ser tamén aplicado á puntuación expresiva ou ás maiúsculas, en tanto que son visualmente impactantes– o recurso por excelencia para compensar a ausencia corporal dos interlocutores é, sen dúbida, o das emo-

¹¹ Será nestes casos e naqueles en que o fenómeno reproducido non coincide cos usos dialectais da zona orixinaria do usuariado cando o seu emprego en tanto que estratexia pragmática vire máis evidente, embora tamén poida acontecer que aquelas persoas que non utilizan habitualmente estas solucións, a pesar de seren propias da súa xeografía, as empreguen nun determinado contexto se estas lles reportan beneficios no momento de interaxiren. Para tratar de delimitar estes casos resulta determinante a información sobre a procedencia do usuariado que acompaña as mensaxes do noso corpus, e que se complementa con outra relativa ao sexo e á idade.

ticonas, “where the meaning is entirely a function of the shape” (Crystal 2008: 38) e cuxo cometido non se limita á expresión dos sentimentos, mais tamén á desambiguación e atenuación dos enunciados, como se mostra nos exemplos:

52. Que pasedes todos un feliz ano novo,con moitos familiares.Ah!,e que vos traían fantásticos agasallos :)
53. I miss you baby! :-(
54. **Pelikulon!!!!!! O_O**
55. Compralls algo aos nens **rata! XD**

E a pesar de que na escrita electrónica foron inicialmente os signos de puntuación os encargados de crearen estas figuras e de que na actualidade as distintas aplicacións ofrecen unha ampla variedade iconográfica, o certo é que todos eles remiten para a pictografía que, na historia da escrita, antecedeu as escritas ideográficas e logográficas (Cardona 1994: 42). En definitiva, podemos comprobar como as estratexias presentes na variedade electrónica manifestan unha enorme débeda coa tradición tanto da historia da escrita como da lingua galega, se ben que ao mesmo tempo o modo en que algúns recursos son adaptados e se especializan no soporte electrónico permite tamén evidenciar o seu carácter innovador e creativo, en consonancia co contexto tamén orixinal para o que xorden.

3. CONCLUSIONES

Nas páxinas que preceden tivemos ocasión de observar diversas particularidades a respecto da escrita electrónica galega. Así, a ortografía irreverente e o afán sintético de moitas das estratexias analizadas constitúen características intrínsecas a esta nova modalidade e outorgan ás persoas usuarias novas vías de experimentación lingüística. Porén, tamén debemos ter en conta que o uso de códigos abreviados, simbólicos, crípticos ou alternativos sempre existiu. Neste sentido, os exemplos da escrita electrónica poden ser novidosos, máis non ocorre o mesmo cos procedementos. Na maioría das ocasións o usuariado adopta e adapta elementos propios doutros contextos gráficos cunha finalidade expresiva ou fática, que en moitos casos xa está presente no soporte do que proceden, pero que adquire un carácter máis marcado no electrónico. Por tanto, estamos perante unha auténtica variedade lingüística innovadora, mais que bebe —e moito— da tradición.

Como é evidente, as distintas capacidades e expectativas do usuariado, a rapidez con que as mudanzas se producen en materia tecnolóxica e o ritmo tamén acelerado ao que se está a producir a mudanza lingüística deste medio –moito máis rápida que en calquera outro en ningunha época da historia– dan conta do complexo que resulta afirmarmos nada de forma categórica sobre esta variedade. Así, se ben que moitos dos trazos lingüísticos que foron descritos continuarán a formar parte da identidade deste código durante algún tempo, outros pode que non sobrevivan por máis de un ano ou dous. Trátase dun escenario complexo e que presenta unha enorme variabilidade e, neste sentido, recorrer á memoria lingüística e analizar con pormenor as situacións concretas que se producen no contexto virtual resulta imprescindible para entender este fenómeno e superar a hostilidade que nalgúns casos aínda suscita.

En todo o caso, consideramos significativo que para a lingua galega se desenvolvese tamén unha variedade electrónica en tanto que constitúe, na nosa opinión, unha evidencia da súa funcionalidade tamén nos novos espazos que a tecnoloxía crea. Aliás, a capacidade do conxunto de galegofalantes para explotar dunha forma creativa o seu potencial lingüístico e para crearen novas formas de expresión contribuirá, con toda a probabilidade, para a normalizar e para a dotar de proxección.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALONSO, Elena / Manuel PEREA (2008): «SMS: impacto social y cognitivo», *Escritos de Psicología* 2 (1), 24-31.
- ÁLVAREZ MARTÍNEZ, Sara (2008): *Interacciones sincrónicas escritas en línea y aprendizaje del español: caracterización, perspectivas y limitaciones*. Tese de doutoramento. Universidade de Lleida. <http://www.galanet.eu/publication/fichiers/Alvarez2008_tesis.pdf> [consulta: 31/11/2015].
- ANIS, Jacques (2006): «Communication électronique scripturale et formes langagières». <<https://www.mediensprache.net/archiv/pubs/2810.htm>> [consulta: 10/02/2016].
- BARON, Naomi (2008): *Always on. Language in an online and mobile world*. Oxford: Oxford University Press.
- CARDONA, Giorgio Raimondo (1994): *Antropología de la escritura*. Barcelona: Gedisa.
- CARRERA DE LA RED, María Fátima (2009): «Aspectos de fonética y ortografía en anuncios publicitarios», *Estudios de Fonética Experimental* 18, 33-44.
- CASTRO, Ivo (1991): *Curso de história da língua portuguesa*. Lisboa: Universidade Aberta.
- CASTRO, Teresa Sofia Pereira de (2008): *Quando as teclas falam, as palavras calam. Estudo sobre a utilização do telemóvel e do messenger por crianças do 5º e 6º ano do distrito de Braga*. Universidade do Minho: Instituto de Estudos da Criança.

- CHIAPPE, Domenico (2008): «SMS, 1 9o lgl (mensajes de texto, un nuevo lenguaje)», *Revista Letras Libres* 86. <<http://www.letraslibres.com/revista/artes-y-medios/sms-19-lgj-o-mensajes-de-texto-un-nuevo-lenguaje>> [consulta: 07/02/2016].
- CORTÉS CONDE, Florencia (2010): «El lenguaje en Internet. La búsqueda de la lengua perfecta y el miedo a los nuevos medios». <<http://www.diegolevis.com.ar/secciones/Articulos/cortesconde.pdf>> [consulta: 13/02/2016].
- COSTAS, Xosé-Henrique (coord.) (2009): *55 mentiras sobre a lingua galega*. Bertamiráns: Edicións Laiovento.
- CRYSTAL, David (2008) *Txtng: the Gr8 Db8*. Oxford: Oxford University Press.
- CRYSTAL, David (2011): *Internet linguistics: a student guide*. Abingdon / Oxon / New York: Routledge.
- FERNÁNDEZ REI, Francisco (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- FERREIRO, Manuel (1999): *Gramática histórica galega. I. Fonética e morfosintaxe*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- FERREIRO, Manuel (2001): *Gramática histórica galega. II. Lexicoloxía*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- FIORMONTE, Domenico (2003): *Scrittura e filologia nell'era digitale*. Milano: Bollati Boringhieri Editore.
- FREIXEIRO MATO, Xosé Ramón (1998²⁰⁰⁶): *Gramática da lingua galega. I. Fonética e fonoloxía*. Vigo: A Nosa Terra.
- FREIXEIRO MATO, Xosé Ramón (2009): *Lingua de calidade*. Vigo: Xerais.
- FREIXEIRO MATO, Xosé Ramón (2013): *Estilística da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- GALÁN RODRÍGUEZ, Carmen (2007): «Cncta kn nstrs: los SMS universitarios (Conecta con nosotros: los SMS universitarios)», *Estudios de Juventud* 78, 63-73.
- GARCÍA BENITO, Ana Belén (2003): «Xi! Puxa! Hum...Glub! Glub! O el léxico coloquial portugués en 'A Banda Desenhada'», *Anuario de Estudios Filológicos* 26, 157-170.
- KASESNIEMI, Eija Liisa / Pirjo RAUTIAINEN (2002): «Mobile culture of children and teenagers in Finland», en J. E. Katz / M. Aakhus (eds.), *Perceptual contact: mobile communication, private talk and public performance*. Cambridge: Cambridge University Press, 170-192.
- LABOV, William (1996): *Principios del cambio lingüístico*. Madrid: Gredos.
- LÓPEZ ALONSO, Covadonga (2003): «El correo electrónico», en Covadonga López Alonso / A. Séré (eds.), *Nuevos géneros discursivos: los textos electrónicos*. <<http://elies.rediris.es/elies24/>> [consulta: 12/02/2016].
- LÓPEZ VIÑAS, Xoán / Cilha LOURENÇO MÓDIA / Marisa MOREDA LEIRADO (2010): *Gramática práctica da lingua galega. Comunicación e expresión*. A Coruña: Baía Edicións.
- MAYANS, Joan (2002): «De la incorrección normativa en los chats», *Revista de investigación lingüística* 2, 5, 101-116.
- MC LUHAN, Marshall (1967): *El medio es el mensaje: inventario de efectos*. New York: Paidós Estudio.
- MONTEAGUDO, Henrique (2004): «A demanda da norma. Avances, problemas e perspectivas no proceso de estandarización do idioma galego», en Xan Bouzada / Henrique Monteagudo (coords.), *O proceso de normalización do idioma galego (1980-2000)*. Volume III: *Difusión da lingua*. Santiago: Consello da Cultura Galega, 37-130.
- MOSQUERA CASTRO, Estefanía (2012): «Novos retos da Lingüística: as textualidades electrónicas. Consideracións sobre a escrita dos chats e das SMS», *LLJournal* 7, 1. <<http://ojs.gc.cuny.edu/index.php/lljournal/article/view/1147/1250>> [consulta: 16/01/2016].
- MOSQUERA CASTRO, Estefanía (2013a): «A escrita SMS desde a perspectiva dos seus utentes. Unha achega sobre a lingua galega», *Madrygal* 16, 63-71.

- MOSQUERA CASTRO, Estefanía (2013b): *Didáctica da lingua e novos soportes comunicativos: a linguaxe SMS*. A Coruña: AS-PG.
- MOSQUERA CASTRO, Estefanía (2015): «Linguas en contacto na escrita electrónica galega: entre a sociolinguística e a pragmática», *Madrygal* 18, 73-82.
- MOSQUERA CASTRO, Estefanía (2016): «A variación diatópica como estratexia pragmática na escrita electrónica galega», en Xosé Manuel Sánchez Rei / Maria Aldina Marques (orgs.), *As ciências da linguagem no espaço galego-português. Diversidade e convergência*. Braga: Instituto de Letras e Ciências Humanas da Universidade do Minho / Edições Húmus, 163-178.
- MOSQUERA CASTRO, Estefanía / Matthew P. WELLINGS (2014): «Os códigos lingüísticos da rede e a paisaxe lingüística galega», *Estudos de Lingüística Galega* 6, 173-197.
- PALACIOS, Jesús / Cesar COLL / Álvaro MARCHESI (1991): *Desarrollo psicológico y educación infantil. I. Desarrollo del lenguaje*. Madrid: Alianza.
- PLESTER, Beverly / Clare WOOD / Puja JOSHI (2009): «Exploring the relationship between children's knowledge of text message abbreviations and school literacy outcomes», *British Journal of Developmental Psychology* 27, 145-161.
- PLESTER, Beverly / Clare WOOD / Victoria BELL (2008): «Txt msg n school literacy: does mobile phone use adversely affect children's attainment?», *Literacy* 42, 137-144.
- PONS MOLL, Claudia (2003): «Els xat :) la ludoteca de la llengua», *Interlingüística* 13 (3), 273-282.
- RIBALTA, Aurelio (1910): «Nota sobre a reforma da ortografía gallega», en *Libro de Konsagración. Feixe de poesías galegas*. Madrid: Fiz Moliner, 139-165.
- SÁNCHEZ REI, Xosé Manuel (2011): *Lingua galega e variación dialectal*. Noia: Laiovento.
- SANTAMARINA, Antón (1975): «Testos e noticia da fala de Negueira (Lugo)», *Verba* 2, 307-323.
- SEMPERE, Pedro (2007): *McLuhan en la era de Google. Memorias y profecías de la aldea global*. Madrid: Popular.
- SPILOTI, Tereza (2009): «Graphemic representation of text-messaging: alphabet-choice and code-switches in Greek SMS», *Pragmatics* 19, 3, 393-412.
- TASCÓN, Mario / Mar ABAD (2011): *Twittergrafía. El arte de la nueva escritura*. Madrid: Catarata.
- TEIXEIRA, José (2008): «Língua portuguesa e as novas tecnologias de comunicação: as dinâmicas da(s) escrita(s)», *Diacrítica. Série Ciências da Linguagem* 22, 1, 107-127.
- THURLOW, Crispin (2006): «From statistical panic to moral panic: the metadiscursive construction and popular exaggeration of new media language in the print media», *Journal of Computer-Mediated Communication* 11, 3, 667-701.
- THURLOW, Crispin / Michelle POFF (2013): «Text Messaging», en Susan Herring / Dieter Stein / Tuirja Virtanen (eds.), *Handbook of the pragmatics of CMC*. Berlín / New York: Mouton de Gruyter, 163-190.
- TORRES I VILATARSANA, Marta (2004): «Aproximació a l'escriptura ideofonemàtica o netspeak català», en *II Congrés ONLINE del Observatori para la CiberSociedad*. <http://www.cibersociedad.net/congres2004/grups/fixacom_publica2.php?grup=86&es&id=671> [consulta: 17/01/2016].
- VELA DELFA, Cristina (2005): *El correo electrónico: el nacimiento de un nuevo género*. Tese de doutoramento. Universidad Complutense de Madrid. <<http://biblioteca.ucm.es/tesis/fl/ucm-t29391.pdf>> [consulta: 05/05/2011].
- WARDHAUGH, Ronald (1992): *Introducción á sociolingüística*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago.
- YUS, Francisco (2001): *Ciberpragmática*. Barcelona: Ariel.
- YUS, Francisco (2010): *Ciberpragmática 2.0. Nuevos usos del lenguaje en Internet*. Barcelona: Ariel.

**FAINOS CAMBIAR A SITUACIÓN
E A PROPIA EVOLUCIÓN
DA VIDA, NON?:
IDENTIDADE E PERFORMANCE
EN NARRATIVAS
RELACIONALMENTE MEDIADAS**

NOEMI BASANTA

Instituto da Lingua Galega

Universidade de Santiago de Compostela

*Temos sete vogais, OouieEa,
para xemer e arfar*
LEO E ARREMECÁGHONA, «Rural Love»

1. INTRODUCCIÓN

No presente artigo analizaremos os procesos de construción das masculinidades heterosexuais que emerxen nunha conversa espontánea na que participan un grupo de homes adultos procedentes do rural galego. Para tal fin, defendemos un marco de análise que considera as identidades como resultado de interaccións lingüísticas.

Con todo, se ben o foco principal será a análise de xénero, sumarémonos aos estudos que argumentan que as categorías sociais non se crean de maneira illada senón que interactúan con outras como pode ser a etapa vital, a etnicidade ou a clase. Neste sentido, mostraremos como a temática de ligar non só permite que as persoas proxecten identidades moi diferentes senón que todas elas contribúen a (re)definir a de xénero.

Así mesmo, tamén teremos en conta a perspectiva da Análise do Discurso, que nos ofrece ferramentas para mostrar a importancia das ideoloxías na emerxencia e negociación identitaria. Argumentaremos que as identidades son continxentes, isto é, un produto discursivo que xorde da intersección entre discursos sociais e proxeccións persoais. Neste sentido, o corpus conversacional que se recolle no traballo tamén nos permitirá visibilizar normas sociais arredor do ligue, servíndonos da análise sobre a reconstrución do pasado —a mocidade— que manifestan as persoas participantes.

2. A POSMODERNIDADE E O PRINCIPIO RELACIONAL NA CONSTRUCCIÓN IDENTITARIA

Nos últimos vinte anos, os estudos sobre identidade caracterizáronse pola acentuada tendencia á interdisciplinariedade. Esta circunstancia permitiu elaborar

definicións cada vez máis complexas que facilitaron un importante cambio de paradigma. Supuxeron o paso de entendela como un produto que preexiste e, polo tanto, determina os individuos, a definila como un proceso de construción continuo e autorregulado, caracterizado pola fluidez, a complexidade, a pluralidade e o condicionamento contextual (Grad / Martín Rojo 2008; Llamas / Watt 2010; Mills 2011; Benwell / Stokoe 2011).

As revisións posmodernas provocaron profundos cambios epistemolóxicos que incidiron no carácter múltiple e híbrido que constituiría as potenciais identidades que os individuos poden construír a través de diferentes prácticas semióticas como actores ou actrices sociais. Esta perspectiva dramaturxica aséntase sobre as teses de Goffman (1969) que mostran que as persoas son capaces de presentar diferentes caras nas interaccións dunha maneira máis ou menos consciente e dependendo do contexto. As súas hipóteses cristalizaron con forza nos estudos da Análise do Discurso (Foucault 1972; Fairclough 2003) e na Sociolingüística Interaccional (Gumperz 1982a; 1982b), dúas disciplinas que enfatizaron a orixe dinámica das identidades no seo de diferentes prácticas sociais entre as que ocupan un lugar privilexiado as prácticas discursivas. A finalidade destas correntes é establecer unha relación entre as maneiras que as persoas teñen de falar e de participar na sociedade. Porén, non se trataría simplemente de delimitar correlatos entre formas lingüísticas e estruturación social senón de ver como as ideoloxías se atopan na lingua. Para o seu desenvolvemento tiveron unha relevancia fundamental os traballos feitos desde a perspectiva indexical iniciados por Silverstein (1976) e posteriormente ampliados desde a perspectiva de xénero por Ochs (1992). Así, as investigacións comezaron a analizar como a escolla dunha lingua ou diferentes maneiras de falar non reflicten quen somos senón que nos constrúen, ou mellor dito, permítennos facelo (Joseph 2010; Cameron 1997; Livia / Hall 1997).

Quizabes unha das perspectivas que proporcionou a maneira máis frutífera de entender a identidade en lingüística foi o construcionismo social (Cameron 1997; 2005) baixo a asunción de que a identidade é un proceso que (i) ten lugar nun contexto interaccional concreto, (ii) que se realiza a través de estratexias lingüísticas moi variadas que non responden a patróns predeterminados e (iii) que non se produce simplemente no individuo senón que ten orixe na negociación discursiva. Todas estas redefinicións afectaron á maneira en que os estudos de

xénero formularon as identidades e moi particularmente o concepto de masculinidade. Supuxo o paso de analizar trazos e estratexias discursivas supostamente masculinas (Tannen 1991; Coates 2003, 2013) a entender a masculinidade como “a set of indexical resources that are mobilised by a variety of people —regardless of the genitalia they possess— to serve ambiguous, competing and contradictory agendas” (Milani 2015: 29).

Unha vez máis, a negociación discursiva, necesaria para desenvolver a teoría indexical, recórdanos os postulados dramatúrxicos de Goffman (1961, 1969) mais tamén as teorías da performance (Butler 1990) por asumir que a identidade é o resultado da subxectivación dos roles empregados nunha interacción con outros individuos situados dentro dese mesmo contexto. Esta premisa constitúe un punto de partida excepcional para reflexionar sobre a importancia da relacionalidade como condicionante nos procesos de construción identitaria. De acordo con Bucholtz e Hall (2005) é necesario destacar que (i) as identidades nunca son autónomas senón que adquiren significado social en relación con outras posicións identitarias e outros actores ou actrices sociais e que (ii) se constrúen atendendo a relacións de moi diversa natureza como pode ser a semellanza/diferenza ou autoridade/deslexitimidade, entre outras. De acordo con isto, a construción identitaria estaría mediada polas persoas que participan nas interaccións até o punto en que son elas as que, en boa medida, tamén nos co-constrúen.

Non obstante, se ben a relacionalidade constitúe un condicionante de primeiro nivel tampouco podemos pensar que é posíbel actuar illadamente respecto das ideoloxías grupais (Tajfel e Turner 1979, 1986; Meyerhoff, 1996). Particularmente, a Análise do Discurso mostrou como as identidades sociais aparecen dentro das interaccións e como se crean, reproducen, negocian, impoñen ou mesmo se resisten a través dos discursos. A perspectiva crítica focaliza precisamente sobre o maior ou menor poder que rodea eses discursos e a influencia que exerce nas construcións da identidade persoal, contextualmente e relacionalmente determinada (Van Dijk 1993). Con todo, tamén nos alerta de que na maior parte dos casos a carga ideolóxica nas maneiras de percibir o mundo non ten un correlato explícito coas maneiras de falar. Pola contra, os discursos son invisíbeis porque moitas veces se perciben en base ao suposto *sentido común* (Fairclough 1995).

As persoas, como membros dunha ou varias comunidades, envían e interpretan sinais que non simplemente amosan nun contexto dado senón que crean, manteñen e performan para autoadscribirse —ou non— a un grupo e ao mesmo tempo perfilar as fronteiras da alteridade. Por definición, estas caracterizacións son construídas en tanto a que a identidade de grupo esencializa as diferenzas e convérteas en caracterizacións distintivas. Porén, unha vez delimitadas existen como representacións mentais que as tornan cada vez máis reais (Bourdieu 1991) e efectivas. Estas comunidades podemos entendelas como grupos máis ou menos pequenos que poden abranguer desde un conxunto de persoas amigas ata macrocategorías como o xénero, a clase, a sexualidade ou a etnia. Precisamente por este motivo se popularizou en lingüística a análise das *comunidades de práctica* que teñen orixe na teorización sobre os procedementos de ensino-aprendizaxe (Lave e Wenger 1991; Wenger 2000) mais que foron impulsadas na sociolingüística por Eckert e McConnell-Ginet (1992) como unha maneira de teorizar a relación entre xénero e prácticas lingüísticas. A análise das comunidades de práctica caracterízase porque non identifica os grupos sociais en virtude de características abstractas —xénero, clase etc.— ou pola simple copresenza das persoas participantes —as que se xuntan no lugar de traballo, por exemplo— senón en base ás prácticas lingüísticas que amosan nun contexto concreto. É no decurso dunha actividade que os individuos forman unha comunidade que desenvolve maneiras de falar, valores, relacións de poder e formas de pensar. Como consecuencia, enténdese a identidade primeiramente como un procedemento de creación de significados no que as e os falantes toman parte como axentes. Desta maneira, é como se destaca a creatividade e a axencia, a fluidez e a posibilidade de cambio que promove o condicionamento contextual.

3. CORPUS E METODOLOXÍA

Este traballo examina desde unha perspectiva interdisciplinar, centrada na Sociolingüística Interaccional e a Análise Crítica do Discurso, a construción discursiva das identidades de xénero e sexualidade dun grupo de tres homes dunha pequena vila ourensá, heterosexuais, amigos entre si, que roldan os cincuenta anos e aos que se lles pediu que falasen de mocear. A proposición temática foi realizada pola investigadora inmediatamente antes de abandonar a sala e destacando a posibilidade de que os individuos a desenvolvesen desde a perspectiva que quixeren.

Como resultado obtivemos vinte minutos de gravación que analizaremos parcialmente no presente traballo e que forman parte dun proxecto de investigación máis amplo no que se recollen homes e mulleres. Cómpre destacar que en todos os casos nos esforzamos por xerar unha rede de confianza entre investigadora e participantes mediante a figura de persoas intermediarias que foron as que crearon os grupos conversacionais botando man das súas amizades.

Coa vontade de identificar diferentes discursos, isto é, maneiras de falar e (auto)representar (Fairclough 2003), esta análise céntrase particularmente nas narrativas biográficas como unha maneira de construír un “eu” e/ou un “nós” presente como unha continuación coherente do pasado. Con todo, non se limita á identificación de discursos sociais en base a feitos lingüísticos particulares senón que este traballo está especialmente interesado na negociación deses discursos durante as conversas. Para tal fin é precisa unha perspectiva microanalítica que permita explorar as flutuacións argumentativas que teñen lugar durante a interacción cando os falantes se colocan ou non dentro de discursos vinculados a un tema determinado e en relación aos posicionamentos das outras persoas que forman parte do grupo conversacional e/ou dos grupos identitarios que constrúen no decorrer da conversa.

As teorías sobre o posicionamento teñen orixe na sociolingüística variacional (Labov 1966) ao tomar como punto de partida a importancia da relación entre as identidades particulares e as macroestruturas sociais. Con todo, de acordo con Bucholtz e Hall (2005), os traballos labovianos resultaron ser moi frutíferos na delimitación de tendencias sociolingüísticas a grande escala pero menos efectivos detectando a flexibilidade nos tipos de relacións identitarias que teñen lugar en contextos locais. Tendo en conta isto, defenderemos as análises sobre o posicionamento como unha maneira contemplar a existencia de macrocategorías precisando que só son significativas cando os individuos se adscriben a elas nun determinado contexto. Durante ese procedemento emerxen negociacións entre as persoas participantes que, en boa parte dos casos resultan ser moi complexas e que, á súa vez, mesmo provocan cambios que modifican ou adaptan os grupos aos que potencialmente as persoas se poden adscribir.

Para poder interpretar as escollas discursivas e os condicionamentos relacionais é necesario focalizar a análise en feitos lingüísticos particulares (Antaki *et al.* 2003). Por ese motivo, este traballo alínase coa perspectiva discursiva do construír

cionismo social, que destaca a necesidade do nivel microanalítico a pesar de non aceptar que as categorías sociais só poidan detectarse e ser analizábeis cando son explicitamente destacadas polas persoas participantes nas conversas (Wetherell 1998; Bucholtz 2003; Holmes 2007).

Colócase, pois, na liña que seguiron moitos estudos de xénero e masculinidades (Coates 1991, 2003, 2013; Pujolar 1997; Johnson e Meinhof 1997; Cameron 1998; Milani 2015), e no conxunto de investigacións que xa se fixeron no contexto peninsular e galego (García Mouton 1999; Santaemilia, Gallardo e Sanmartín 2002; Vigara Tauste e Jiménez Catalá 2002; Acuña-Ferreira 2009, 2011 ou Acuña-Ferreira e Álvarez-López 2003). Tendo en conta isto e destacando o enfoque da influencia mutua entre categorías sociais de Pichler (2009), analízanse posicionamentos a grande escala como o xénero, clase, sexualidade, etapa vital ou etnicidade, atendendo a outros máis locais e tendo en conta o principio relacional.

4. A CONSTRUCCIÓN DAS IDENTIDADES NAS NARRATIVAS SOBRE O MOCEO

4.1. Remontarse á mocidade ou a importancia da etapa vital

Comezamos a análise observando o inicio da conversa, o momento no que a investigadora propón o tema a tratar. Amadeo rapidamente trae á memoria colectiva a figura dunha muller que todos coñecen: “a pequeniña dos pantalóis verdes”.

Extracto 1: A pequeniña dos pantalóis verdes

1	Noemi	¿foi-vos ben si?
2	Nemesio	mui ben
3	Amadeo	si
4	Noemi	pois: cámbio-vos de tema outro cachiño e xa
5	Amadeo	vale
6	Noemi	que me quedaron aquí as chaves e {<dúbida> m:} que
7		faledes de mocear do que queirades de mocear: de: de
8		mocear

- 9 Nemesio ¿de? ||
 10 Noemi como facían os vellos | como: || o que queirades || os novos ||
 11 o que queirades ||
 12 Nemesio (risas) ||
 13 Nemesio (risas) || (risas) ||
 14 Lourenzo (risas) ||
 15 Amadeo {<valoración> oi} | eso: | parece un tema tan distinto ||
 16 Nemesio (risas) || (risas) ||
 17 Amadeo é como | é como ó mellor <incomprensíbel> || (risas) eiquí |
 18 habrá que se remontar-e | á pequeniña dos pantalois verdes ||
 19 Nemesio (risas) ||
 20 Amadeo {(risas) claro} ||
 21 Lourenzo (risas) ||
 22 Nemesio no | (risas) ||
 23 Lourenzo esa era a de { <nome propio> braulio} | ¿ou? || ¿non? ||
 24 Nemesio (risas) ||
 25 Amadeo no: | esta era a deste || a {<nome propio> xosefa} de {<nome de
 26 lugar> chagazoso} || resulta que # ||
 27 Lourenzo {<valoración> ah:} ||
 28 Amadeo este chamába-lle a pequeniña dos pantalois verdes ||
 29 Nemesio ¿chamábas-ll-o tu! | (risas) ||
 30 Amadeo ¡no! ||
 31 Lourenzo (risas) ||
 32 Nemesio puñéche-ll-o tu ||

Esa “pequeniña” supón un ítem indexical de gran proxección. En primeiro lugar, porque a presenta como un arquetipo, é unha muller sen nome, e ademais como a receptora da acción do ligue porque sabemos que Nemesio tivo algún tipo de contacto que xerou dinámicas de relación con ela: “era a deste”. O feito de focalizar a acción sobre un suxeito feminino, en principio sen nome, posiciona os individuos como potenciais axentes nun hipotético encontro heterosexual. É desta maneira como, discursivamente e mediante a apelación ao ligue pasado dun deles, se torna significativa xa desde o primeiro momento a identidade masculina e heterosexual.

O nomeamento da “pequeniña” non é unha cuestión menor porque ao longo de toda a conversa veremos que este grupo conversacional é moi preciso na delimitación dos nomes das persoas sobre as que falan. Por este motivo, a muller

que nun inicio se empregaba como arquetipo para indexar xénero e sexualidade convértese rapidamente na “Xosefa de Chagazoso”. Na maior parte dos casos, as identificacións realízanse a través dos nomes propios e a localización xeográfica. Non obstante, nalgúns outros exemplos afóndase máis aínda nas relacións de tipo familiar —“filla de” e/ou persoal “a de braulio”, “a deste”— que rodean a persoa da que se fala. De acordo con Mariño Ferro (2000) esta maneira de nomear sería moi común no territorio galego e tería que ver co feito de que a familia sexa a unidade económico-social maioritaria da Galiza rural.

Tal e como propón Prego-Vázquez (2003), estas denominacións posúen unha acentuada carga indexical porque realizan funcións de identificación relacional e local. Segundo isto, a elevada presenza de nomes propios presentes nesta conversa serviría para contextualizar as accións narradas no marco das relacións persoais que o propio grupo conversacional mantén. Isto é, falar de persoas que todos coñecen reforza os lazos como membros da comunidade local da que forman parte e tamén como amigos que coñecen as historias que perfilan as fronteiras desa mesma comunidade. Anna de Fina (2009) acuñou o termo *espacialización* precisamente para mostrar como os lugares que aparecen nas narrativas non son simplemente espazos que enmarcan as accións senón que tamén poden constituír elementos importantes para os mecanismos indexicais. Neste caso, a pelexa por decidir quen colocou o alcume de Xosefa oscila, tal e como vimos, desde o tránsito das identidades de xénero e sexualidade —a través da non nomeada— ata outras máis de tipo local e de pertenza a unha comunidade ou amizade —a través do nome propio e a referencia xeográfica a “Chagazoso”.

Un segundo elemento importante deste primeiro fragmento ten que ver coa interpretación que os falantes amosan a respecto do acto discursivo. Comezan o tratamento da temática proposta argumentando a necesidade de “remontarse” á pequeniña. Este verbo indicaría a vontade de comezar unha historia para a que é necesario ir a un punto do pasado e, polo tanto, apelar á memoria do que algún día foron coa finalidade de poder explicar aquilo que agora son. De acordo con Atkinson (1998), esta é unha das grandes xenialidades das narrativas, a posibilidade de controlar as accións e as personaxes narradas para construír no discurso un eu presente como continuación dun pasado que se controla desde as actuais expectativas e finalidades.

Non obstante, desde unha perspectiva discursiva, a focalización inmediata sobre o pasado tamén nos descubre ideoloxías arredor da actividade do ligue. Este grupo trata a mocidade como o momento idóneo para ligar, feito que aparece reforzado na insistencia sobre a franxa etaria da “pequeniña”. Alén diso, tal e como despois veremos no Extracto 2 da conversa, sempre colocan os verbos en pasado se falan da súa vinculación co moceo. Isto acontece non só cando estes verbos os referencian directamente “<eu> iba mocear” senón tamén cando o fan en abstracto como homes “cuando se iba mocear”.

Porén, apelar a ese pasado non só incorpora ideoloxías arredor da mocidade como o momento propicio para o ligue senón que tamén constitúe un importante mecanismo de (auto)definición identitaria. Amadeo, Nemesio e Lourenzo apelan a un pasado no que foron novos e ligaban, feito que lles permite construírse agora como adultos en tanto a que as historias que narran son pasadas e, polo tanto, retratan sucesos do que foron e non do que agora son. Simultaneamente falan da súa dispoñibilidade en termos de pasado porque o ligue só se contempla na franxa etaria da súa mocidade e desa maneira tamén constrúen actual estado civil —familiar e social— como casados.

Neste punto cumpriría destacar a forza do principio relacional porque estes homes mostran unha acentuada tendencia a construír un grupo sen fisuras. Tal e como comentamos, a “pequeniña dos pantalóis verdes” que inmediatamente despois se converteu na “Xosefa de Chagazoso” serve nun primeiro momento para construír masculinidade e heterosexualidade; e máis tarde identidade local, amizade e tamén madurez vital. Esta construción realízase mediante dinámicas de oposición a respecto da pequeniña e o momento no que ela viviu á par de dinámicas de similitude entre os membros que conforman o grupo conversacional. Alén diso, tal e como veremos no seguinte extracto, a oposición a outros homes tamén lles vai permitir construír grupo conversacional homoxéneo indexando, nomeadamente, a etapa vital.

4.2. As finalidades do ligue: pasar o tempo e/ou aproveitalo

No Extracto 2 vemos como Amadeo, Nemesio e Lourenzo continúan coa súa proxección sobre o pasado establecendo unha distinción co presente, “aquelos era outra cousa”, a propósito das maneiras en que as persoas mocean.

Extracto 2: Pasar o tempo e/ou aproveitalo

- 33 Nemesio e | antes cuando iba mocear: | aquilo era: || outra cousa ||
 34 Amadeo cuando se iba mocear | pero | depende | depende que || (risas) ||
 35 Nemesio (risas) ||
 36 Amadeo {(risas) unhas veces moceába-se dunha maneira e outras veces doutra} ||
 37 Lourenzo nunha sala pequena ||
 38 Nemesio <tose> ||
 39 Lourenzo pa pasa-lo tempo | i-outas era pa aproveita-lo ||

Isto sêrvelles para delimitar unha oposición entre eles como os homes heterosexuais que algún día foron axentes —“antes cuando se iba mocear”— e os que son agora. Indirectamente constrúen etapa vital matizando a axencia no ligue porque todos os suxeitos masculinos sobre os que falan, tanto os de antes como os de agora, se relacionan coa actividade de mocear mais non da mesma maneira: “aquilo era outra cousa”. En primeiro lugar, este grupo, tal e como vimos, establecía unha fronteira que adscribe a idoneidade ás franxas de idade novas das que eles agora non forman parte. Polo tanto, son adultos en tanto que foron novos porque participaron desa actividade e agora xa non o fan. En segundo lugar, tamén constrúen madurez opoñéndose ás xeracións novas ao reforzar a idea de que as maneiras cambiaron porque os rapaces novos que agora poden ligar non o fan como eles o facían.

Con todo, semella necesario un reaxuste discursivo que permita compatibilizar o desencontro xeracional e a coherencia arredor das identidades de xénero e sexualidade. Precisamente por iso presentan matizacións ante as diferenzas nas maneiras. Así é como puntualizan “Pero depende, depende porque {(risas) unhas veces moceábase dunha maneira e outras veces doutra}” o que implica que, aínda que en xeral as “maneiras” no pasado fosen outras, cabería a posibilidade de aliñarse nalgúns casos coas actuais. Resultaría especialmente interesante sermos capaces de delimitar cal é a interpretación que subxace ás diferentes maneiras de ligar ás que aluden e que posteriormente teñen un correlato con “pasar o tempo ou aproveitalo” porque precisamente o que neste caso os define como homes é a compatibilidade de ambas as finalidades que se alternaban dependendo da ocasión: “unhas veces moceába-se dunha maneira e outras veces doutra”. Así, o feito de existiren mudanzas desde cando eles eran mozos —“aquilo era

outra cousa” — constrúe dúas xeracións de homes en base ás maneiras: os novos e os vellos. Non obstante, o feito de compatibilizar ambas —“pasar o tempo ou aproveitalo” — é o que os aglutina dentro das categorías de xénero e sexualidade como suxeitos que as practicaron nun contexto no que as mulleres serían as destinatarias.

Eckert (1997) foi unha das primeiras que destacou que para a sociolingüística resulta moi produtiva a distinción entre etapas vitais e idade cronolóxica. Disto dá testemuño o noso corpus, xa que a acción narrada focalízase sobre a idea do “tempo”, un concepto que está directamente vinculado coa construción das etapas vitais mais sen que exista a dita correspondencia cronolóxica. Se ben o tempo resulta unha variábel de primeiro nivel para a delimitación delas, tal e como vimos, a mocidade é a época propicia para o ligue e o tempo non só “pasa” deixando atrás esa etapa senón que ademais, a acción de mocear require investir tempo cada vez que se fai.

Neste sentido, a distinción entre “pasar” e “aproveitar” implica que existen dúas maneiras diferentes de entender o ligue en relación ao tempo. Por unha banda, o ligue pode ser unha finalidade en si mesma, isto é, unha maneira de vivir a mocidade e, polo tanto, investir correctamente o tempo máis propicio para as ditas tarefas. Esta circunstancia produciríase porque existe un correlato entre a actividade do moceo e a súa idoneidade nesa etapa vital. O feito de entender que o tempo se “pasa” e non se “aproveita” implica asumir que a importancia do ligue non transcende a propia acción. Polo tanto, só serve para construír etapa vital e transcorrer por ela sen que a potencial receptora entre en xogo máis que como o medio para permitirlles presentarse como homes novos dentro deste cadro ideolóxico-social que acabamos de debuxar. En contraposición, “aproveitar” o tempo non asume mocear como unha finalidade senón como o medio para obter un fin. O tempo “aprovéitase” en tanto que se obtén algún proveito para alén da construción identitaria derivada da propia acción. O beneficio xa non é, polo tanto, a acción senón o resultado desta, unha argumentación que nos leva a focalizar directamente sobre a destinataria do ligue. Cabería preguntarnos entón como se constrúe a relación coas mulleres en termos de beneficio.

Se seguimos a argumentación lóxica, a mocidade é o momento de ligar e polo tanto de investir o tempo nesa actividade. Por ese motivo, se algún proveito se

obtén debería ser o suficientemente efémero como para que non impida continuar exercendo a actividade de mocear durante esa etapa vital. É así como aos poucos detectamos ideoloxías a respecto do ligue, a mocidade e a masculinidade. O ligue é un fin para construír etapa vital pero tamén é un medio para a heterossexualidade e masculinidade cando a muller é receptiva. A idoneidade destes dous tipos de aproveitamento estaría relacionada coa etapa vital, de maneira que o sexo esporádico é o esperábel durante o transcurso da xuventude porque non impide seguir ligando, ou sexa, construíndo mocidade desde a actividade que a define. Pola contra, o relacionamento amoroso sería o apropiado no tránsito a outra etapa vital, a idade adulta, na que mocear xa non é unha actividade que a caracteriza socialmente.

4.3. O desafío da mirada feminina

As narrativas e as anécdotas poden constituír unha boa maneira de detectar as ideoloxías que estruturan a nosa cultura e o coñecemento sobre o mundo. No Extracto 3, este grupo de homes conta a historia dunha muller que mira fixamente para os xenitais de Amadeo, unha acción que é interpretada polo sector masculino como algún tipo de requirimento. O resultado é que o home intencionalmente se fai o despistado ata que finalmente culmina dunha maneira máis ou menos satisfactoria ese encontro.

Extracto 3: Matar o porco

40	Nemesio	eu que eu acórdome unha vez que de# de ir o de ir pasa-la
41		ponte era onde pillou: a carretera pós corzos e: descalzo
42		pola: pola carretera arriba hasta onde entr# entraba o
43		camiño aquel pra {<nome de lugar> barxelas} e: e cuando
44		cheguei ó río xa resbaráron-me os pés xa pra baixo cuando a
45		outra che miraba prós collós (risas)
46	Amadeo	(risas)
47	Nemesio	(risas) ¿acórdas-te? este tu levabas
48	Amadeo	porque acordo
49	Nemesio	non era baña# non sei se era bañador ou: medio esfarrapado
50		ou non sei como entonces salía-se-lle así por: por un
51		lado

- 52 Amadeo sentei-me así nunhas follas ||
 53 Nemesio i-a | a {<nome propio> marcela} estaba así || en frente dunha
 54 est# || taba así || i-este parece que ó principio quería como
 55 face-lo despistado | e ta# | para despois mata-lo porco ||
 56 Lourenzo e despois: ||
 57 Nemesio hasta que dixo | “¡e logo que carallo | vou aí e boto!” | (risas) ||

Unha análise pormenorizada descóbrenos unha división tripartita da acción que rodea o concepto de ligue e que complica os roles tradicionais do varón cazador e a muller que é tomada como presa dependendo, en boa medida, da pericia e/ou atractivo masculino. Así, distinguiremos tres axencias que conformarían o que ideoloxicamente este grupo entende como ligue: a iniciación, o flirteo e a resolución.

Nos termos en que se formula a historia, a “iniciación” é unha actividade atribuída a Marcela, unha muller que mira a Amadeo e que desa maneira amosa a súa disposición a flirtear. Podemos deducir a intencionalidade feminina que o grupo constrúe no discurso ao insinuar que finalmente houbo un encontro entrambos protagonistas mediante a metáfora “matar o porco”. Sexa como for o acontecido, o certo é que a mirada de Marcela revela unha acción indirecta xa que en ningún momento toma ela a iniciativa. Semella que a finalidade é promover que a acción explícita sexa levada a cabo polo suxeito observado, neste caso un home.

Tendo en conta isto, entenderemos que a “iniciación” pode desencadear dous tipos de resposta: aceptación ou negación. En caso afirmativo pasaríase á seguinte fase, á que chamaremos “flirteo”, e que claramente se vincula a un suxeito masculino porque os feitos que se narran son atribuíbeis a persoas heterosexuais. Nesta historia, o destinatario sería Amadeo quen primeiro se “fai o despistado” e máis tarde “mata o porco”. Así é como este grupo presenta unha negativa que posteriormente se converte nunha afirmativa poñendo énfase sobre a axencia masculina en tanto a que Amadeo é quen “mata”, nesa expresión metafórica sobre a que despois nos deteremos. A imaxe de “matar o porco” sitúase xa a medio camiño do terceiro dos estadios, a “resolución”, porque non só mostra a axencia de Amadeo senón tamén a aceptación final de Marcela. Esta resposta feminina como consecuencia do flirteo está directamente vinculada coas nocións de “pasar o tempo ou aproveitalo” que referenciabamos no Extracto 2 porque a aceptación colócanos no plano do beneficio extra en termos de encontro mais ou menos sexual e/ou relacionamento amoroso.

Un aspecto especialmente interesante deste mesmo fragmento é a posibilidade que nos ofrece de dilucidar se existe algunha explicación que nos permita entender a negativa de Amadeo e o seu cambio de opinión en base ao modelo tripartito —iniciación, flirteo e resolución— que acabamos de explicar. Esta circunstancia será clave para defendermos a hipótese de que existe unha distribución ideolóxica da axencia na “iniciación” e no “flirteo” en función dos dous sexos, home e muller, que se contemplan nesta conversa.

Se entendemos que o ligue se divide en tres accións que se suceden, podemos afirmar que unha negativa na primeira delas, a “iniciación”, imposibilita o paso ao seguinte estadio e, polo tanto, que o “flirteo” poida producirse. Neste caso, cabería pensar que existe algún conflito social na mirada de Marcela porque Amadeo non só non flirtea senón que se “fai o despistado” para finalmente cambiar de opinión. Unha persoa que se despista é aquela que non detecta unha pista, isto é, un indicio ou pegada que se lle deixa. Non obstante, quen se fai o despistado oculta deliberadamente a súa percepción. Isto fainos pensar que o finximento é a proba dalgún tipo de incomodo ante unha situación que, por outra parte, tamén provoca o riso dos tres participantes da conversa.

Tal e como vemos no extracto, existe un esforzo por marcar discursivamente o lugar a onde se dirixe a mirada de Marcela. De feito, é tan relevante que no momento en que Nemesio presenta a anécdota da “outra que che miraba prós collós”, Amadeo e Lourenzo recoñécena inmediatamente sen que sexa necesaria máis información. Cabería pensar, polo tanto, que non é socialmente aceptábel que unha muller focalice a mirada nesa parte anatómica masculina e precisamente a excepcionalidade fai que todas as persoas recoñezan ao momento non só a anécdota senón tamén a Marcela: “acórdaste?”, “acordo”.

Polo tanto, debemos asumir que “os collós” son un elemento intencionalmente destacado e que a anécdota se presenta coa vontade de promover o riso no grupo conversacional. A este respecto, Pujolar (1997) e Álvarez-López (2003) destacan entre as funcións do humor masculino a creación de vínculos en termos de camaradería. Como consecuencia, o humor reforzaría o grupo conversacional e faría que emerxan non só a masculinidade senón tamén a amizade, tal e como veremos. Cabería pensar, que existe unha relación directa entre o elemento destacado e a reacción masculina de “matar o porco” porque simultaneamente contribúen a reforzar o carácter humorístico do fragmento. Pois ben, se o problema

non reside na mirada senón no lugar a onde se dirixe podemos tamén hipotetizar algúns discursos arredor de como debe ser a posición feminina e, por extensión, o estadio ao que denominamos “iniciación”.

A “iniciación” de Marcela identifícase con mirar, unha acción que por definición sería indirecta porque non establece ningún contacto explícito con Amadeo. Non obstante, focalizar esa actividade nos xenitais masculinos, pode ser interpretado como un reclamo de tipo sexual. Tal e como se expresa no fragmento, esta parece ser a interpretación que mostra o grupo conversacional e que se emprega ao servizo do reforzo da camaradería facendo uso do humor. Como consecuencia, a mirada de Marcela non só se presenta como un sinal para que se produza o flirteo senón que ademais anticipa a resolución de todo o proceso de ligue ao mostrar aceptación. Así, se nesa mirada xa podemos detectar a resolución por ser demasiado directa, dalgunha maneira tamén se minimiza a importancia masculina no proceso do ligue porque a negociación intrínseca ao “flirteo” xa non é tan necesaria.

4.4. Matar o porco e a axencia masculina

Podemos concluír que o estadio da “iniciación” se define ideoloxicamente por ser indirecto e se contrapón ao do “flirteo”, de carácter directo, porque nel se produce o encontro e negociación para obter unha resposta no momento da “resolución”. A súa distribución en función dos sexos sería coherente con discursos hexemónicos que prescriben a claridade e a concisión masculina en detrimento do “dicir sen dicir” feminino ou que defenden a incompreensión entre homes e mulleres por posuír eses dous patróns diferenciados (Tannen 1991, 1994). Neste caso asistimos ao exemplo dunha rapaza que é máis directa do que socialmente lle correspondería e iso non só provoca o riso no relato senón que tamén garda relación coa primeira negativa de Amadeo.

Se a insinuación é o que define a feminidade e a axencia a masculinidade dentro do esquema que acabamos de debuxar, aceptar un reclamo feminino demasiado explícito sen que se produza a axencia masculina suporía un problema en termos de afirmación heterosexual para Amadeo, especialmente se temos en conta que esta circunstancia se produce nun contexto de exposición pública ante os amigos. A inesperada incitación feminina comprométeo e obrígaos a mostrar a súa identidade sexual aceptando o reclamo como se se tratase dunha proba de

masculinidade. A obrigatoriedade da aceptación está relacionada con discursos hexemónicos arredor da potencia sexual que teñen que ver coa idea de que os homes sempre están dispostos a ter sexo a menos que exista algún problema evidente co obxecto de ligue. Basanta (2014) esbozou isto mesmo analizando unha conversa na que un grupo de tres homes adultos constrúe masculinidade a través da potencia sexual e a axencia no ligue criticando a mulleres que non aceptaron ter sexo con eles servíndose da metáfora do cazador que non caza.

Non obstante, tal e como xa apuntamos, a mirada directa de Marcela provoca que a aceptación de Amadeo presente algúns problemas. Semella que calquera reacción é potencialmente conflitiva porque, se non, non habería a necesidade de “facerse o despistado” e moito menos de “matar o porco” despois. Sería suficiente con expresar o rexeitamento ou a aceptación dunha maneira máis ou menos evidente desde o primeiro momento. Polo tanto, “facerse o despistado” implica buscar unha solución que permita non ter que responder, entre outras cousas, porque o grupo de pares foi espectador do feito e, como consecuencia, da problemática para a proxección da masculinidade. Por ese motivo, unha vez que a mirada cesa e se minimiza o dilema ao que Marcela o conduce, Amadeo pode “matar o porco”, isto é, culminar unha acción da que el agora si é axente. Así, adscribíse unha vez máis ao rol da axencia e tamén da potencia sexual, unha circunstancia que é celebrada polo grupo conversacional a través do humor: “hasta que dixo: “E logo que carallo! Vou aí e boto!” (risas)”.

Esta idea da acentuada receptividade masculina ante o ligue tamén pode deducirse da propia metáfora “matar o porco” porque está claro que non mostra ningunha expresión de afecto senón de achegamento máis ou menos sexual. Esta circunstancia non é menor porque, tal e como xa comentamos, “aproveitar o tempo” en termos de obter un beneficio sexual é o idóneo durante a mocidade porque non impide reincidir na acción do ligue, que é aquilo que define os individuos dentro dunha etapa vital. Alén diso, a posibilidade de repetir unha e outra vez o flirteo tamén contribúe a alimentar a proxección identitaria da masculinidade desde a potencia sexual.

Para alén diso, a metáfora de “matar o porco” está ao servizo da construción de clase e etnicidade. Desde unha perspectiva antropolóxica, a matanza é unha actividade que foi fundamental para a economía e a supervivencia das familias galegas, xa desde a Idade Media e especialmente durante a guerra civil (Mariño Ferro 2000). Na actualidade, aínda se mantén en contextos rurais xerando un ri-

tual sociocultural que foi analizado por Gestido e Acuña (2009) desde a perspectiva da Etnografía da Comunicación. A relevancia desta práctica pode avaliarse tendo en conta algunhas consecuencias como foi a súa acentuada tematización na literatura popular a través de contos, refraneiros ou coplas (Álvarez Blázquez 1972) ou mesmo a aparición dunha profesión asociada a ela como a do matachín itinerante, que non se atopa para o sacrificio doutros animais. Non menos indicativas son as numerosas festas gastronómicas galegas que aínda se manteñen e que están directamente vinculadas coa carne porcina, ás que debemos engadir a idealización do lacón con grelos como o prato por excelencia.

Tendo en conta isto, podemos concluír que a dita metáfora describe a Amadeo como un suxeito activo durante o ligue e reforza a súa potencia sexual identificándoo coa figura tradicional do home matador de porcos. En última instancia, podemos establecer un correlato entre o ligue e esta metáfora obviando o estadio da “iniciación” e centrándonos na axencia masculina. Criar o porco é unha actividade que require tempo e se realiza coa finalidade de obter un beneficio logo da mata. O mesmo acontecería co flirteo e a resolución en termos de aproveitamento sexual.

Para podermos entender o posicionamento de clase e etnicidade, debemos ter en conta que estamos a analizar unha anécdota localizada na Galiza rural dos anos 80. Como consecuencia, vemos que se establece un correlato entre clase baixa, ruralidade e galeguidade. Esta idea non só pode inferirse a partir do tratamento dunha práctica como a matanza do porco senón especialmente a través da delimitación dunha localización rural moi pomenorizada. Fálase dun contorno no que hai “carreteras pós corzos” ou “camiños” e ademais localízase o lugar de ligue no río. Tamén a clase será importante e de aí que apareza a referencia ao matador de porcos e tamén ao bañador “medio esfarrapado” que condiciona que Marcela fixe a mirada nos xenitais de Amadeo.

4.5. O código ético e potencia sexual

A continuación presentamos un extracto que recolle a historia de Aurelio, un mozo ao que os seus amigos enganaron ao concertarlle unha cita cunha rapaza moito máis nova ca el. O resultado foi de sorpresa ao decatarse de que a nena que vía pasear pola rúa era a mesma que o requiría. A idade motivou que se negase a flirtear con ela mais non renunciou á posibilidade de facelo pasados algúns anos.

Extracto 4: “Come e medra”

- 58 Amadeo ¿como fora aquilo de {<nome propio> aurelio} | cuando lle dixo a: |
 59 a {<nome propio> xulia}? || dice "come e xa volverei pa onda ti" |
 60 ¿como fora aquilo? || que eu sonába-me aquilo pero || pero non sei: ||
- 61 Lourenzo e: fora: ||
- 62 Amadeo ¿que tu sábe-lo ben! ||
- 63 Lourenzo entre {<nome propio> xoán} || entre {<nome propio> xoán} || e:
 64 | {<nome propio> pepe} || eu non sei || falaran co ela || eu non:
 65 | me acordo mui ben como fora | eu: ||
- 66 Amadeo porque ela | era a {<nome propio> xulia} pero || a da {<nome propio>
 67 filomena} ¿non? | a que está casada no <incomprensíbel> ||
- 68 Nemesio no | era do {<nome propio> francisco} ||
- 69 Amadeo ou era a da: | a do: {<nome propio> francisco?} ||
- 70 Nemesio si | eu creo que si ||
- 71 Amadeo ¿era da {<nome propio> filomena}? ||
- 72 Lourenzo era: || eu non sei se era da: | {<nome propio> filomena} | se era: |
 73 das do {<nome propio> francisco} | non me acordo || bueno: ||
- 74 Amadeo pero ela dice a {<nome propio> xulia} que está | aí: | casada ca: | de
 75 {<nome propio> facundo} || si | si | si | si ||
- 76 Lourenzo si | a que está aí en: || ó pé da casa de {<nome propio> fernando} ||
 77 inda a vin o outro día que non | non a conecía e a vin en | <in-
 78 comprensíbel> ||
- 79 Amadeo ¿ela que era | unha meniña? ||
- 80 Lourenzo i-ahora | eu: | el ||
- 81 Nemesio ela: ¿non viña comigo? ||
- 82 Lourenzo el con que te# | el ten || entre {<nome propio> xoán} ou é: | {<nome
 83 propio> pepe} || e {<nome propio> xoán} || el {<dúbida> m:}
 84 || concertáron-lle unha cita así medio a: || a cegas || dixéron-lle
 85 a {<nome propio> aurelio} | que a rapaza quería estar co el ou
 86 non sei que || e: | dixéron-lle a tal hora | sále-che: | alí á entrada
 87 de {<nome de lugar> <incomprensíbel>} | e: || e: || a tal hora
 88 quedou-che a esperar alí non sei que || e: | {<nome propio> au-
 89 relio} chegou alí: | viu | bueno pensou que sería xa máis ou
 90 menos unha: | rapaza grande | unha chavala || hasta que era unha
 91 rapacica | aínda | chegou alí e díce-lle | {<apelación> “oi” nena} ||

- 92 Nemesio e | eí | pásas-te algo || el chegou alí || i-a rapaza andaba paseando
93 | carretera arriba e carretera abaixo ||
- 94 Lourenzo <incomprensíbel> ||
- 95 Nemesio e {<nome propio> aurelio} | no coche esperando a que viñese ||
96 unha moza (risas) ||
- 97 Amadeo unha moza ||
- 98 Lourenzo {<valoración> aí} | si ||
- 99 Nemesio (risas) || {(risas) sigue} | que: ||
- 100 Lourenzo {(risas) unha moza} || hasta que: || {<dúbida> m:} | hasta que colleu
101 e lle preguntou | ou algo | e díxo-lle que era ela || e díxo-lle | "pois
102 {<valoración> ala} querida | vai e come e medra" (risas) ||
- 103 Nemesio e | e dixo | "e despois | chámas-me | cuando crezas chámas-me"
104 (risas) ||
- 105 Amadeo si: | eu: oíra aquilo que ||
- 106 Lourenzo "chámas-me" (risas) ||
- 107 Amadeo que claro | que lle dixo || "porque tal" | digo "¡tal e cual! ||
- 108 Nemesio {<valoración> oh} ||
- 109 Amadeo díxen-llo eu | ese son eu ||
- 110 Nemesio <incomprensíbel> || e pos ||
- 111 Amadeo dixo | {<valoración> ah} | pois <incomprensíbel> || "marcha pá casa
112 e come ben | e crece | e cuando crezas ||
- 113 Nemesio (risas) ||
- 114 Amadeo mánda-me razón que veño" ||
- 115 Lourenzo a rapaza fartába-se de pasear | pa un lado e pa outro ||
- 116 Nemesio <tose> ||
- 117 Lourenzo pa un lado e pa outro e: || e {<nome propio> aurelio} | non se daba:
118 | cuenta do hecho ||

Esta anécdota resulta interesante porque, tal e como veremos, actúa en paralelo á anterior ao visibilizar o sistema tripartito de ligue desde a problematización do suxeito feminino e/ou a súa axencia. Nesta ocasión, a “iniciación” tamén é realizada por unha muller que se caracteriza por “fartarse de pasear pa un lado e pa outro”. No extracto anterior, xustificabamos a necesidade da sutileza e o carácter indirecto que unicamente debía promover a axencia masculina para o flirteo.

Non obstante, agora o paseo non supón un problema para a realización do ligue porque, aínda que se destaca discursivamente a insistencia a través do verbo “fartarse”, en ningún momento hai unha apelación susceptible de ser interpretada como un reclamo sexual demasiado explícito. De feito, se no extracto anterior se identificaba inmediatamente a historia polo lugar cara a onde Marcela dirixía a mirada, nesta ocasión é a resposta de Aurelio o salientábel “Como fora aquilo de Aurelio? Cuando lle dixo a Xulia, dice: come e xa volverei pa onda ti”. Neste caso tampouco se produciu o paso ao flirteo mais os motivos son diferentes. Tal e como xa comentamos ao inicio da nosa análise, os discursos sobre o ligue parecen prescribir a existencia dunha idade máis ou menos idónea para que se produza. Até o momento avaliamos o rango superior que permitía distinguir entre a idade adulta e a mocidade. Non obstante, agora observamos que existe tamén un límite pola parte inferior que opón unha “rapaza grande, chavala, moza” a unha “meníña” ou “rapacica”.

En termos de proxección identitaria, a demarcación destes ítems léxicos permítelles establecer unha fronteira entre eles como rapaces novos que ligaban e esa “rapacica” que se caracteriza pola súa escasa idade. Así é como constrúen non só etapa vital senón tamén unha serie de valores arredor dela porque o código ético que delimita as franxas etarias semella impedir que un home ligue cunha rapaza demasiado nova. Segundo iso, os membros do grupo conversacional proxéctanse como aqueles que “son” en tanto que “foron” respectuosos. Existe un correlato entre a adopción de códigos éticos, madurez e idade que implicitamente tamén observamos neste fragmento. A historia pode entenderse como o desafío dun grupo de homes que provocan un enredo deliberado a Aurelio ao saber que a rapaza é demasiado nova para ligar con el. A finalidade sería observar a resposta masculina porque, tal e como dixemos, iso era o que caracterizaba a anécdota.

En boa medida, a rapaza é enganada por causa da súa inocencia: “non se daba cuenta do hecho”. A súa acción permítenos detectar discursos arredor da nenez, unha etapa vital fronte á que eles se definen ao teren picardía dabondo. Alén diso, tamén nos permite corroborar unha vez máis a existencia do estadio da “iniciación” porque queren desafiar a Aurelio mais precisan que Xulia inicie a acción co seu paseo insistente para ver se o ligue se produce unha vez que el decide se tornarse ou non axente.

Neste mesmo sentido debemos entender a resposta “come e medra” porque denota un posicionamento paternal e que, polo tanto, non só indexa etapa vital superior senón tamén maior madurez. Alén diso, esta resposta vaille servir a Aurelio para mostrarnos, unha vez máis, discursos arredor da potencia sexual. Da mesma maneira que no extracto anterior, a negativa masculina sempre presenta algún tipo de problema porque choca directamente coa ideoloxía de que os homes sempre queren ter sexo. Nesta ocasión, a idade da rapaza constitúe un impedimento mais vai ser precisamente esa expresión paternal a que permita unha proxección dentro dos valores hexemónicos de masculinidade. Se ben Aurelio mostra unha negativa ante unha rapaza que pasea —e polo tanto provoca— insistentemente, hai unha disposición futura “Cuando crezas mándame razón que veño [...] e despois chámame. Cuando crezas chámame”. Desta maneira, os participantes da conversa presentan a Aurelio como un arquetipo de home que sempre vai querer ter sexo unha vez que o problema —neste caso a etapa vital— desapareza.

Cando falabamos da resolución distinguíamos entre “pasar o tempo ou aproveitaralo” e, dentro do aproveitamento, o amor ou o encontro estritamente sexual. Unha vez máis, nesta historia tampouco parece que a resolución estea vinculada a ningún tipo de emparellamento amoroso porque non hai ningunha mostra de afecto en pedirlle a unha rapaza que “coma e medre” como tampouco a había na expresión de “matar o porco” coa que identificaban o encontro de Amadeo e Marcela. Non obstante, non parece que se trate de relatos nos que se exemplifica a práctica de “pasar o tempo” porque sempre se destaca a futura aceptación logo de que desaparece o problema que lles impide mocear.

No Extracto 2, estableceíase unha distinción en función destas dúas finalidades que lles servía para construír etapa vital distinguíndoos dos rapaces novos polas prácticas de ligue que eles empregaron —e agora xa non empregan. Comentabamos que a diferente preferencia era o que os definía desde a perspectiva etaria e a práctica de ambas desde a masculinidade. Logo de analizar estes dous extractos podemos hipotetizar que a distinción se establece entre eles que “aproveitaban o tempo” —en tanto a que sempre remataban “matando o porco” ou tiñan disposición de facelo— en contraposición aos rapaces novos que, por oposición, parece que só o “pasan”. Dalgunha maneira isto constitúe un reforzo da súa masculinidade porque o aproveitamento mediante a obtención dos

beneficios sexuais destaca a potencia e ao mesmo tempo non lles impide deixar de practicar reiteradamente o ligue como actividade que define a súa mocidade. Poderíamos concluír que así é como se definen a si mesmos en base ao que foron e por oposición ao que outros son agora.

4.6. (Re)definicións entre o pasado e o presente

O último extracto que presentamos constitúe unha metareflexión identitaria na que explicitamente se colocan a si mesmos dentro dun contexto de cambio. Esta idea permítenos destacar a importancia dos posicionamentos discursivos e a súa relevancia contextual mais tamén nos alerta de que estas construcións non se realizan no baleiro.

Extracto 5: A evolución da vida

118 Amadeo mutas cousas || mutas costumbres || fáino-las cambiar | a: a situación
 119 || i-a | i-a propia evolución da | da: | da vida | ¿non? || a todo isto | hai
 120 un coche e marcha tal cual || agora | somos máis individuais pero eu
 121 penso que a juventú || que é máis sincera ca antes || antes || facía-las
 122 cousas aparentando que non || agora fain-as á vista unhos dos outros |
 123 non pasa nada ||
 124 Nemesis <click> bueno ||
 125 Amadeo bueno || ter tamén algo de vergonza que eu: | non a teño pero bueno ||

As sociedades mudan e con elas “mutas costumbres” así como os propios posicionamentos do individuo que se alteran “coa evolución da vida” e incluso polo contexto máis situacional. Antes viamos como a fronteira do aproveitamento do tempo separaba o presente do pasado, aquilo que foron do que agora outros son. Esa idea refórzase coa de que non só agora “pasan o tempo” senón que o aperturismo social da modernidade permite que sexan máis directos e non lles importe facelo sen pudor: “Ahora fainas á vista unhos dos outros. Non pasa nada”.

Non obstante, o verdadeiramente interesante deste fragmento é a aliñación que introducen con respecto a eses homes novos cando din que “somos máis individuais”. Ese grupo, formado por eles mesmos e os rapaces que mocean agora, opónse ao que eles foron nun pasado precisamente porque a sociedade cambiou e eles tamén. Así é como os discursos sobre cambio social permiten que se produ-

zan simultaneamente dúas construcións aparentemente contraditorias. Por unha banda, permítelles distanciarse dos rapaces novos e desa maneira construír etapa vital como adultos ao destacar que as “maneiras” cambiaron. Ao mesmo tempo, tamén lles serve para aliñarse no presente con eses rapaces novos establecendo unha oposición a respecto do que eles foron ao destacar un carácter individualista que sería o que os define desde o presente.

5. CONCLUSIÓN

Este traballo insírese na liña dos que defenden a dependencia contextual e relacional das identidades. Por este motivo, unha análise discursiva das conversas permite observar como as persoas xogan cos seus posicionamentos atendendo a finalidades e contextos moi diferentes. Isto fai que poidamos observar como se adaptan ou non ás ideoloxías hexemónicas e ao mesmo tempo mostrar que están presentes nas nosas conversas cotiás e pasan desapercibidas, en moitas ocasións, da mesma maneira que o fai para nós a súa aprendizaxe.

Neste caso quixemos deternos na construción das identidades de xénero apostando por unha perspectiva que relativiza as categorías de masculinidade desde o construcionismo social ao destacar que no decorrer das nosas prácticas culturais o principio relacional fai que se definan en base a ideoloxías moi diferentes até o punto de crearen conflitos, tal e como viamos no dilema de Amadeo ante a mirada directa de Marcela. Isto provoca que sexan necesarios reaxustes e, como consecuencia, mudanzas discursivas que oscilan entre facerse o despistado, matar o porco ou esperar a que unha moza medre.

O noso traballo en ningún momento ten vontade censora ou de crítica ante as opinións ou as construcións identitarias que aparecen nas conversas porque o que suscita maior interese para nós é a delimitación dos mecanismos indexicais. Alén diso, a negociación dos roles e a deconstrución do ser fai que non poidamos asumir como verdades identitarias ningunha das proxeccións que aquí se presentan. En última instancia, o relevante é a función discursiva que cumpren e a posibilidade que nos ofrecen de comprender ideoloxías e patróns culturais. Son, polo tanto, as ideoloxías e os patróns o único que debe ser obxecto de cuestionamento crítico.

Nesta ocasión, observamos como a identidade de xénero emerxe vinculada ao cambio xeracional a partir do tratamento temático de mudanzas ideolóxicas

arredor do que significa ser un home dentro da actividade do ligue. Máis concretamente asistimos a redefinicións nas que a etapa vital ocupa un lugar central e permite o xogo entre o que estes homes consideran que foron en contraposición ao que agora son, eles e outros. Necesariamente a dita resignificación axuda a defender a hipótese da deconstrución das categorías por ser evidente o seu constante reaxuste, destacando que sobre elas operan ideoloxías que tamén se van modificando. En última instancia, este traballo mostra que detectar as ideoloxías é unha maneira de entender as nosas prácticas lingüísticas e incide en que os cambios sociais son tan reais como mediados e construídos discursivamente.

CONVENCIÓNS DE TRANSCRICIÓN

1. Todos os nomes propios que aparecen son pseudónimos.
2. En liñas xerais, empregamos os criterios de transcripción do proxecto CORILGA (García-Mateo *et al.* 2016) do Instituto da Lingua Galega. O modelo de lingua que se transcribe é fiel ao texto oral e por ese motivo non substituímos as formas dialectais ou de realización sistemática da fala. Non obstante, a funcionalidade para a recuperación da información nos buscadores fai que nalgúns casos nos afastemos da representación ortográfica habitual, tal e como acontece nos clíticos do pronome persoal ou nos alomorfos -lo(s), la(s), -no(s), -na(s) que aparecen separados mediante un guión. Exemplo: deixáron-o, conócén-se.
3. Alongamento dun son: : :: :::
4. Corte abrupto no medio dunha palabra: texto afect#
5. Pausa breve ou mediana: | ou ||
6. Fenómenos non simultáneos con elementos verbais: ()
7. Fenómenos simultáneos con elementos verbais: {(fenómeno) texto afectado}
8. Discurso directo reproducido: “texto afectado”
9. Comentarios da transcritora: < >
10. Fragmento de transcripción omitido: [...]

AGRADECEMENTOS

Agradézolle a Xosé Luís Regueira a lectura e as observacións feitas a unha versión previa deste artigo. Tamén quero darlles as grazas a Belén Rodríguez Fernández por axudarme a recadar o corpus e a todas as persoas que participaron nas conversas pola confianza depositada. Finalmente, tamén me gustaría agradecer os comentarios e suxestións de dous revisores ou revisoras anónimas que contribuíron a mellorar significativamente este traballo.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ACUÑA-FERREIRA, Virginia / Sonia ÁLVAREZ-LÓPEZ (2003): "An interdisciplinary perspective on language and gender", *Estudios de Sociolingüística: Linguas, Sociedades e Culturas* 4.2, i-xvi.
- ACUÑA-FERREIRA, Virginia (2011): *La realización de quejas en la conversación femenina y masculina. Diferencias y semejanzas en el habla cotidiana de las mujeres y los hombres*. Munich: Lincom.
- ÁLVAREZ-LÓPEZ, Sonia (2003): "Functions and strategies of male humour in cross-gender interactions", *Estudios de Sociolingüística* 4.1, 173-205.
- ÁLVAREZ BLÁZQUEZ, Xosé María (1972): *O libro do porco*. Vigo: Castrelos.
- ANTAKI, Charles / Michael BILLIG / Derek EDWARDS / Jonathan POTTER (2003): "Discourse analysis means doing analysis: A critique of six Analytic shortcomings", *Discourse Analysis Online*, 1, 1 <<http://www.shu.ac.uk/daol/previous/v1/n1/index.htm>>.
- ATKINSON, Robert (1998): *The Life Story Interview*. London: Sage.
- BASANTA, Noemi (2014): "(Re)presentar as identidades: a construción discursiva do xénero na conversación", *Estudos de Lingüística Galega* 6, 29-5.
- BENWELL, Bethan / Elizabeth STOKOE (2011): *Discourse and identity*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- BOURDIEU, Pierre (1991): *Language and symbolic power*. Cambridge: Polity Press.
- BUCHOLTZ, Mary (2003): "Theories of discourse as theories of gender: discourse analysis in language and gender studies", en Janet Holmes / Miriam Meyerhoff (eds.), *The handbook o language and gender*. Oxford: Blackwell, 43-68.
- BUCHOLTZ, Mary / Kira HALL (2005) "Identity and interaction: a sociocultural linguistic approach", *Discourse Studies* 7, 4-5, 585-614.
- BUTLER, Judith (1990): *Gender trouble: feminism and the subversion of identity*. New York: Routledge.
- CAMERON, Deborah (1997): "Theoretical debates in feminist linguistics: questions of sex and gender", en Ruth Wodak (ed.), *Gender and discourse*. London: Sage, 21-36.
- CAMERON, Deborah (1998): "Performing gender identity: young men's talk and the construction of heterosexual masculinity", en Jennifer Coates (ed.), *Language and gender: a reader*. Oxford: Blackwell, 270-284.
- CAMERON, Deborah (2005): "Language and its discontents: language, gender and pragmatics", *Intercultural Pragmatics* 2-3, 321-334.
- COATES, Jennifer (1991): *Women, men and language: a sociolinguistic account of gender differences in language*. London: Longman.

- COATES, Jennifer (2003): *Men talk*. Malden, Ma: Blackwell Publishing.
- COATES, Jennifer (2013): *Women, men and everyday talk*. Londres: Palgrave Macmillan.
- DE FINA, Anna (2009): "From space to spatialization in narrative studies", en James Collins / Stef Slembrouk / Mike Baynham (eds.), *Globalization and language in contact*. New York: Continuum, 109-128.
- ECKERT, Penélope / Sally McCONNEL-GINET (1992): "Think practically and look locally: language and gender as community-based practice", *Annual Review of Anthropology* 21, 461-490.
- ECKERT, Penelope (1997): "Age as a sociolinguistic variable", in Florian Coulmas (ed.), *The handbook of sociolinguistics*. Oxford, UK: Blackwell, 151-167.
- FAIRCLOUGH, Norman (1995): *Critical discourse analysis. The critical study of language*. London: Longman.
- FAIRCLOUGH, Norman (2003): *Analysing discourse. Textual analysis for social research*. London: Routledge.
- FOUCAULT, Michel (1972): *The archeology of knowledge*. London: Routledge.
- GARCÍA MOUTON, Pilar (1999): *Cómo hablan las mujeres*. Madrid: Arco-Libros.
- GARCÍA-MATEO, Carmen / Antonio CARDENAL / Xosé Luís REGUEIRA FERNÁNDEZ / Elisa FERNÁNDEZ REI / Marta MARTÍNEZ / Roberto SEARA / Rocío VARELA / Noemi BASANTA (2016): "CORILGA: a Galician Multilevel Annotated Speech Corpus for Linguistic Analysis", en Nicoletta Calzolari / Khalid Choukri / Thierry Declerck / Hrafn Loftsson / Bente Maegaard / Joseph Mariani / Asuncion Moreno / Jan Odijk / Stelios Piperidis (eds.), *LREC 2014, Ninth International Conference on Language Resources and Evaluation. Proceeding (Reykjavik, 2014)*, 2653-2657.
- GESTIDO, Eloi / Ana ACUÑA (2009): "A matanza: aproximación etnográfica e comunicativa" en Gabriel Rei-Doval (ed.), *A lingüística galega desde alén mar*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 133-156.
- GOFFMAN, Ervin (1961) *Asylums: essays on the social situation of mental patients and other inmates*. New York: Doubleday Anchor.
- GOFFMAN, Ervin (1969): *Presentation of self in everyday life*. London: Allen Lane
- GRAD, Héctor / Luísa MARTÍN ROJO (2008): "Identities in discourse: an integrative view", en Rosana Dolón / Júlia Todolí (eds.), *Analysing identities in discourse*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins, 3-28.
- GUMPERZ, John J. (1982a): *Discourse strategies*. Cambridge: Cambridge University Press.
- GUMPERZ, John J. (ed.) (1982b): *Language and social identity*. Cambridge: Cambridge University Press.
- HOLMES, Janet (2007): "Social constructionism, posmodernism and feminist sociolinguistics", *Gender and Language* 1, 51-66.
- JOHNSON, Sally / Ulrike HANNA MEINHOF (eds.) (1997): *Language and masculinity*. Oxford, Blackwell.
- JOSEPH, John (2010): "Identity", en Carmen Llamas / Dominic Watt (eds.), *Language and identities*. Edinburgh: Edinburgh University Press, 9-17.
- LABOV, William (1966): *The social stratification of English in New York City*. Washington, DC: Center for Applied Linguistics.
- LAVE, Jean / Etienne WENGER (1991): *Situated learning: legitimate peripheral participation*. Cambridge: Cambridge University Press.
- LIVIA, Anna / Kira HALL (1997): "'It's a girl!': Bringing performativity back to linguistics", en Anna Livia / Kira Hall (eds.), *Queerly phrased: language, gender, and sexuality*. New York: Oxford University Press, 3-18.
- LLAMAS, Carmen / Dominique WATT (eds.) (2010): *Language and identities*. Edinburgh: Edinburgh University Press.
- MARIÑO FERRO, Xosé Ramón (2000): *Antropoloxía de Galicia*. Vigo: Xerais.

- MEYERHOFF, Miriam (1996): "Dealing with gender identity as a dociolinguistic variable", en Victoria L. Bergvall / Janet M. Bing / Alice F. Freed (eds.), *Rethinking language and gender research: Theory and practice*. London: Longman, 202-27.
- MILANI, Tommaso (ed.) (2015): *Language and masculinities: performances, intersections, dislocations*. London: Routledge.
- MILLS, Sara (2011): *Language, gender and feminism: Theory, Methodology and Practice*. New York: Routledge.
- OCHS, Elinor (1992): "Indexing gender", en Alessandro Duranti / Charles Goodwin (eds.), *Rethinking context: Language as interactive phenomenon*. Cambridge: Cambridge University Press, 335-358.
- PICHLER, Pia (2009): *Talking young femininities*. United Kingdom: Palgrave Macmillan.
- PREGO-VÁZQUEZ, Gabriela (2003): "¿De onde es?, ¿de quen es? Local identities, discursive circulation, and manipulation of traditional Galician naming patterns", *Estudios de Sociolingüística* 4.1, 229-253.
- PUJOLAR, Joan (1997): *De què vas, tio?* Barcelona: Empúries.
- SANTAEMILIA, José / Beatriz GALLARDO / Julia SANMARTÍN (eds.) (2002): *Sexe i llenguatge: la construcció lingüística de les identitats de gènere*. Valencia: Universitat de València.
- SILVERSTEIN, Michael (1976): "Shifters, Linguistic Categories and Cultural Description", en Keith H. Basso / Henry A. Selby (eds.), *Meaning in Anthropology*. Albuquerque: University of New Mexico Press, 11-55.
- TAJFEL, Henri / John TURNER (1979): "An integrative theory of intergroup conflict", en William G. Austin / Stephen Worchel (eds.), *The social psychology of intergroup relations*. Monterey, CA: Brooks/Cole, 33-47.
- TAJFEL, Henri / John TURNER (1986): "The social identity theory of intergroup behaviour", en Stephen Worchel / William G. Austin (eds.), *Psychology of Intergroup Relations*. Chicago, IL: Nelson-Hall, 7-24.
- TANNEN, Deborah (1991): *You just don't understand: women and men in conversation*. London: Virago.
- TANNEN, Deborah (1994): *Gender and discourse*. New York / Oxford: Oxford University Press.
- VAN DIJK, Teun (1993): "Principles of critical discourse analysis", *Discourse & Society* 4(2), 249-283.
- VIGARA TAUSTE, Ana María / Rosa María JIMÉNEZ CATALÁ (eds.) (2002): *"Género", sexo, discurso*. Madrid, Laberinto.
- WENGER, Etienne (2000): *Communities of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.
- WETHERELL, Margaret (1998): "Positioning and interpretive repertoires: conversation analysis and post-structuralism in dialogue", *Discourse and Society* 10 (3), 293-316.

“O GALEGO NON É O GHALLEGHO QUE FALAMOS NÓS”: A PERCEPCIÓN E AS ACTITUDES COMO CONDICIONANTES DO CAMBIO LINGÜÍSTICO

Soraya Suárez Quintas

Instituto da Lingua Galega

Universidade de Santiago de Compostela

Este traballo desenvolveuse dentro do proxecto *Contacto e cambio lingüístico en galego*, financiado con axudas do Ministerio de Economía y Competitividad del Gobierno de España (FFI2015-65208-P) e da Xunta de Galicia e a European Union (GRC2013/40). Quixera expresar o meu agradecemento a Xulio Sousa, por servirme de guía dende o comezo. Tamén a Laura Calaza Díaz, pola axuda material e inmaterial.

La causa última de la variación lingüística y sociolingüística, así como la de la conducta humana, se encuentra en las creencias y actitudes de los hablantes, que estigmatizan o conceden estatus tanto a los usos lingüísticos concretos como a las variedades de una lengua o a lenguas que entran en contacto.

CESTERO / PAREDES 2015: 256

1. INTRODUCCIÓN

O concepto de actitude, extrapolado dende o seo da psicoloxía social, converteuse dende hai unhas décadas nunha noción esencial para todas as ciencias centradas na explicación das condutas do ser humano, tanto dende o punto de vista individual como colectivo. As actitudes inflúen na práctica totalidade dos actos das persoas e, polo tanto, o seu estudo constitúe un elemento esencial á hora de explicar modelos de conduta máis ou menos estables e predicir pautas de comportamento.

Na franxa de confluencia entre o eido social e o idiomático, as actitudes interésannos como elementos vaticinadores das condutas lingüísticas e condicionantes do cambio. Coñecendo o compoñente actitudinal en relación a diferentes aspectos vinculados coa lingua en sociedade, poderemos predicir cales serán os padróns lingüísticos imperantes nunha serie de situacións concretas e, ao mesmo tempo, obter explicacións fiables para diversas dinámicas de mudanza da lingua.

O obxectivo deste artigo é afondar na relación existente entre a percepción e as actitudes dos falantes e os procesos de cambio no dominio lingüístico galego. O corpus de datos no que se basea forma parte dunha investigación en curso que se enmarca dentro da disciplina coñecida como dialectoloxía perceptiva e que ten como finalidade descubrir e analizar os coñecementos e as opinións que posúen os non lingüistas sobre a variación dialectal. Inicialmente, realizarase unha revisión das principais actitudes que manifestaron as persoas enquisadas en relación á corrección e á agradabilidade das diferentes variedades dialectais do galego. Isto

permitiranos aproximarnos á súa consciencia metalingüística e identificar algúns dos prexuízos que posúen. Posteriormente, centrándonos nun cambio en marcha na lingua galega (o retroceso da gheada¹), intentárase analizar o papel que parecen desenvolver os patróns actitudinais dos falantes neste proceso de mudanza lingüística.

2. MARCO TEÓRICO

2.1. Actitudes: perspectivas de análise e compoñentes

O papel que desempeñan as actitudes en relación co comportamento humano ten sido estudado en profundidade por disciplinas como a socioloxía ou a psicoloxía dende hai décadas. No eido lingüístico, os estudos actitudinais comezaron a realizarse hai relativamente pouco tempo, pero dende o seu nacemento demostraron ser de grande utilidade para a explicación de diferentes procesos de variación e cambio.

En 1970, Agheyisi e Fishman resaltaron a importancia dos estudos actitudinais como ferramenta para comprender mellor as eleccións de lingua en sociedades multilingües, os procesos de alternancia de códigos ou as dinámicas de variación e cambio lingüístico. Unha actitude positiva pode incentivar o emprego dun trazo concreto en contextos formais ou acelerar a difusión dunha innovación lingüística. Pola contra, unha actitude negativa pode levar ó abandono dunha determinada variedade de lingua ou impedir o triunfo dun cambio (Moreno 2009).

Tradicionalmente, o estudo das crenzas e das actitudes sociolingüísticas enfocouse dende dúas perspectivas diferentes: a mentalista e a condutista. A primeira corrente, defendida entre outros por Allport (1967), Gardner (1985) e Ajzen (2005) considera as actitudes como estados mentais que avalían diferentes obxectos ou situacións e predispoñen o noso comportamento. Unha actitude sería, polo tanto, “unha variable que intervéen entre un estímulo que lle afecta á persoa e a súa resposta a el” (Agheyisi / Fishman 1970: 138). Dende este punto de vista, as actitudes dun individuo e, en xeral, dun grupo social determinado, prepáranos para reaccionar dunha maneira específica ante un estímulo dado.

¹ A gheada é un fenómeno fonético propio da lingua galega que consiste na realización aspirada [h] ou velar [x] do fonema /g/ (oclusivo velar sonoro no modelo fonético socialmente aceptado como estándar).

A corrente condutista, pola contra, concibe a actitude como a acción observable que resulta como consecuencia dun estímulo. A diferenza principal entre estas dúas concepcións reside, polo tanto, na consideración abstracta ou concreta do compoñente actitudinal: mentres que a corrente mentalista considera as actitudes como disposicións para certos comportamentos, a condutista afirma que as actitudes son os comportamentos en si mesmos.

Entre os defensores da primeira postura, que é a que subscribimos, parece haber certo acordo na concepción de que as actitudes se artellan en base a un sistema triaxial. Cada actitude estaría conformada por tres compoñentes diferentes: un cognitivo, un afectivo e outro condutual ou conativo. O compoñente cognitivo está relacionado co coñecemento que ten un individuo sobre o obxecto da actitude, o afectivo recolle os sentimentos a favor ou en contra de tal obxecto e o condutual representa a tendencia a actuar dun xeito determinado ante ese obxecto ou realidade concreta. Porén, existen certas diverxencias en canto á formulación teórica da relación entre estes elementos. Algunhas das propostas máis coñecidas sobre as relacións entre os compoñentes actitudinais son as de Lambert (1964), Rokeach (1968), Fishbein (1965) e, no ámbito dos estudos hispánicos, López Morales (2004). Tomando como base o modelo relacional proposto por este último formulamos outro, que se pode observar graficamente na figura 1.

Figura 1. Relación entre percepción, crenza e actitude

Segundo este esquema, os elementos cognitivo e afectivo inflúen directamente sobre as percepcións. O coñecemento do funcionamento dunha lingua e o afecto que se lle profesa determinan as percepcións humanas en relación con ela. Se o coñecemento sobre unha variedade lingüística determinada é positivo, extenso e profundo e a estima que se lle ten é alta, as percepcións que se obterán sobre ela estarán condicionadas de maneira positiva. Se, pola contra, o coñecemento é desfavorable ou escaso e as valoracións son negativas, obteremos percepcións tamén negativas. Estas percepcións dan lugar a crenzas que, segundo sexan dun signo ou doutro, consolidan actitudes dun ou doutro tipo. Finalmente, as actitudes determinan o elemento conativo e predispoñen os individuos a actuar de forma favorable ou desfavorable ante un obxecto ou realidade concreta.

Asumindo isto, aceptamos a tese mentalista en relación á influencia que as actitudes exercen sobre as condutas persoais, aínda que a relación que se estableza entre estes dous elementos sexa difusa e o compoñente actitudinal non sexa o único factor que determine as pautas de comportamento dos humanos. Unha actitude sería, polo tanto, unha tendencia ou predisposición relativamente estable para actuar favorable ou desfavorablemente con respecto a diferentes obxectos ou situacións sociais, e as actitudes lingüísticas erixiríanse como un conxunto de crenzas que predispoñen as persoas a responder de xeito repetidamente favorable ou desfavorable ante as diferentes linguas ou ante os seus usuarios.

2.2. A dialectoloxía perceptiva

A dialectoloxía perceptiva é unha disciplina lingüística que se centra no estudo das percepcións, crenzas e actitudes dos falantes sobre a variación dialectal. A diferenza da dialectoloxía tradicional, que se interesa pola análise empírica das variables e variantes recoñecidas nas diferentes variedades xeográficas da lingua, a dialectoloxía perceptiva preocúpase por analizar a maneira na que perciben e valoran a variación xeolingüística os falantes e, a partir de aí, en contrastar eses datos cos facilitados pola investigación variacionista clásica. É dicir, mentres que a dialectoloxía tradicional estuda os trazos lingüísticos que axudan a delimitar as variedades xeográficas da fala, a dialectoloxía perceptiva analiza cales son as áreas que debuxan mentalmente os falantes dunha determinada lingua e, ademais, indaga sobre as actitudes que amosan en relación ós principais trazos dialectais e ás variedades que recoñecen.

Figura 2. Os tres bloques dialectais do galego definidos pola dialectoloxía tradicional (confeccionado en base a Fernández Rei 1990)

Figura 3. Conxunto de seleccións das áreas dialectais percibidas polos falantes enquisados

Figura 4. Áreas dialectais percibidas por un dos falantes enquisados

Os estudos de dialectoloxía perceptiva naceron a comezos do século xx vinculados directamente coa investigación en dialectoloxía espacial. Os primeiros traballos catalogados dentro deste campo foron proxectados por dialectólogos holandeses (Weijnen 1946, apud Preston 1999) e xaponeses (Mase 1999) que se propuxeron coñecer, por medio do debuxo de mapas, a imaxe mental dos falantes sobre diferentes variedades lingüísticas rexionais. Porén, a dialectoloxía perceptiva non cobrou recoñecemento ata a década de 1980, cando se constituíu como disciplina enmarcándose dentro do ámbito de estudo coñecido como lingüística popular (*folk linguistics*) e incorporando principios, métodos e obxectivos da xeografía lingüística e da sociolingüística.

A finais do século pasado, o investigador norteamericano Dennis R. Preston (1989) revisou, modernizou e enunciou os principios teóricos da dialectoloxía perceptiva, definindo as súas liñas mestras e os seus principais focos de análise. Entre estes últimos, á par do estudo das crenzas dos falantes sobre a distribución xeográfica da fala, Preston incluíu tamén as opinións valorativas dos non lingüistas en relación á corrección e á agradabilidade das variedades dialectais (Preston 1989: 4). Dende entón, o estudo das actitudes lingüísticas converteuse nun dos eixos fundamentais das investigacións deste tipo.

A dialectoloxía perceptiva céntrase, polo tanto, na avaliación de dúas perspectivas moi próximas: unha de carácter xeográfico e outra de carácter avaliativo ou actitudinal. A perspectiva xeográfica ocúpase de estudar os coñecementos dos falantes sobre a variación determinada polo espazo. A avaliativa sérvenos, entre outras cousas, para descubrir as súas actitudes con respecto ás variedades diatópicas da lingua e para facer emerxer as impresións de corrección e agradabilidade que posúen sobre a variedade propia e sobre as alleas (Santos / Suárez 2014). Esta última, a relacionada cos xuízos avaliativos que constrúen os falantes en relación á variación lingüística no espazo, é a que máis nos interesa para este estudo.

Na nosa comunidade, debido á situación de bilingüismo na que estamos inmersos, a importancia das actitudes estivo maioritariamente observada en relación á súa capacidade vaticinadora e explicativa da elección de códigos distintos en diferentes contextos ou dos procesos de substitución dunha lingua por outra; é dicir, centrouse case exclusivamente na explicación dos comportamentos relacionados co contacto lingüístico entre o español e o galego, atinxindo só de forma tanxencial ás actitudes existentes en relación ás variedades dialectais e ó estándar (Recalde 1993, Kabarek 2000, Iglesias 2002, González 2003 e Formoso 2013).

Os estudos de dialectoloxía perceptiva, ademais de afondar neste último aspecto, intentan paliar unha carencia das investigacións tradicionais sobre as actitudes lingüísticas. Os estudos actitudinais centrados na valoración de diferentes acentos, variedades xeográficas ou trazos dialectais adoitan realizarse sen ningunha comprobación explícita do que saben os falantes sobre o acento, a variedade ou o trazo sobre o que se desexa investigar. Neste sentido, as investigacións perceptivas supoñen un importante avance ó incorporar preguntas concretas en relación cos coñecementos dos falantes sobre a distribución xeográfica da lingua.

3. PROCEDEMENTO METODOLÓXICO

O obxectivo básico do meu estudo en curso é descubrir e analizar as crenzas e opinións que teñen os falantes (non lingüistas) sobre a variación dialectal no dominio lingüístico galego. Dunha banda, dende o punto de vista xeográfico, pretendo descubrir se identifican ou non as diferentes variedades dialectais do galego e analizar como as xeorreferencian. Doutra, dende unha perspectiva ava-

liativa, interésame estudar as valoracións que realizan sobre as variedades dialectais que recoñecen e sobre os seus falantes. Neste sentido, pretendo coñecer as súas percepcións en relación á semellanza ou diferenza entre variedades, ó grao de corrección ou de agrado que lles atribúen a cada unha delas, ós seus principais trazos identificativos etc.

O corpus de datos analizado neste traballo componse de 108 entrevistas realizadas en 27 concellos de Galicia. A selección dos informantes realizouse atendendo a diversos criterios sociodemográficos. Para asegurar que a mostra fose representativa das distintas variedades xeolingüísticas do galego, realizouse unha selección de localidades de enquisa a partir dunha cuadrícula divisoria. Dentro de cada un dos seus cadros escolleuse un concello e en cada un deles seleccionáronse catro informantes galegofalantes, de dúas franxas etarias diferentes e respectando a paridade de xénero (un home e unha muller de entre 20 a 35 anos e un home e unha muller de entre 50 a 65 anos). Da rede de puntos resultante dá conta o mapa da Figura 5².

Figura 5. Rede de puntos de enquisa

² Os concellos que conforman a rede de puntos coa que se traballa neste estudo son: A Fonsagrada, Baiona, Bueu, Cervo, Dumbría, Lalín, Leiro, Lobios, Maceda, Mañón, Mazaricos, Meira, Muxía, O Corgo, Ordes, Quiroga, Ribadeo, Ribeira, Taboada, Touro, Trazo, Vilalba, Vilar de Barrio, Vilardevós, Xermade, Xinzo de Limia e Zas.

Para a obtención da información deseñouse un plan metodolóxico baseado nas cinco técnicas propostas por Preston a finais do século xx para os estudos de dialectoloxía perceptiva: i) *draw-a-map* (debuxo de mapas); ii) *degree of difference* (grao de diferenza); iii) *"correct" and "pleasant"* ("correcto" e "agradable"); iv) *dialect identification* (identificación dialectal) e v) *qualitative data* (datos cualitativos) (Preston 1999: xxxiv). Tivéronse tamén en conta as adaptacións metodolóxicas propostas por Montgomery (2007, 2011) nalgúns dos seus traballos e incluíronse outras propias, especificamente deseñadas para o contexto de estudo. O resultado é unha investigación perceptiva baseada no emprego de estímulos orais e que utiliza para a obtención de información dous procedementos: un test de base sonora e un cuestionario perceptivo e actitudinal.

- a. Test perceptivo: os informantes son sometidos a sete estímulos orais diferentes (seis audios de fala dialectal, recollidos en seis puntos diferentes do territorio galego³ —ver figura 6—, e un de fala estándar) para realizar xuízos perceptivos. Cada un dos enquisados da mostra debía escoitar os sete estímulos e asignarlle a cada un deles unha área territorial específica de procedencia.
- b. Cuestionario: posteriormente, os enquisados debían contestar tamén diversas preguntas relacionadas coas súas percepcións en relación á diferenza ou similitude entre as distintas variedades dialectais que recoñecen e a propia, á corrección e agradabilidade de cada unha desas variedades de fala, ós seus trazos identificativos e, en xeral, en relación ás características que lles atribúen a cada unha delas e ós seus falantes.

³ As gravacións para a selección dos estímulos foron realizadas entre abril e xuño do 2015 con persoas nadas no lugar de enquisa que non superasen os 55 anos. Os estímulos empregados duran aproximadamente un minuto e son de temática variada.

Figura 6. Procedencia dos estímulos orais dialectais

Todos os datos recollidos foron gravados en arquivos de son e almacenados nunha base de datos á que se pode acceder mediante consultas SQL. Deste xeito, o procesamento e análise da información (tanto da xeográfica como da actitudinal) resulta máis doado.

4. ANÁLISE: PERCEPCIÓN, ACTITUDES E CAMBIO LINGÜÍSTICO

4.1. Percepción dialectal: mapas mentais dos falantes

Todo acto de percepción implica unha reacción sensorial ante un estímulo externo e, polo tanto, as percepcións caracterízanse por posuír un alto grao de subxectividade. Nin todas as persoas perciben o mesmo, nin todos reaccionamos ante os mesmos estímulos. A percepción está mediada polas características sociais e polas experiencias vitais de cada individuo. Isto implica que os factores xeográficos, culturais, políticos, étnicos, económicos ou históricos que nos envolven condicionan a nosa percepción da realidade (Edwards 2009: 154): o que percibimos e a maneira na que o percibimos.

Como ocorre con calquera outro aspecto da realidade, as percepcións ligadas ós comportamentos lingüísticos non son universais nin eternamente estables, se-

nón que varían tanto de individuo a individuo como a través do tempo. Non todos os trazos lingüísticos destacados polos dialectólogos desempeñan unha función simbólica para todos os membros dunha comunidade. Cada falante dispón dun “filtro perceptivo” propio (Schmid 2014: 149) que determina os trazos que lle resultan significativos. Este filtro, que está determinado polas particularidades vitais de cada persoa, non recolle todas as características dunha variedade, só focaliza as que o falante en concreto identifica como marcadas debido á significación social que adquiren para el nun momento preciso.

A percepción, polo tanto, constrúese socialmente e achéganos moita información sobre as valoracións sociais que os falantes lles atribúen ós diferentes elementos da realidade que os envolve. Intentando establecer unha relación entre as percepcións e as actitudes Désiree Schmid afirma que:

Justamente en este aspecto radica el nexo entre percepción y actitud, ya que a la actitud siempre le precede un proceso de percepción, cuyas valoraciones – aunque se limiten al momento del input sensorial – poseen la capacidad de consolidarse paulatinamente como actitudes lingüísticas (Schmid 2014: 149).

Asumindo este estreito nexo entre percepción e actitudes, asumimos a importancia de coñecer o que perciben os falantes para poder avaliar as actitudes que manifestan. Por iso, como paso previo á análise das actitudes que foron xurdindo ó longo das entrevistas realizadas, un dos meus obxectivos é determinar cales foron as variedades dialectais máis claramente identificadas polos enquisados e cales os elementos lingüísticos que seleccionaron como definitorios desas variedades. Isto permitiranos descubrir os trazos dialectais máis perceptivamente significativos para o conxunto dos informantes e, polo tanto, os máis cargados de valoracións e tendentes a crear actitudes.

Os datos proporcionados polos 108 enquisados revelan que, para estes falantes, as audicións máis claramente identificables son aquelas que nas propostas de división dialectal das variedades galegas se identifican como propias do bloque occidental, especialmente a recollida en Bueu (figura 7). A gravación que se corresponde con este estímulo semella resultar facilmente recoñecible para os informantes, dado que o seseo, a gheada e o ítem léxico *mirar* estimulan as súas percepcións, facendo que se sitúen de contado na costa e, en concreto, nas Rías Baixas. Outras variedades lingüísticas como as de Moeche (figura 8) ou

do Barco de Valdeorras (figura 9) foron menos recoñecidas. Os seguintes mapas de calor permítenos observar as áreas xeográficas seleccionadas polos enquisados para cada un destes estímulos sonoros. As áreas máis escuras representan os lugares nos que se concentrou un maior número de seleccións xeográficas dos informantes.

Figura 7. Audición Bueu

Figura 8. Audición Moeche

Figura 9. Audición O Barco de Valdeorras

Como se pode comprobar, as diferenzas na localización de cada unha das tres audicións son notables. A franxa occidental costeira, cuxa variedade dialectal se caracteriza por posuír dous dos trazos lingüísticos máis marcados para os enquisados (seseo e gheada), é a máis facilmente recoñecible, xustamente por conter eses dous trazos. O feito de que a maior parte dos informantes reaccione ante a súa presenza permítenos intuír que estes trazos teñen forza á hora de desencadear actitudes lingüísticas.

4.2. Actitudes e cambio lingüístico

4.2.1. Valoracións dos dialectos galegos

Para a elaboración deste estudo baseámonos na observación directa das actitudes dos enquisados no nivel consciente e realizamos unha análise cualitativa. Cómpre ter en conta que, ó tratarmos con actitudes expresadas de forma consciente, debemos ser cautelosos á hora de establecer conclusións taxativas. Os xuízos dos informantes poden estar condicionados pola desexabilidade social, polo que é probable que nalgúns casos respondan o que consideran politicamente correcto.

Do mesmo xeito, hai que reparar en que a medición actitudinal nunca é sinxela e que, ademais, as actitudes mudan constantemente.

Tendo isto en mente, é necesario constatar que houbo dous roles comportamentais predominantes entre os enquisados cando se lles pedía que fixesen xuízos valorativos sobre a súa propia variedade de fala e sobre as alleas: un de subversión e outro de submisión.

- Un grupo dos informantes reafirmouse como falante da súa variedade dialectal, en oposición á entrevistadora que, aínda falando lingua dialectal (bloque central, área lucu-auriense), era identificada como falante de lingua estándar. Este grupo non foi moi numeroso e os seus representantes foron, por regra xeral, persoas con estudos universitarios (en moitos casos ligados ó ámbito das humanidades) do bloque central e oriental que optaron por reforzar o seu capital lingüístico simbólico.
- A maior parte das persoas entrevistadas, perante a entrevistadora, reaccionaron manifestando de forma explícita o desprestixio que teñen para eles as variedades dialectais do galego en relación coa variedade normativa⁴. Esta segunda postura foi a máis frecuente, espallada uniformemente por todos os puntos de enquisa, pero é probable que con máis forza entre os falantes do occidente galego.

Ímonos centrar no grupo máis numeroso, nas persoas que supeditaron o valor das variedades dialectais ó do estándar. Interésanos especialmente este grupo tanto por ser o máis numeroso como porque é o máis tendente a asimilar os cambios lingüísticos. Os falantes cunha personalidade social marcada e cunha maior seguridade lingüística, son máis estables social e lingüisticamente. Pola contra, os falantes máis inseguros sobre o seu modelo de lingua e cunha posición social menos firme, son os máis tendentes ó cambio. Para abordar as actitudes destes informantes ante a variación xeográfica do galego seleccionáronse dúas dimensións valorativas: a calidade ou corrección e o agrado.

⁴ Cómpre salientar que se preguntaba pola variedade que os enquisados consideraban máis ou menos agradable e máis ou menos correcta, sen reparar en dimensións de valor identitario ou de identificación persoal.

4.2.1.1. Avaliación da corrección

As cuestións avaliativas que se lles propuñan ós enquisados estaban formuladas xeralmente nun par opositivo. Con respecto á corrección lingüística realizáronse catro consultas de resposta aberta: *Onde cre(s) que se fala mellor o galego?*, *Onde cre(s) que se fala peor o galego?*, *Onde cre(s) que se fala o galego máis correcto?* e *Onde cre(s) que se fala o galego máis incorrecto?*

A análise das contestacións dos falantes entrevistados revela que houbo tres tendencias básicas de resposta, tanto á hora de seleccionar o “mellor galego” ou o “máis correcto” como á hora de identificar os lugares nos que se fala “peor” ou de forma “incorrecta”. No eixo positivo, os informantes atribuíronlle unha maior calidade ó galego falado nas universidades, nunha área indefinida identificada como “as montañas de Lugo e Ourense” e no interior de Galicia.

- Nas universidades: varios dos enquisados evitaron a identificación do galego “máis correcto” cunha área xeográfica concreta e relacionaron a maior calidade lingüística cun grupo social determinado. Segundo esta concepción, as persoas cun alto nivel de formación académica serían as posuidoras do mellor modelo de lingua, pola instrución lingüística recibida ó longo da súa vida. En relación con isto, repítense tamén as alusións á cidade de Santiago de Compostela como ideal de corrección lingüística e, moitas veces, únese esta referencia xeográfica concreta coa presenza da universidade na capital galega.
- Nas montañas de Lugo e Ourense: a etiqueta seleccionada, as “montañas de Lugo e Ourense”, fai referencia a un espazo xeográfico vago e impreciso pero leva posiblemente asociada a idea de illamento e difícil acceso. Segundo os falantes, a estas zonas “chegan menos innovacións, menos castelanismos e mantense o galego máis puro”. Para moitos, polo tanto, a entrada de innovacións identifícase coa entrada de castelanismos (xeralmente léxicos), que se consideran marcas dun galego deturpado.
- No interior de Galicia: a escolla desta franxa territorial atende a unha motivación moi clara para os que se decantaron por ela. É a área na que mellor se fala e na que se fala de forma máis correcta “porque non teñen seseo nin gheada” e “porque non se fala tan esaxerado”, fálase “unha cousa máis

normal", isto é, unha variedade que se considera como menos marcada e diferenciada.

No que se refire ó polo negativo destes pares opositivos de cuestións, a tendencia da resposta foi tamén tripla. Os enquisados cren que se fala "peor galego" ou "galego menos correcto" nas cidades, na zona sur de Pontevedra e Ourense e na costa occidental galega.

- Nas cidades: un gran número dos falantes enquisados afirmou considerar que as cidades son os espazos nos que "peor" se fala galego. O motivo que máis se repite á hora de tentar explicar esta opinión é "a mestura de galego e castelán" que, segundo eles, caracteriza os modelos lingüísticos dos espazos máis urbanos.
- Na zona sur de Pontevedra e Ourense, é dicir, na área fronteiriza con Portugal: semella que baixo esta resposta está funcionando a idea de que o contacto entre linguas degrada a calidade da fala. Moitos dos informantes identificaron como "menos correctas" as variedades lingüísticas do sur de Galicia e aludiron a que o código empregado nesas áreas é unha mestura entre galego, castelán e portugués.
- Na costa occidental: en oposición ó interior de Galicia, que como xa vimos é considerado un exemplo do galego "máis correcto" por moitos dos enquisados, a fala do occidente representa para un bo número de falantes o "peor" modelo de lingua. Algúns trazos lingüísticos como o seseo e a gheada, que antes se nomeaban pola súa ausencia, son agora mencionados como marca da variedade "menos correcta".

A pesar da grande coincidencia nas respostas dos enquisados cando se lles preguntaba polo mellor galego e polo máis correcto ou polo peor galego e polo menos correcto, os informantes atoparon máis dificultades para contestar as cuestións sobre corrección. Cando se preguntaba explicitamente sobre o modelo de lingua máis ou menos correcto, moitos dos enquisados afirmaban non sentirse capacitados para opinar, aludindo á súa falta de formación lingüística en galego e, polo tanto, ó descoñecemento dun modelo claro ó que remitirse. Os falantes que responden deste xeito recoñecen a existencia dun modelo correcto de galego,

o que se estuda, o estándar, pero din que non poden xeorreferenciarlo porque, ó non coñecelo, tampouco coñecen o lugar ou lugares nos que se fala dese xeito. Isto explica as súas dúbidas e vacilacións e tamén que moitas veces asocien a corrección coa capital galega, corroborando a afirmación de Lipski (1996: 155) de que “la variedad lingüística prestigiosa de un país se basa generalmente en el habla de su capital”.

Con relación á asociación entre corrección e estándar, hai que ter en conta que os modelos lingüísticos non estándar son a miúdo considerados como “incorrectos” e propios das clases sociais baixas mentres que a variedade normativa dunha lingua é considerada superior ó resto de variedades e asóciase coas clases sociais máis altas e instruídas (Andersson / Trudgill 1990). A estandarización é dependente da existencia e sistematización dun sistema de escritura que ten que ser aprendido e, polo tanto, o grao de dominio da variedade estándar tende a ser equiparado co nivel de educación de cada individuo e tamén se percibe como un indicador de determinada clase social, intelixencia e autoridade. Ademais, as variedades estándar son contempladas como un símbolo dunha comunidade e, a miúdo, teñen a exclusividade en diferentes ámbitos funcionais de uso: administración pública, sistemas legais, sistemas educativos etc. Todo isto deriva na creación dun grupo de actitudes tendentes a consolidar o estándar nunha escala de prestixio superior á do resto de variedades.

Nesta mesma liña, varios dos enquisados aludiron a que onde se fala máis correcto é “onde non hai moitas cousas diferentes”, onde se fala “sen tantos matices, unha cousa máis normal”. Quesada Pacheco no seu estudo sobre a variación dialectal en Costa Rica (2013), afirmaba que canta máis variación percibe unha persoa con respecto ó modelo lingüístico de referencia, menos corrección lle atribúe a unha variedade lingüística determinada. O que é máis perceptivamente diferente con respecto ó estándar, que é considerado o modelo de corrección, é contemplado xeralmente como o menos correcto. No caso do galego, a gheada e o seseo semellan ser os dous trazos que estimulan en maior medida as percepcións lingüísticas dos falantes e, ademais, están xeralmente cargados de connotacións negativas. Isto motiva que as variedades lingüísticas caracterizadas por estes trazos sexan consideradas en moitas ocasións como as menos correctas.

Esta realidade explica en boa medida o que acontece coas respostas dos falantes ás cuestións *Onde cre(s) que se fala mellor o galego?* e *Onde cre(s) que se fala peor o*

galego? A maioría deles (nalgunhas ocasións quizais por modestia) tende a identificar como mellor a variedade lingüística propia dalgún lugar diferente ó seu; pero tamén adoita facelo cando se pregunta polo peor xeito de falar galego. Isto indica que os enquisados desexan afastarse dos extremos: non se autoidentifican co mellor modelo de lingua, pero tampouco co peor. Porén, a práctica totalidade dos falantes entrevistados nas zonas de seseo e gheada, cando se lles pregunta polo lugar onde se fala peor o galego, alude á súa zona, centrándose precisamente na presenza destes dous trazos. Estas actitudes revelan os prexuízos existentes en relación á gheada e ó seseo e inflúen decisivamente nos procesos de cambio e nivelación dialectal, xa que a inseguridade lingüística dun individuo, como se comentou anteriormente, pódese levar a evitar os trazos cos que se sente menos cómodo.

4.2.1.2. Avaliación da agradabilidade

Para obter información respecto do agrado formuláronse dúas cuestións abertas: *Onde cre(s) que se fala o galego máis agradable?* e *Onde cre(s) que se fala o galego máis desagradable?* As respostas proporcionadas polos enquisados repiten o padrón anterior e fan patente o estigma lingüístico e social en relación coa gheada e co seseo. Ante a primeira pregunta, a maioría dos enquisados dos bloques central e oriental identificaron a súa área de procedencia como o lugar coa variedade máis agradable, aludindo en moitos casos ó costume de falar e escoitar falar dun xeito determinado. Porén, a práctica totalidade dos falantes da costa occidental galega asociou a maior agradabilidade da lingua con algunha variedade diferente á propia e, xeralmente, dalgún lugar central de Galicia. Nestas consideracións inflúe decisivamente a estigmatización dos dous trazos máis identificativos da variedade occidental ós que antes se fixo referencia, como se pode comprobar en respostas como a seguinte:

Onde cre(s) que se fala o galego máis agradable?

Na zona de Pontevedra, porque é un galego parecido ó noso pero sácanlle o seseo e a gheada.

Nesta mesma dimensión valorativa, cando se lles pregunta ós enquisados polo galego que consideran máis desagradable hai unha tendencia de todos eles, tanto dos procedentes do occidente coma dos doutros lugares, a remitir á costa occidental. Algúns exemplos das formas máis típicas de resposta a estas preguntas ofrecidas por informantes occidentais son:

Onde cre(s) que se fala o galego máis desagradable?

Onde me parece máis bruto é nesta zona, nesta zona falamos moi brutiño, porque ás veces xa esaxeramos moito a gheada e o seseo, esaxerámolo tanto que ata fai dano nos oídos. Falamos moi raro e a veces non te dás conta, pero cando o oes resulta moi estraño.

Onde cre(s) que se fala o galego máis desagradable?

A min non me gusta cando se carga moito na jota. Aquí cargamos un pouco pero hai sitios onde se carga máis. A min iso non me gusta. Prefiro que me seseen ca que me digan [x] [x] [x].

Preston / Robinson (2005) afirman que é probable que un grupo social teña tendencia a usar o que se chama “capital lingüístico simbólico” da súa variedade dun modo ou doutro, pero non de ambos. Segundo esta concepción, os falantes de variedades de maior prestixio tenden a asignarlle o valor simbólico á súa variedade na dimensión da corrección, mentres que os falantes das variedades menos prestixiosas adoitan identificar o valor simbólico da súa forma de falar na dimensión de agradabilidade.

A maior parte dos enquisados, considerando a variedade estándar do galego como o modelo de corrección, asígnanlle prestixio á variedade propia no plano da agradabilidade. Porén, moitos dos falantes do occidente galego supeditan a súa variedade tanto ó estándar como ás demais variedades xeográficas. Así, cando se trata da avaliación da corrección, colocan o estándar como modelo de referencia; e cando se trata da avaliación da agradabilidade, refírense a outras variedades dialectais do galego como modelos de fala máis aptos có estándar para a comunicación interpersonal pero menos “bruscos” ou “brutos” có seus⁵. Repítense, polo tanto, os mesmos modelos de pensamento estereotipado que viamos anteriormente e que, de forma consciente ou inconsciente, condicionan a vitalidade dun modelo de lingua concreto.

4.2.2. Cambio lingüístico: o retroceso da gheada

As actitudes poden ser unha poderosa axuda para a difusión de cambios lingüísticos xa que, como dixemos, unha innovación pode triunfar ou fracasar

⁵ É probable que para estes informantes o capital lingüístico simbólico da súa variedade resida no plano identitario.

dependendo das valoracións que active. Avaliamos os trazos e as variedades lingüísticas polo que representan socialmente e apoñémoslles maior ou menor validez segundo o valor social que ostentan. En relación con isto, en Giles / St. Clair (1979) propóñense dúas hipóteses xerais sobre a perspectiva avaliativa aplicada ás linguas. A primeira hipótese, a hipótese do valor inherente, afirma que é posible comparar dúas ou máis variedades e que algunha delas sexa considerada mellor que a outra. A segunda hipótese, a hipótese da norma imposta, sostén que a variedade mellor valorada será a propia do grupo social de maior prestixio. As investigacións destes estudosos sobre o inglés confirman esta segunda hipótese e demostran, tal e como se ten verificado en moitos outros estudos, que as actitudes lingüísticas adoitan ser manifestacións das actitudes ante os seus falantes.

Tradicionalmente, asúmese que, por regra xeral, as actitudes lingüísticas son creadas polas asociacións feitas entre un ou varios trazos lingüísticos e as caricaturas non lingüísticas que se asocian cos falantes que os empregan. Esta idea, extrapolada a un exemplo non dialectal da lingua galega podería exemplificarse da seguinte maneira:

1. Un falante A pronuncia *mullere*.
2. Un falante B percibe *mullere*, porque a súa propia pronuncia é *muller*.
3. O falante B clasifica *mullere* como “un trazo da xente de máis idade” porque ten asociado ese trazo lingüístico con persoas de idade avanzada.
4. O falante B rescata as caricaturas relacionadas coas persoas de máis idade e aponllas a *mullere*.

Porén, López Morales (2004) afirma que é probable que haxa casos nos que o proceso sexa o contrario, nos que se parta dunha actitude negativa ante un fenómeno lingüístico e se chegue á valoración negativa dos seus usuarios e incluso á súa discriminación social. É dicir, existe a posibilidade de que un trazo ou trazos estean tan fortemente imbuídos dalgunha avaliación valorativa que o ouvinte obteña as características avaliativas que se relacionan con el directamente, sen recorrer á imaxe previa que se ten dos falantes. Este proceso coñécese co nome de iconización e funciona do seguinte xeito:

1. Un falante A pronuncia *ghato*.
2. Un falante B percibe *ghato*, porque a súa propia pronuncia é *gato*.
3. O falante B clasifica *ghato* como *bruto*, xa que o trazo lingüístico empregado (neste caso a gheada) é relacionado co cualificativo *bruto* tan a miúdo que non é necesario recorrer a ningunha caricatura social do grupo que o emprega para que emerxa nas percepcións dos falantes.

Polo tanto, aínda que as reaccións dos enquisados ante unha variedade lingüística revelan moito da percepción que teñen sobre os falantes desas variedades, algúns trazos lingüísticos poden desencadear actitudes por si sós. Os informantes deste estudo, por exemplo, aludían ós trazos máis estigmatizados do galego sen coñecer moitas veces a procedencia dos falantes que os empregan ou localizando o seu uso erroneamente.

Onde usan a gheada. Sóname raro.

O que usa gheada e seseo paréceme un galego horrible. Non sei explicarche pero non me gusta.

É moi bruto ademais.

Onde falan con gheada, porque non me gusta. O da “ghaliña” e o do “ghato” lévoa mal.

En Lugo, porque falan moito coa ghe.

En Lugo e por aí, porque son moi brutos, porque meten moita gheada.

Isto confirma que para estes informantes non están operando nun primeiro nivel as valoracións ante o grupo de falantes (independentemente da súa procedencia, idade, sexo ou nivel educativo), senón que o fan as valoracións en relación a un trazo lingüístico en particular: neste caso, a gheada.

A gheada semella ser o trazo dialectal máis estigmatizado para a maior parte dos enquisados, especialmente para moitas das persoas que a posúen. Os falantes percíbena como unha deturpación do estándar, está imbuída de connotacións sociais negativas e, ademais, ten un valor ínfimo na escala da agradabilidade lingüística dos falantes. Trudgill (1975) afirma que:

Se non nos gusta un acento, é por unha complexidade de factores que teñen que ver coas nosas inclinacións sociais, políticas e rexionais máis que con algunha cousa estética. Agrádanos e desagrádanos os acentos polo que representan, e non polo que son (Trudgill 1975: 37-38).

Os falantes desprezan a gheada de forma consciente polo que representa socialmente, independentemente das súas características lingüísticas. É un trazo que carece de prestixio social e que se relaciona cun modelo lingüístico "brusco".

Francisco Fernández Rei (1990) rexistraba xa hai máis de 25 anos un retroceso da gheada na provincia de Lugo, que comezaba co abandono do seu uso no grupo da xente máis nova e escolarizada e que se ía estendendo para a de máis idade. Pouco despois, Recalde (1993, 1994) falaba dese mesmo cambio lingüístico en marcha na lingua galega e afirmaba que, aínda que nesta mudanza poden afectar elementos estruturais da lingua, hai factores externos que actúan decisivamente na aceleración e extensión da variante [g] en lugar de [h]: as actitudes negativas ante a gheada. Neste sentido, afirmaba:

Dadas as condicións sociolingüísticas e as actitudes xerais baixo as que sobreviviu a gheada, era esperable que, ademais dunha variación horizontal, que foi o tema central de todos os estudos ata agora existentes, se producise unha variación vertical debida a factores sociais e situacionais, e que esta variación constituíse o inicio dun cambio lingüístico dende arriba (Recalde 1994: 349).

Se temos en conta que o abandono da gheada está asociado a situacións comunicativas formais ou realizadas fóra do grupo de fala de referencia, non debe estrañarnos que sexan as persoas máis novas e con maior estatus as que inicien o cambio⁶. De feito, as actitudes abertas dos informantes confirman a súa preferencia por evitar a gheada en situacións formais ou fóra da propia comunidade de fala.

Eu creo que na costa non é que sea peor, pero de cara... se estás traballando por exemplo nun sitio público, de cara ó público, depende en que sitios queda mellor usar un galego tirando a normativo que un galego con gheada e con seseo.

Se estas actitudes negativas se manteñen, non debe estrañarnos que continúe imperando a tendencia de evitar a gheada e que o cambio se vaia dando progresivamente dunha situación A (figura 10) a unha situación B (figura 11); é dicir, que as persoas máis novas e con maior estatus sexan as primeiras en abandonar o uso da gheada e que o resto dos individuos vaia progresivamente adaptando a súa fala á dos primeiros.

⁶ Reparemos, por exemplo, en que este grupo social está xeralmente caracterizado por unha mobilidade xeográfica elevada e por manter intercambios comunicativos máis ou menos formais con persoas de diferentes lugares.

Figura 10. Situación A

Figura 11. Situación B

Rodríguez Lorenzo (2011) confirmou con datos recollidos nos anos 2008 e 2009 o carácter recesivo deste fenómeno lingüístico, tanto dende o punto de vista espacial como dende a perspectiva da frecuencia de uso e plasmou graficamente as diferenzas da distribución diatópica da gheada entre o ano 1934 e o 2008 (Rodríguez Lorenzo 2011: 465).

Este estudo constata que a evolución que mostran os estudos sobre o cambio en tempo real se ve confirmada polos resultados da análise inicial das actitudes obtidas neste traballo. Algunha da información proporcionada polos informantes sobre as antigas diferenzas de fala entre dúas localidades ofrécenos datos sobre as mudanzas dialectais do pasado, pero a información actitudinal pódenos axudar a adiviñar cara a onde irá a lingua no futuro. Os falantes perciben a gheada e, condicionados polas connotacións sociais deste trazo lingüístico, consolidan crenzas negativas en relación ó seu uso. Estas crenzas orixinan actitudes negativas que conducen ós falantes con gheada a rexeitar este trazo e a evitalo en múltiples contextos.

5. CONCLUSIÓN

O principal interese da dialectoloxía perceptiva reside, precisamente, na posición central que se lles outorga ás reflexións lingüísticas dos non lingüistas. Preguntarlles directamente ós falantes sobre como e onde cren que varía a lin-

gua ofrécenos datos que poden ser empregados xunto con outros recursos para "cubrir ocos" na comprensión que teñen os lingüistas sobre o funcionamento da lingua. Isto é de moita importancia tanto para o mellor coñecemento da realidade idiomática como para o estudo da variación, xa que nos permite atoparlles explicación a diversos procesos de cambio lingüístico.

Os prexuízos en relación á gheada teñen sido estudados en múltiples ocasións, máis a fondo ou menos. Quizais o que non se fixera é comprobar que se manteñen tanto se se identifican xeograficamente os falantes que posúen este trazo lingüístico como se non se fai. A partir dos datos que manexamos podemos ver que se repiten os vellos esquemas de estereotipos que se veñen rexistrando dende hai décadas⁷. Pero non só iso, senón que tamén podemos comprobar que a gheada ten un poder simbólico tan grande que fai emerxer as actitudes dos enquisados por si soa, aínda sen referencia a ningún grupo social como portador dela.

As avaliacións dos falantes sobre a gheada son moi desfavorables, especialmente entre os seus propios usuarios, que teñen actitudes negativas fondamente asentadas en relación con este trazo lingüístico. Tales actitudes poderían derivar en condutas de rexeitamento que se traduzan na omisión do elemento estigmatizado; inicialmente no grupo das persoas máis novas e con maior estatus en contextos formais e paulatinamente estendéndose a outros perfís persoais e a outros contextos.

Aínda que cómpre ter en conta, como xa se dixo, que o compoñente actitudinal non é o único factor que determina as pautas de comportamento, o estudo das actitudes sobre as linguas permítennos descubrir a miúdo información moi útil para o estudo do cambio lingüístico. A gheada está oficialmente admitida no estándar oral, pero na práctica queda fóra del en case todos os seus medios de difusión e continúa sendo menosprezada actitudinalmente. Se non mudamos esta situación, non resulta estraño que vaia perdendo paulatinamente contextos de uso, número de falantes e espazo xeográfico.

⁷ Lembremos que xa a finais do s. XIX e comezos do XX temos rexistros escritos que definen a gheada como "defecto de la gente idiota" (Valladares, 1884: VI), "pronunciación defectuosa intolerable en el lenguaje culto" (Couceiro Freijomil 1935: 103) ou "sonido extraño y despacible, signo de rusticidad e incultura" (Carré Alvarellos 1956: 963).

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- AGHEYISI, Rebecca / Joshua A. FISHMAN (1970): «Language attitude studies: A brief survey of methodological approaches», *Anthropological Linguistics* 12, 137-57.
- AJZEN, Icek (2005²): *Attitudes, personality and behaviour*. England: Open University Press. <<https://psicoexperimental.files.wordpress.com/2011/03/ajzeni-2005-attitudes-personality-and-behaviour-2nd-ed-open-university-press.pdf>>
- ALLPORT, Gordon (1967): «Attitudes», en Martin Fishbein (ed.), *Readings in attitude. Theory and measurement*. New York: John Wiley and Sons, 1-38.
- ANDERSSON, Lars / Peter J. TRUDGILL (1990): *Bad language*. Oxford: Blackwell.
- CARRÉ ALVARELLOS, Leandro (1956): «La geadá en Galicia», *DL* 7ª serie, 961-967.
- CESTERO MANCERA, Ana M. / Florentino PAREDES (2015): «Creencias y actitudes hacia las variedades normativas del español actual. Primeros resultados del Proyecto PRECAVES-XXI», *Spanish in Context* 12: 2, 255-279. <<http://dx.doi.org/10.1075/sic.12.2.04ces>>
- COUCEIRO FREIJOMIL, Antonio (1935): *El idioma gallego*. Barcelona: Alberto Martín.
- EDWARDS, John (2009): *Language and identity*. Cambridge: Cambridge University Press. <<http://dx.doi.org/10.1017/CBO9780511809842>>
- FERNÁNDEZ REI, Francisco (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- FISHBEIN, Martin (1965): «A Consideration of beliefs, attitudes and their relationship», en Ivan D. Steiner / Martin Fishbein (eds.), *Current studies in social psychology*. New York: Holt, Reinhart and Winston, 107-120.
- FORMOSO GOSENDE, Valentina (2013): *Do estigma á estima. Propostas para un novo discurso lingüístico*. Vigo: Xerais.
- GARDNER, Robert (1985): *Social psychology and second language learning: the role of attitudes and motivation*. London: Edward Arnold. <<http://publish.uwo.ca/~gardner/docs/SECONDLANGUAGE1985book.pdf>>
- GILES, Howard / Robert N. ST. CLAIR (eds.) (1979): *Language and social psychology*. Oxford: Blackwell.
- GONZÁLEZ GONZÁLEZ, Manuel (dir.) (2003): *O galego segundo a mocidade. Unha achega ás actitudes e discursos sociais baseada en técnicas experimentais e cualitativas*. A Coruña: Real Academia Galega.
- IGLESIAS ÁLVAREZ, Ana (2002): *Falar galego: "No veo por qué". Aproximación cualitativa á situación sociolingüística de Galicia*. Vigo: Xerais.
- KABATEK, Johannes (2000): *Os falantes como lingüistas. Tradición, innovación e interferencias no galego actual*. Vigo: Xerais.
- LAMBERT, Wallace E. (1964): *Social psychology*. Englewood Cliffs, New Jersey: Prentice-Hall.
- LIPSKI, John M. (1996): *El español de América*. Madrid: Cátedra.
- LÓPEZ MORALES, Humberto (2004³): *Sociolingüística*. Madrid: Gredos.
- MASE, Yoshio (1999): «Dialect consciousness and dialect divisions», en Dennis R. Preston (ed.), *Handbook of perceptual dialectology*. Amsterdam: John Benjamins, 71-99. <<http://dx.doi.org/10.1075/z.hpd1>>
- MORENO FERNÁNDEZ, Francisco (2009⁴): *Principios de sociolingüística y sociología del lenguaje*. Barcelona: Ariel.
- MONTGOMERY, Chris (2007): *Northern English dialects: A perceptual approach*. Sheffield: University of Sheffield. Tese de doutoramento sen publicar. <<http://etheses.whiterose.ac.uk/1203/>>
- MONTGOMERY, Chris (2011): «Starburst charts: Methods for investigating the geographical perception of and attitudes towards speech samples», en Terttu Nevalainen / Susan M. Fitzmaurice (eds.) *How to deal with data: problems and approaches to the investigation of the english language over time and space (eVARIENG)*, vol.7. <<http://www.helsinki.fi/varieng/series/volumes/07/montgomery/index.html>>

- PRESTON, Dennis Richard (1989): *Perceptual dialectology: nonlinguists' views of areal linguistic*. Dordrecht: Foris. <<http://dx.doi.org/10.1515/9783110871913.fm>>
- PRESTON, Dennis Richard (ed.) (1999): *Handbook of perceptual dialectology*. Amsterdam: John Benjamins. <<http://dx.doi.org/10.1075/z.hpd1>>
- PRESTON, Dennis Richard / Gregory C. ROBINSON (2005): «Dialect perception and attitudes to variation», en Martin J. Ball (ed.), *Clinical sociolinguistics*. Malden, USA: Blackwell Publishing Ltd., 133-149. <<http://dx.doi.org/10.1002/9780470754856.ch11>>
- QUESADA PACHECO, Miguel Ángel (2013): «División dialectal de Costa Rica según sus hablantes», *Dialectologia et Geolinguistica*. 21, 36-69. <<http://dx.doi.org/10.1515/dialect-2013-0003>>
- RECALDE FERNÁNDEZ, Montserrat (1993): *Usos e actitudes sobre a gheada*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. Memoria de Licenciatura sen publicar.
- RECALDE FERNÁNDEZ, Montserrat (1994): «Gheada e situación», *Verba* 21, 339-367.
- RODRÍGUEZ LORENZO, David (2011): «A gheada, un fenómeno innovador do galego. Evolución diatópica no século XX», en Armada Costa / Isabel Falé / Pilar Barbosa (eds.), *Textos Seleccionados do XXIV Encontro Internacional da Associação Portuguesa de Linguística*. Lisboa: Associação Portuguesa de Linguística, 453-466. <<http://www.apl.org.pt/docs/24-textos-seleccionados/31-Lorenzo.pdf>>
- ROKEACH, Milton (1968): *Beliefs, attitudes and value: A theory of organization and change*. San Francisco: Jossey-Bass.
- SANTOS RAÑA, Irene / Soraya SUÁREZ QUINTAS (2014): «Percepción e actitudes lingüísticas na fronteira galego-portuguesa. Unha aproximación á perspectiva ourensá», en Xulio Sousa / Marta Negro Romero / Rosario Álvarez (eds.), *Lingua e identidade na fronteira galego-portuguesa*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, 91-113. <http://consellodacultura.gal/mediateca/extras/CCG_2014_Lingua-e-identidade-na-fronteira-galego-portuguesa.pdf>
- SCHMID, Désirée (2014): «Percepción y actitud lingüística: el castellano serrano en contraste con el castellano costeño en el Ecuador», *e-CRIT (Cahier de Recherches Interdisciplinaires et Transculturelles)* 6, 145-157. <http://e-crit3224.univ-fcomte.fr/download/3224-ecrit/document/numero_6/11.-de--sire--e-schmid_def-1.pdf>
- TRUDGILL, Peter (1975): *Accent, dialect and the school*. London: Edward Arnold.
- VALLADARES NÚÑEZ, Marcial (1884): *Diccionario Gallego-Castellano*, Santiago de Compostela: Seminario Conciliar Central.
- WEIJNEN, Antonius A. (1946): «De grenzen tussen de Oost-Noordbrabantse dialecten onderling» [The borders between the dialects of Eastern North Brabant], en Antonius A. Weijnen / J. M. Renders / Jacobus van Ginneken (eds.), *Oost-Noordbrabantse Dialectproblemen [Eastern North Brabant dialect problems]*. Amsterdam: Noord Hollandsche Uitgevers, 1-15.

**ESEMPI DI VARIAZIONE
FONETICA
NELL'APPENNINO
SETTENTRIONALE.
*IL CASO DEI VOCALISMI
INSTABILI***

Elisabetta Carpitelli

Univ. Grenoble Alpes, [GIPSA-lab],
F-38040 Grenoble

1. INTRODUZIONE

I sistemi fonologici dei dialetti della piccolissima area linguistica alla quale questo contributo è dedicato, benché geograficamente molto vicini fra loro e affini dal punto di vista dialettologico, presentano numerosi aspetti di micro-variazione, soprattutto a livello fonetico e fonologico, del tipo rilevato anche in molte altre aree italo-romanze, in particolare appenniniche o più generalmente montane. I vocalismi tonici delle diverse parlate qui considerate si fondano su una distribuzione che tiene conto del contrasto fra sillaba aperta e sillaba chiusa e sono caratterizzati da minute differenze qualitative fra segmenti sonori, associate ad una diversa occupazione degli spazi occupati dalle vocali (Carpitelli 2007).

Si tratta di sistemi vocalici che sembrano aver subito modificazioni importanti nello spazio di poco più di un secolo: i dati che qui presentiamo, raccolti sul campo presso informatori nativi e confrontati con alcune attestazioni presenti nella letteratura sull'area del secolo scorso e della fine del precedente, testimoniano alcune evoluzioni interessanti, facendo emergere dinamiche un po' diverse rispetto alle soluzioni che troviamo nei dialetti circostanti, in particolare quelli emiliani della Val di Taro.

Queste varietà di contatto pongono, fra gli altri, il problema della pertinenza delle classificazioni dialettologiche tradizionali adottate per descrivere il dominio italo-romanzo e fondate generalmente su convergenze e divergenze linguistiche con aree dialettali maggiori (Zörner 1992).

Le inchieste di cui parleremo hanno fatto parte di una ricerca sul campo che abbiamo cominciato nel 2005-2006 e che costituisce, insieme a un'inchiesta di Daniele Vitali a Succisa¹, la fonte di dati più recente sulla parte più settentrionale dell'alta Lunigiana.

¹ Cfr. la raccolta dei dati sul sito <http://www.bulgnaïs.com/ventoesole.html>.

2. COLLOCAZIONE GEOGRAFICA E GEOLINGUISTICA DELL'AREA D'INCHIESTA

La Lunigiana è incuneata fra Emilia Romagna e Liguria. Il territorio, amministrativamente situato a cavallo fra quest'ultima regione, nella provincia della Spezia, e la Toscana, nella provincia di Massa Carrara, è suddiviso, secondo una nomenclatura frequente, in *Lunigiana toscana* e *Lunigiana ligure*².

Il presente contributo si concentra in particolare sulla parte estrema nord-orientale del settore toscano e più in particolare sulle varietà di alcune località a ridosso dell'Appennino, in un ventaglio di terra che si apre fra il passo del Brattello e quello del Cirone, a nord della località di Pontremoli. Si tratta di parlate meno documentate e poco citate nella letteratura sulla dialettologia romanza ed italo-romanza in particolare, rispetto a quelle dei dintorni del capoluogo e del resto della Val di Magra.

Dal punto di vista geolinguistico, le parlate appenniniche analizzate sono considerate come aree *di transizione* o *marginali* o anche, per alcuni autori — secondo un termine impiegato da Zörner (1992) a proposito di alcune varietà appenniniche adiacenti a quelle di cui si parlerà in queste pagine — *di crocevia*³ fra i tipi ligure, emiliano e toscano nord-occidentale. Tuttavia, le classificazioni dialettologiche tradizionali, e quindi anche le etichette come quelle appena citate, sono spesso insoddisfacenti, soprattutto quando applicate ad aree come quelle montane italo-romanze: la complessità dei contatti storico-culturali e i fattori di conservazione e d'innovazione che le caratterizzano rendono difficile la compatibilità con tassonomie linguistiche che appaiono statiche e artificiali soprattutto a chi si confronta costantemente con la variabilità dei dati di terreno.

La percezione che i parlanti lunigianesi — e in particolare quelli che vivono nelle località più settentrionali e vicine al confine con l'Emilia Romagna — han-

² Il toponimo Lunigiana è costruito su Luni, nome di città, antica colonia romana (Luna) situata in Liguria, sulle rive del fiume Magra che attraversa verticalmente la punta settentrionale della Toscana e sfocia in Liguria orientale.

³ Questa la differenza che Zörner precisa fra *dialetto di transizione* e *dialetto di crocevia*: il primo termine è da considerare “[...] più specifico, riferendosi al passaggio da un sistema dialettale ad un altro”, mentre il secondo è così spiegato: “L’aspetto geografico contenuto in questa denominazione e il riferimento all’incontro di diversi sistemi differenti [...] lo rendono particolarmente adeguato per dialetti che, a causa della loro situazione geografica, riuniscono in sé elementi provenienti da due e anche tre sistemi dialettali differenti.” (1992: 49-50).

no della loro regione è stata riassunta dall'osservazione spontanea di un'informatrice che, interrogata nell'ambito delle inchieste che presentiamo sulla collocazione linguistica e culturale della Lunigiana rispetto alle zone confinanti, ha risposto: "Noi non siamo di nessuno", volendo dire che gli abitanti di queste zone non si sentono culturalmente e linguisticamente né toscani, né liguri, né emiliani⁴. Questa rappresentazione della diversità culturale e più specificamente linguistica corrisponde spesso ad un sentimento identitario che si traduce talvolta nella volontà di preservare tratti dialettali specifici, molto marcati, inducendo perfino, in alcuni casi, ad estendere a contesti inappropriati regole fonologiche considerate particolarmente emblematiche delle parlate della zona. Questo tipo di fenomeni, nel medio o lungo periodo, potrebbe innescare, qualora perdurassero e si diffondessero, interessanti processi di cambiamento linguistico⁵.

Dal punto di vista dialettologico, la zona d'inchiesta è classificata come gallo-italica, tenendo conto generalmente di tratti quali la sonorizzazione delle consonanti intervocaliche o la debolezza delle vocali in posizione atona o ancora la degeminazione delle geminate originarie, fenomeni che in parte influenzano anche la struttura dell'italiano regionale dell'area. Numerose per i dialetti di quest'area sono anche le concordanze lessicali con varie zone dialettali settentrionali, benché variazioni notevoli siano da registrare anche all'interno delle diverse valli lunigianesi (Maffei Bellucci 1977, Carpitelli / Terranova 1990, Carpitelli 2007). Nella rappresentazione fornita da Rohlf (1972 [1937]), la Lunigiana era attraversata a sud da una serie di isoglosse che definivano la linea chiamata tradizionalmente *La Spezia-Rimini*, situando solo parzialmente l'area in esame a nord di tale frontiera. Nella ridefinizione più tardiva delle frontiere dialettali fra parlate italo-ro-

⁴ Ambrosi (1974: 70) definiva, infatti, i Lunigianesi come «gli apolidi del dialetto, tanto difficilmente si identificano dal loro modo di parlare».

⁵ Si tratta di una tendenza da tempo rilevata per la zona di cui parliamo, per esempio, nella cittadina di Pontremoli: in occasione di inchieste svolte per l'*Atlante Lessicale Toscano* già negli anni 80, una parte degli adolescenti dell'epoca, manifestava la tendenza ad estendere la realizzazione della vocale anteriore arrotondata [ø] — considerata come un blasone fortemente distintivo della varietà di questa località rispetto a quelle limitrofe — ad occorrenze come [' nøva] "neve" invece dell'atteso [' neva]. La vocale [ø], in pontremolese esito abituale di *e romanza a) in sillaba chiusa tonica ([' grøsta] "cresta", [frød]), b) in sillaba aperta nei proparossitoni ([' znøbar] "ginepro", [pudar' eømal] "prezzemolo"), c) nei monosillabi ([mø] "me", di *ε tonica di fronte a nasale preconsonantica ([' sømpar] "sempre"), oltre che di *ɔ tonica in sillaba aperta ([' fjøla] "figlia, ragazza", [nøva] "nuova", [nøu] "nuovo", [røda] "ruota", [køz] "cuoce", [bø] "bue", [pø] "può"), non è invece un esito atteso di *e romanza in sillaba tonica aperta, come nel caso dei continuatori dell'etimo latino NIVE(M) ai quali abbiamo accennato (Carpitelli 19952).

manze proposta da Pellegrini (1977), il fascio di isoglosse che separa le varietà gallo-italiche da quelle centrali, e toscane in particolare, è stato invece abbassato notevolmente: in questo modello, infatti, è stato portato fra Massa e Carrara, per integrare quasi globalmente la Lunigiana in modo più netto nell'area gallo-italica: si parla quindi di linea Carrara-Fano (Pellegrini 1992).

Storicamente, l'area è stata a lungo ripartita fra diversi stati dell'Italia settentrionale preunitaria. Solo in parte e per un breve periodo, alcuni settori del territorio sono stati integrati al Granducato di Toscana e al Ducato di Lucca. Il frazionamento storico ha ovviamente contribuito a mantenere non solo la frammentazione dialettale interna, ma anche la distanza tradizionalmente risentita dagli abitanti rispetto alla Toscana come pure, più in generale, la frequente percezione di "non appartenenza" a regioni maggiori già evocata nel paragrafo precedente⁶.

La parte più settentrionale dell'area lunigianese, a nord di Pontremoli è caratterizzata, come già accennato, da piccolissime località sparse nei fondovalle e sui pendii montagnosi che si avvicinano alle creste appenniniche che la separano in particolare dalla provincia di Parma. Dal punto di vista linguistico, si tratta di varietà molto simili fra loro, che pur mostrando interessanti convergenze con i sistemi vocalici di alcuni dialetti della Lunigiana meridionale e delle Alpi Apuane, presentano un vocalismo originale caratterizzato da una variabilità intra- e interlinguistica specifica.

Il relativo isolamento dell'insieme di queste piccole località settentrionali, difficili da raggiungere — oggi probabilmente più che nel passato, quando le antiche strade montane di collegamento fra i diversi versanti dell'Appennino erano percorse più regolarmente — ha contribuito allo spopolamento progressivo delle vallate. La bassa densità demografica ha inevitabilmente inciso sulla selezione degli informatori e sullo svolgimento delle inchieste da cui provengono i dati qui

⁶ In particolare, il legame con la Toscana, di cui, come già accennato, una porzione della *Lunigiana storica* fa amministrativamente parte, è culturalmente e linguisticamente poco sentito da un settore dei parlanti presso i quali svolgiamo da tempo le inchieste: alcuni abitanti si esprimono infatti dicendo « andiamo in Toscana » quando devono giusto recarsi a sud della provincia di Massa Carrara, per esempio a Pisa. Il legame con l'Emilia e la Liguria è storicamente, culturalmente e linguisticamente assai forte, anche se il peso di questa relazione si caratterizza diversamente secondo le località del territorio lunigianese, tanto che la volontà di alcuni abitanti di "appartenere" all'una o all'altra delle due grandi regioni dell'Italia del nord, secondo la posizione geografica dei villaggi, ritorna periodicamente in momenti delicati di crisi politico-amministrativa regionale.

presentati. È stata necessariamente privilegiata dunque la variazione diatopica mentre non è stato possibile tener realmente conto della dimensione diastratica, data l'impossibilità di disporre d'informatori differenziati sistematicamente per età e per genere nonché di campioni confrontabili e statisticamente significativi per ogni villaggio.

La rete d'inchiesta ha incluso alcune frazioni della valle del fiume Verde, in direzione dell'emiliana Val di Taro (località di Traverde, Grondola, Guinadi, Cà d'Ugo, Cervara, Bratto⁷), della valle del torrente Magriola (comunità di villaggi di Succisa), spingendosi, da una parte, fino a Montelungo (nella rete indagata, Montelungo Superiore), al confine con l'Emilia, in direzione del passo della Cisa, e, dall'altra, a nord delle sorgenti del Magra (località di Gravagna Montale et Gravagna S. Rocco), all'est del medesimo passo; verso la parte orientale, è stata inclusa la micro-area della Valdantena (Cavezzana d'Antena, Groppoli, Toplecca Superiore, Cargalla, Casalina, Groppodalsio), verso il passo del Cirone, ancora una volta in direzione della provincia di Parma, su uno degli antichi percorsi di commercio del sale fra Liguria, Toscana ed Emilia. Prima del Passo del Cirone, la rete finisce a Pracchiola, dove culmina la Valdantena benché la località sia situata già al di fuori di quest'ultima zona (Carpitelli 2007).

In questa sede, saranno descritti fenomeni riscontrati in soltanto dodici delle diciassette località appena menzionate, ma saranno utilizzati per confronto anche dati della località Villa Vecchia, nella comunità di Succisa, tratti da inchieste svolte in un lavoro precedente⁸.

⁷ Avendo attribuito un'importanza particolare, come anticipato, alla dimensione areale, abbiamo voluto includere anche quest'ultimo paese, benché quasi spopolato: gli abitanti, emigrati in massa da Bratto verso l'Inghilterra, soprattutto negli anni Cinquanta e Sessanta, rientrano soprattutto in estate. Gli anziani hanno conservato una varietà di dialetto evidentemente evoluta al di fuori del sito originario, in condizioni quindi particolari, lontano dalle varietà affini, anche se nei siti di emigrazione, altri Lunigianesi si sono installati nel tempo e una forma di contatto con le altre varietà della regione ha sicuramente avuto luogo.

⁸ Si tratta di inchieste condotte nell'ambito delle ricerche sul campo per la preparazione del Vocabolario delle parlate liguri.

Figura 1. Area d'inchiesta con indicazione dei punti (circondati da un rettangolo nero) nei quali sono stati rilevati i vocalismi presentati in questo contributo. Con una stella sono localizzate le piccolissime frazioni Cà d'Ugo (ad ovest) e Groppoli (ad est), non presenti sulla carta⁹

3. INSTABILITÀ TIMBRICA NEI SISTEMI VOCALICI NELLA LUNIGIANA SETTENTRIONALE: AREA D'INCHIESTA E DATI DELLA BIBLIOGRAFIA

La caratteristica che identifica le parlate a nord del comune di Pontremoli rispetto a quella del capoluogo e della media e bassa Val di Magra è costituita da una serie di sequenze vocaliche di tipo instabile, assimilabili a strutture dittongate di tipo discendente, occorrenti in sede tonica e più frequentemente, come verrà precisato, in sillaba aperta. Va osservato che alcune di tali strutture possono ricordare, per certi aspetti, quelle che ritroviamo nella zona delle Alpi Apuane, a sud della Val di Magra, ma non condividono con esse né tutti i contesti fonologici di occorrenza (Rohlf 1966 [1949], Savoia 1974-1975, Carpitelli 1994,

⁹ Carta parziale e rielaborata con simboli a partire da quella del sito <http://portale.provincia.ms.it/page.asp?IDCategoria=2102&IDSezione=12311> [consultato il 2/11/2015].

1997)¹⁰, né il grado di variabilità delle realizzazioni fonetiche: infatti, nelle aree apuane massese e lucchese, tali sequenze, dal punto di vista fonetico, appaiono tendenzialmente stabili (Carpitelli 1994, 1995¹¹), mentre a nord di Pontremoli, nella zona indagata, si riscontra un notevole grado di variazione intra- e inter-puntuale delle realizzazioni¹¹. Come ricordato da Romano (2012) e da Rivoira / Romano (2014, §2) — ai quali rinviamo anche per un quadro riassuntivo della letteratura esistente sulla dittongazione romanza e sulle sue diverse manifestazioni — nella designazione di tali strutture, è possibile distinguere il *dittongamento*, in particolare discendente, inteso come “fenomeno macroscopico con esiti stabili all’interno di un sistema sonoro” (Rivoira / Romano 2014: 91, n. 77), dalla produzione di sequenze dinamiche considerate instabili e polimorfiche per le quali si adotta tradizionalmente il termine *frangimento*. La trascrizione e la definizione di queste produzioni fonetiche non appaiono sempre agevoli¹², e l’interpretazione fonologica può rivelarsi complessa.

Russo (2010: 304) riassume così la diffusione areale del dittongamento discendente, tradizionalmente definito anche spontaneo e operante in sillaba aperta (Schürr [1936] 1980):

Il dominio principale di questa dittongazione spontanea è la parte orientale dell’Italia, dall’Emilia fino alla Puglia, ritroviamo la medesima dittongazione nei dialetti istroromani, nel veglioto e anche nel raguseo. Delle aree linguistiche italiane che si affacciano sull’Adriatico, le sole a non presentare dittongazione discendente sono il Veneto nel Nord, e il Salento nel Sud.

¹⁰ I dittonghi interpretabili come leggeri, presenti in sillaba aperta e in sillaba chiusa (anche in proparositi) indipendentemente dalla consonante che chiude la sillaba, nella varietà di Antona alternano con vocali semplici se l’unità lessicale è incassata nella frase (Carpitelli 1997, Savoia 1974-1975). La similarità di questi dittonghi con quelli interpretati come pesanti rilevati dalla letteratura per Ischia e Pozzuoli è stata ancora recentemente evocata da Russo (2010: 305).

¹¹ Ad Antona, nelle Apuane “massesi”, la variabilità è soprattutto diastematica: gli uomini hanno una tendenza a realizzare dittonghi discendenti della serie anteriore con primo elemento centralizzato e le donne, secondo la fascia di età, con prima vocale aperta (le donne più anziane) o medio-aperta anteriore (Carpitelli 1995¹).

¹² “[...] come noto da studi su diverse lingue, si pone talvolta il problema della notazione di timbri vocalici instabili. Nella classificazione di vocali e dittonghi, anche il trascrittore esperto talvolta esita perché la variabilità delle realizzazioni non gli consente di dare rappresentazioni costanti soddisfacenti” (Rivoira / Romano 2014: 90).

All'interno di tale spazio linguistico, il frangimento occupa uno spazio ben caratterizzato e ampio, esteso dai dialetti piemontesi a quelli pugliesi (Rivoira / Romano 2014: 92-93).

Alcuni autori utilizzano il dittongamento discendente per confermare o negare connessioni già acquisite fra domini dialettali. Per l'area italo-romanza nord-occidentale, Petrolini (1983: 231), per esempio, utilizza tale fenomeno per mostrare come le parlate emiliane della Val di Taro, al confine con la nostra zona, presentino un carattere di tipo genovese e quindi ligure:

[...] la dittongazione di E tonica in sillaba libera, che contraddistingue tutta la valle, è il chiaro prolungamento della situazione genovese, continuazione che s'interrompe bruscamente a partire dalla fascia collinare delle province di Parma e Piacenza.

Al contrario, Zörner (1986: 78-79), in un lavoro sulla zona di Piacenza, sottolinea come fra parlate emiliane e liguri ci sia una separazione proprio rispetto alla tipologia dei dittonghi discendenti.

Le attestazioni alto-lunigianesi figurano molto più raramente in descrizioni dialettologiche di questo tipo sulle varietà italo-romanze. I materiali che presentiamo in questo contributo intendono quindi apportare un complemento alle conoscenze sulla manifestazione di tali fenomeni e alla precisazione della loro areologia.

Per ragioni di spazio, ci limiteremo a considerare in questa sede, per quanto riguarda la Lunigiana settentrionale estrema, un frammento dei dati raccolti: si tratta delle strutture dinamiche presenti in tali dialetti sistematicamente in sede tonica da vocali romanze anteriori, chiusa e semi-chiusa, in sillaba aperta. Esporremo in altra sede casi che appaiono con meno regolarità, a livello inter- e intrapuntuale (anche per uno stesso parlante): si tratta di dittonghi discendenti a) da vocale **e* romanza in sillaba tonica chiusa da consonante nasale alveolare preconsonantica¹³, b) da vocale **o* romanza in sillaba tonica sia aperta sia chiusa da nasale o da vibrante preconsonantiche.

¹³ Forme come [ˈet̪e̞m̪bar] “settembre”, [puˈle̞j̞nta] “polenta”, [ˈle̞ŋ̞gwa] “lingua”, rilevate a Groppoli, inducono a pensare che la consonante nasale preconsonantica non blocchi eventuali processi di allungamento del nucleo tonico: a tal proposito, cfr. ciò che ricorda Savoia (2015: 126), riprendendo una questione già affrontata da Schürr ([1936] 1980) e da Rohlf (1966), a proposito delle sequenze di nasale preconsonantica sorda, ma anche di vibrante preconsonantica che non chiudano la sillaba nei dialetti di tipo emiliano, romagnolo e piemontese meridionale.

Già Rossi (1976: 279) per il comune di Zeri, ad ovest dei punti qui trattati, aveva rilevato un'evoluzione di **e* romanza in sillaba aperta in quello che l'autore chiamava “vocoïde cinétique antérieure”, con sette gradi possibili di apertura per la vocale nucleare, fra i quali [ei], [ɛi], [æi] e [ɑi], che occupano aree di diffusione ben delimitate. Nella zona di Bosco, frazione che si trova all'inizio del ramo meridionale del percorso del torrente Teglia, la realizzazione con vocale nucleare anteriore semi-chiusa è da considerare come più arcaica, tipica, secondo Rossi, sia di questa parte del territorio zerasco, sia della zona di Arzelato, più a sud. La variante timbrica con primo elemento medio-basso è invece caratteristica dei villaggi di Chioso, Montelama e Bergugliara, quest'ultimo situato presso il confine con la Liguria. Più a sud, ma sempre verso la Liguria, a Valle, Chiesa, Piagna e Castoglio — località che l'autore considera d'influenza ligure — si trovano le varianti con vocale nucleare molto aperta. Rossi (1976: 283) precisa che i parlanti della vallata erano ben coscienti della presenza di realizzazioni diverse del *vocoïde cinetico* in quest'area, ma non sembravano essere in grado di descrivere le differenze in modo puntuale¹⁴.

Per i parlanti di varietà caratterizzate da dittongamenti discendenti, l'occorrenza di queste sequenze nei sistemi sonori costituisce spesso un tratto definibile come identitario che permette di differenziarsi dai parlanti delle comunità vicine (cfr. anche Vitali / Canepari (2012: 724), per la parlata di Santarcangelo di Romagna).

Questa stessa percezione dei dittonghi si ritrova anche presso le comunità lunigianesi settentrionali e apuane ove viene espressa non solo da quei parlanti che realizzano tali strutture, proponendole immediatamente al ricercatore come caratteristica fondamentale delle loro varietà, ma anche da parte di coloro che,

Per esemplificare i dati da vocale posteriore chiusa romanza non trattati in questo contributo, accenniamo brevemente a due gruppi di contesti fonologici: a) a Cargalla, in sillaba aperta e in sillaba chiusa da nasale preconsonantica o di fronte a geminata originaria, l'informatore ha fornito rispettivamente forme quali ['gəɰla] “gola”, ['gəɰza] “voce”, ['ləɰri] “loro”, ['mæɰra] “falce”, ['dʒəɰna] “giovane (f.)”, [frəɰn] “porcino non commestibile”, [nɐɰd] “nipote (m.)”, [pəɰnt] “ponte”, ['brəɰnda] “alari”; a Cavezzana d'Antena, abbiamo ottenuto [kləɰr] “colore”, ['krəɰza] “croce”, ['gəɰla] “gola”, [pəɰnt] “ponte”; b) in sillaba chiusa da sonante e più precisamente da vibrante o nasale alveolare, sono state registrate a Cà d'Ugo forme quali ['tuɰrta] “torta”, ['ɛuɰrda] “sorda”, ['guɰrpa] “volpe”, ['fuɰrnu] “forno”, ma anche ['nuɰna] “nonna”, e a Guinadi, una variante con primo elemento anteriore arrotondato e secondo elemento centralizzato, come nella forma ['kyɰrta] “corta”. Mancano invece dati per la laterale preconsonantica.

¹⁴ Dittonghi con elemento asillabico anteriore alto nell'area studiata da Rossi, al quale rinviando per le occorrenze, costituiscono anche la continuazione dell'evoluzione di [i] preconsonantica del latino: [oi], [øi] (insieme a [au], [ou], [ɔɰ]).

pur non parlando dialetti in cui figurano queste sequenze, conoscono l'esistenza di parlate vicine ma "diverse" perché "la gente parla con [ai] e [ɛi]", riconoscendo così anche una certa variabilità nelle occorrenze.

La variabilità degli esiti dei dittonghi discendenti emerge spesso nelle descrizioni di diverse aree dialettali italo-romanze. Si tratta per esempio del caso di alcuni dittonghi discendenti emiliani che non presentano sempre la stessa soluzione per ogni località. Alcune oscillazioni sono notate, per esempio, in sequenze realizzate in bolognese: Filipponio (2013: 62) cita, fra gli altri (secondo la trascrizione della fonte), i casi di *mäis*, *mais* "mese", *fiäwr*, *fiawr* "fiore". Per la zona dell'Emilia occidentale, a Berceto, una località della provincia di Parma non distante dal confine con l'area della quale ci occupiamo, Begioni (1996) attesta per la serie anteriore una maggioranza di realizzazioni del dittongo [ɛi] ma anche una variante [ai]¹⁵. Oscillazioni significative caratterizzano in modo ancora più marcato l'area romagnola come ricordano Rivoira / Romano (2014). Per quanto riguarda il dominio italo-romanzo meridionale, Sornicola (2003), sottolineando in particolare il polimorfismo che caratterizza i dittonghi discendenti dell'area flegrea in Campania, ricorda come questa caratteristica sia stata trattata da dialettologi, fonetisti e specialisti di linguistica storica del passato per varie aree romanze. Sempre per le aree campana, pugliese e calabrese (Pozzuoli, Torre Annunziata, Trani, Belvedere Marittimo), Abete (2011), a proposito di fenomeni di dittongamento discendente variabile da vocali medie con esiti molto simili a quelli rilevati nelle già citate zone apuane massese e garfagnina, ribadisce quanto accennato anche da Rohlf (1966 [1949]) e cioè che per questo tipo di realizzazioni

[...] diffuso nei dialetti della costa adriatica, dall'Abruzzo alla Puglia, [...] più localizzato sul versante tirrenico [...] [a] parità di parlante, di situazione comunicativa e di altre variabili sociolinguistiche, uno stesso item lessicale può presentare variazioni notevoli nelle realizzazioni fonetiche della vocale tonica [...] [I]l fatto che uno stesso fenomeno linguistico possa presentarsi sotto forme diverse in varietà più o meno limitrofe pone sfide interessanti ai tentativi di modellizzazione della variazione, fornendo materiale cospicuo da analizzare e un importante banco di prova per testare la validità delle proprie generalizzazioni (Abete 2011: 13, 15).

¹⁵ Cfr. anche quanto attestato da Rivoira / Romano (2014, § 2).

Per la nostra area d'inchiesta, le fonti disponibili hanno trasmesso alcune oscillazioni timbriche per Montelungo, uno dei villaggi situati più a nord dell'area investigata, quindi più vicini al confine con la provincia di Parma, considerato storicamente come vettore dell'“emilianizzazione” della zona (Restori 1892). In questa località, nel 1939, è stata fatta un'inchiesta per l'*Atlante Linguistico Italiano* (ALI P. 500) che ha permesso di rilevare sensibili variazioni nelle realizzazioni di due informatori di età diversa, rappresentanti di diverse categorie professionali, che sembrano mostrare delle innovazioni rispetto alla situazione di quasi mezzo secolo prima. Restori (1892) infatti dava per questo sistema la sola realizzazione [ei]¹⁶, da Ī e Ē originali in sillaba tonica aperta. Per l'inchiesta dell'ALI, l'inventario dei dittonghi nelle parlate dei due informatori intervistati è invece più ricco e presenta realizzazioni non sempre coincidenti per entrambi, in particolare in posizione prenasale: in questo contesto, ove l'informatore di 26 anni, scalpellino — che Ugo Pellis, il raccoglitore, considerava arcaizzante — tendeva a realizzare vocali instabili, interpretabili come un dittongamento allo stadio iniziale, il parlante di 45 anni, agricoltore, realizzava vocali non dittongate. L'inventario, da Ī ed Ē in sillaba aperta originaria e indipendentemente dal tipo di consonante seguente, presenta, secondo la trascrizione di Ugo Pellis, le varianti [e̞i], [e̞i] [œ̞i], come in ['pe̞i] “pelo” (c. I 7), ['ç̞e̞ina] “schiena” (c. I 39), [kan'dœ̞ila] “candela” (c. IV 364), ['pœ̞ivr] “pepe” (c. VI 591), [gwa'çœ̞iŋ] “padrino” (c. VIII 826), con un'oscillazione per una stessa parola nel caso, per esempio, di ['vœ̞id̪r] (c. II 94) / ['vœ̞id̪r] (VII 690) “vedere”. Come accennato sopra, di fronte a nasale, le risposte appaiono talvolta diverse per le due fonti: ['ç̞e̞ina] “cena” (c. VI 528) per l'informatore più anziano e ['çœ̞ina] per il più giovane; [ska'lœ̞iŋ] “scalino” per l'informatore più anziano e [ska'læ̞iŋ] (c. IV 344) per il più giovane; [tri'pe] “treppiedi” (c. V 499) per l'informatore più anziano e [trœ̞i'pe] per quello più giovane. Dittonghi con primo elemento anteriore figurano nella parlata dell'informatore più giovane perfino in esiti da Ū sempre in sillaba aperta di fronte a nasale come in ['a̞l̪çœ̞iŋ] “digiuno” di fronte a ['a̞l̪çœ̞iŋ] (c. VI 533) dell'informatore quarantacinquenne. In sillaba chiusa, sempre di fronte a nasale, troviamo ['d̪e̞iŋt] “dente” (I 30) per entrambi, ma due esiti diversi per “parenti” realizzato dall'in-

¹⁶ I dati che qui riportiamo dalle fonti dei secoli precedenti sono ritrascritti in Alfabeto Fonetico Internazionale per permetterne una maggiore intelligibilità, dato che alcune grafie, come quella dell'ALI, possono essere complicate per esempio da un complesso sistema di diacritici.

formatore più anziano come [pa're̞nti] e dal più giovane come [pa'ræ̞nti] (c. VIII 811). Non ci attarderemo in questa sede sulle complesse trascrizioni di Pellis per questo punto d'inchiesta, ma la situazione che emerge dai dati dell'*ALI* meritava senz'altro una verifica più puntuale.

Nei dati ottocenteschi di Restori, dittonghi discendenti per lo più da Ī ed Ē in sillaba aperta, figurano anche per altre località che abbiamo ripreso nella nostra rete: a Pracchiola, Bratto e Succisa, viene attestato il dittongo [e̞i] mentre per l'insieme della Valdantena (senza precisazione delle località specifiche) la variante documentata è [ai]. Cavalieri (1929) per quest'ultimo insieme di località e per Pracchiola fornisce invece una realizzazione più anteriore [æ̞i], variante che abbiamo riscontrato nelle nostre inchieste (inedite) del 1986 a Villa Vecchia di Succisa come esiti non solo di Ī ed Ē in sillaba aperta ma anche di Ĕ in sillaba chiusa in contesto di nasale seguente.

Per i dittongamenti da vocali anteriori, la bibliografia sull'area per i secoli XIX et XX fa dunque apparire una variazione diatopica nelle realizzazioni dell'elemento nucleare accompagnata da una variazione intrapuntuale soltanto per Montelungo, antico punto di raccordo con le parlate emiliane.

Con le inchieste condotte nel periodo 2005-2006, abbiamo dunque voluto verificare lo stato attuale del dittongamento nella globalità dell'area alto-lunigianese per rendere conto della vitalità, della tipologia e dei limiti del fenomeno. Si tratta di uno studio esplorativo i cui risultati dovranno essere verificati ulteriormente con una metodologia mirata a verificare con maggior precisione la natura di alcuni di tali segmenti, non sempre classificabili come dittonghi veri e propri.

4. I DATI DELLE INCHIESTE

Le registrazioni sono state realizzate direttamente sul campo, in ambienti protetti il più possibile da rumori esterni, con materiale analogico, presso informatori uomini o donne, secondo la disponibilità dei parlanti locali. La maggioranza dei materiali è stata analizzata con *Multi Speech 3700* sulla base dell'algoritmo LPC, associando talora un controllo con FFT a 512 punti¹⁷, ma le traiettorie dei

¹⁷ In caso di valori aberranti legati a difetti del segnale dipendenti da problemi di registrazione e più in particolare ad interferenze con l'ambiente circostante nel corso della raccolta dei dati di terreno, abbiamo realizzato verifiche manuali situando il cursore orizzontale a livello medio della banda spettrale.

segmenti dittongati sono state studiate con PRAAT. La rappresentazione di queste strutture nello spazio acustico, basata sui valori ottenuti tramite il comando *Formant listing* corrispondente alla porzione di segnale selezionata, è stata sovrapposta ai triangoli vocalici di ogni località per valutare la dinamica della traiettoria specifica di ogni segmento¹⁸. La scelta di visualizzare la traiettoria dei segmenti dittongati ha tenuto conto di due riflessioni generali proposte dalla letteratura sul fenomeno, come chiariscono le due citazioni seguenti:

[il termine *dittongamento*] richiamandosi ad una struttura più o meno nettamente bipartita, si adatta molto male a realizzazioni che variano nel tempo con tale continuità che non ha alcun senso cercare al loro interno dei confini tra due o più sub-segmenti successivi (Maturi / Sornicola 1990: 418);

[...] nel caso di una vocale dittongata hanno poco significato i valori medi dell'intero segmento se l'analisi non è completata da una misurazione dei dati formantici effettuata punto per punto, in modo da rendere conto delle variazioni del grado di apertura e/o di anteriorità/posteriorità nel corso dell'articolazione (Maturi 1992: 113).

Proponiamo qui di seguito — in un ordine che va da ovest a est (cfr. Figura 1) e da sud a nord, in direzione dei confini con la provincia di Parma — una presentazione dei risultati ottenuti per alcune delle località investigate¹⁹ sotto forma di grafici nei quali le traiettorie dei dittonghi si snodano fra i valori medi delle vocali di ciascun sistema.

¹⁸ Prevediamo di realizzare prossimamente verifiche tramite la tecnica del Voweltrack elaborata da Antonio Romano e sperimentata per lo studio di dittonghi e di timbri instabili di varie parlate italo-romanze. Tale metodo fornisce visualizzazioni dinamiche degli spazi vocalici analoghe a quelle che abbiamo scelto di presentare in Carpitelli 2007, ma molto più leggibili, affidabili ed eleganti; tali rappresentazioni hanno il vantaggio di applicare anche una normalizzazione dei valori e di ricorrere all'applicazione di soglie percettive misurate in Bark, che permettono di stabilire le condizioni che determinano la percezione di un timbro instabile come un dittongo (Romano 2012).

¹⁹ Non tratteremo in questa sede i sistemi seguenti fra quelli che costituiscono la rete d'inchiesta selezionata: Traverde, dove non sono stati rilevati dittonghi; Guinadi e Cervara che presentano una situazione complessa con strutture dinamiche anche a tre elementi; Gravagna Montale e Gravagna San Rocco, nei cui sistemi sono attestati unicamente dittonghi in contesto di consonante nasale seguente che richiedono verifiche più precise.

Figura 2. *Bratto* (uomo). Occorrenze analizzate: ['paɪvrə] “pepe”, ['məɪzi] “mesi”. La seconda realizzazione presenta una vocale nucleare centralizzata che non figura nell’inventario delle vocali del sistema ed entrambe le varianti presentano una traiettoria della vocale asillabica che arriva ad unfono molto più chiuso rispetto alla vocale [i] del sistema

Figura 3. *Cà d'Ugo* (donna). Occorrenze analizzate: [kan'deɪla] “candela”, [a'zeɪdu] “aceto”, [l'ʃeɪra] “cera”

Figura 4. *Grondola* (donna). Occorrenze analizzate: [a'ʒejdu] “aceto”, [kan'dejla] “candela”, [ka'dejna] “catena”

Figura 5. *Montelungo* (donna). Occorrenze analizzate: [a'ʒæðə] “aceto”, [kra'væðdi] “capretti”

L'informatrice non ha mai realizzato dittonghi discendenti come quelli trascritti da Pellis e ancora prima da Restori, producendo invece dei segmenti di timbro instabile, assimilabili piuttosto ai *frangimenti* di area adriatica (Romano 2012)

La traiettoria di [æ] si estende dall'area della vocale centrale a quella della vocale medio-bassa per raggiungere la vocale medio-alta, sviluppandosi però in una porzione meno anteriore dello spazio acustico

Figura 6. *Pollina* (uomo). Occorrenze analizzate: [kan'dɔɣla] “candela”, [ˈpɔɣli] “peli”, [ˈsɔɣda] “seta”. L’inizio della traiettoria si trova in un’area centrale medio-bassa, in una zona intermedia fra [ɔ] e [a], mentre la parte finale è situata in un’area medio-alta del triangolo fra [e] e [y]. Il passaggio attraverso l’area di [ɛ] produce una struttura intermedia [ɔɣɣ] che i parlanti maschi della località interpretano come [ɛi] considerata la variante tipicamente maschile, opposta ad [ɔi] delle donne, secondo l’interpretazione dei parlanti

Figura 7. *Pollina* (donna). Occorrenze analizzate: [kan'dɔɣla] “candela”, [ˈpɔɣza] “pece”. Queste soluzioni non sono generalizzate in tutte le frazioni di Succisa; nella località Poderi, per esempio, il primo elemento del dittongo discendente anteriore è più aperto: [aˈzæɪdu] “aceto”, [ˈɕæɪda] “sete”

Figura 8. *Groppoli* (donna). Occorrenze analizzate: [a'zɛɛdɔ] "aceto", [ka'dɛɛna] "catena", [pɛɛzɔ] "pece"

Figura 9. *Cavezzana d'Antena* (donna). Le occorrenze analizzate sono [a'zɛɛdɔ]/[a'zɛɛdɔ] "aceto", [kan'dɛɛla] "candela", [kra'vɛɛdu] "capretto"

Figura 10. *Toplecca* (uomo). Occorrenze analizzate: [ˈpəɪli] “peli”, [kraˈvɛɪdi] “capretti”, [aˈʒɛɪdə] “aceto”.
L'elemento tonico della prima sequenza qui trascritta contiene un segmento centrale che non figura nell'inventario delle vocali del sistema

Figura 11. *Cargalla* (uomo). Occorrenze analizzate: [kanˈdəɪla] “candela”, [kraˈvəɪdu] “capretto”, [ˈpəɪvər] “pepe”

Figura 12. *Groppodolosio* (uomo). Occorrenze analizzate: [a'z̥əɪd̥ə] “aceto”, [ka'deɟna] “catena”, [kra'vəɪd̥i] “capretti”

Figura 13. *Pracchiola* (donna). Occorrenze analizzate: [a'z̥eɪd̥ə] “aceto”, [kan'deɟla] “candela”, [ˈneɪɡro] “nero”

La carta della Figura 14 qui di seguito sintetizza i dati dei grafici precedenti visualizzando la distribuzione marginale della variante probabilmente più arcaica [eɪ] che racchiude a nord di una sorta di corona, a sud e a est, un'area nella quale le soluzioni sono diverse ma tutte con un primo elemento o più aperto della vocale medio-chiusa o più centralizzato rispetto a questa, anche laddove la vocale centrale non fa parte del sistema vocalico tonico. Le varianti con vocale centrale asillabica sono presenti invece in Valdantena e a Montelungo, due luoghi nei quali i contrasti fra i due elementi dei dittonghi erano molto più marcati in passato. I sistemi di Pracchiola, dei punti Cargalla e Groppoli nella Valdantena e dell'area situata ad ovest di quest'ultima, lungo una linea che segue l'orientamento Grondola-Succisa-Montelungo mostrano a loro volta una sola variante fra le diverse possibili, fatto che può far pensare per queste località a un esito stabilizzato dei timbri delle vocali nucleari. La grande variazione che ci si poteva attendere per Montelungo, dove invece non si verifica, è ben attestata per Cavezzana d'Antena.

Figura 14 - Distribuzione areale dei dittonghi da *e romanza in sillaba aperta nei dialetti alto-lunigianesi a nord di Pontremoli

I dati esposti fanno emergere alcuni cambiamenti interessanti rispetto alla situazione dell'epoca a cavallo fra la fine del XIX secolo e l'inizio del XX, benché la natura eterogenea dei dati — sottoposti a controllo sperimentale nel nostro caso e legati alla sola impressione uditiva nel caso dei materiali tratti dalla letteratura sull'area — induca a esprimersi con una certa prudenza sulle evoluzioni rilevate.

Per quanto riguarda la Valdantena, notiamo che non ritroviamo la variante con vocale di massima apertura documentata da Restori né quella con vocale [æ] testimoniata da Cavalieri, realizzazioni che invece risultano rispettivamente a Bratto e a Succisa, località che mostrano quindi un'innovazione rispetto all'esito [ei] dato per il XIX secolo che possiamo dunque identificare per la globalità dell'area come quello più antico²⁰. Per Pracchiola, i dati delle nostre inchieste confermano quelli di Restori ma non quello di Cavalieri nel cui contributo la prima vocale della sequenza è stata trascritta come particolarmente aperta. La Valdantena fornisce invece un esempio di variabilità individuale notevole con quattro realizzazioni diverse a Cavezzana, dove il contrasto fra gli elementi estremi delle traiettorie non è sempre ottimizzato. Il caso più singolare è però quello di Montelungo per il quale i materiali dell'*ALI* mostravano già, come abbiamo visto, un'evoluzione rispetto a quanto rilevato da Restori che attestava la sola realizzazione [ei]. Tale sistema sembra oggi aver ridotto l'inventario dei dittongamenti ad un solo esito che non appare però come un dittongo vero e proprio, configurandosi piuttosto come un tipo vocalico con timbro instabile.

5. CONCLUSIONE

I materiali ottenuti nel corso di questo lavoro esplorativo permettono già qualche riflessione di ordine geolinguistico sulla conservatività o sulla capacità a innovare di questa parte della Lunigiana. Tali dati portano elementi di riflessione anche sulla natura dei segmenti esaminati e sull'opportunità di riconsiderare i raggruppamenti dialettali fondandosi su convergenze areali correlate a tipologie di feno-

²⁰ Anche Filipponio (2013: 65-66) stabilisce, nel caso dei dittongamenti emiliani discendenti in sillaba tonica aperta dell'area bolognese appenninica e urbana, una cronologia relativa che fissa il tipo [ej] — manteniamo la trascrizione adottata da questo autore — della montagna come più antico rispetto [ɛj] della media montagna e a [aj] del bolognese urbano. Si confronti anche lo schema proposto da Romano (2012) per il dialetto pugliese di Corato.

meni complessi ai quali si fa meno riferimento nella dialettologia tassonomica, malgrado il rilievo che essi hanno nella coscienza dei parlanti nativi.

Come ricorda Filipponio (2013: 57) a proposito delle parlate del versante bolognese dell'Appennino toscano-emiliano, i territori montani possono essere considerati, secondo una delle note norme areali di Matteo Bartoli, come tipologicamente affini alle aree laterali e quindi arcaizzanti, conservativi, quasi immobili rispetto alle zone urbane e a quelle più generalmente centrali nell'ambito di uno spazio linguistico. Per molti aspetti, infatti, i sistemi della Lunigiana settentrionale nel loro insieme rivelano questo tratto rispetto a quelli dei settori situati più a sud nella valle del Magra, soprattutto se si tiene conto del lessico dialettale (Carpitelli / Terranova 1990). Ciò nonostante, i dialetti qui illustrati mostrano una tendenza evidente, nel caso del dittongamento o comunque del vocalismo instabile, ad una grande variabilità di esiti nel corso del tempo, benché i cambiamenti osservati conservino il tipo di struttura interpretata senz'altro come estremamente caratterizzante e, potremmo dire, identitaria rispetto in particolare al sistema del centro urbano principale del fondovalle, Pontremoli. In quest'ultimo centro gli esiti di *Ĭ* e *Ē* sono infatti costituiti piuttosto dalle vocali anteriori semi-chiuse (le varianti non arrotondata e arrotondata), senza alcuna manifestazione, in sincronia o in diacronia, del dittongamento.

I dati considerati contribuiscono anche alla riflessione che certi studiosi hanno ripreso a proposito di alcuni dialetti meridionali (Romano 2012 e bibliografia citata da questo autore) sull'opportunità di riconsiderare l'identificazione di segmenti spesso polimorfici per uno stesso parlante e per uno stesso dialetto come dei frangimenti piuttosto che come dei veri dittonghi. Tale polimorfismo dei vocalismi instabili lunigianesi settentrionali — solo parzialmente presentati in questa sede — mostra affinità interessanti con quanto osservato soprattutto per varietà meridionali tirreniche ed adriatiche, rivelando convergenze che meritano senz'altro confronti sistematici più approfonditi. Nello stesso tempo, sarebbero necessari confronti mirati con le varietà emiliane adiacenti basati su dati oggettivi, misurati, che permettano di chiarire meglio la natura dei contatti linguistici fra i due versanti dell'Appennino rispetto a questo fenomeno. Sarà questa una prossima estensione del nostro lavoro.

RIFERIMENTI BIBLIOGRAFICI

- ABETE, Giovanni (2011): *I processi di dittongazione nei dialetti dell'Italia meridionale. Un approccio sperimentale*. Roma: Aracne.
- AMBROSI, Augusto C. (1974): «La Lunigiana e il dialetto», in Ambrosi A. C. *et al.*, *Dialetti liguri*. Genova: SAGEP, 67-92.
- BARTOLI, Matteo *et al.* (1995-): *Atlante Linguistico Italiano*, Istituto dell'Atlante Linguistico Italiano, Università di Torino (matériaux inédits), Roma: Istituto Poligrafico e Zecca dello Stato, vol. 1 e seguenti.
- BEGIONI, Louis (1996): *Description et microvariations linguistiques dans un espace dialectal. La zone de Berceto (Province de Parme, Italie)*, 2 volumi, Villeneuve d'Asq: Presses Universitaires du Septentrion.
- CARPITELLI, Elisabetta (1994): *Modèles phonétiques et phonologiques dans l'analyse des structures vocaliques: le cas de la diphthongaison dans les dialectes apuans (Italie)*. Thèse doctorale. Université de Florence-Ministère de la Recherche (Rome).
- CARPITELLI, Elisabetta (1995¹): «Description des systèmes des voyelles toniques de quelques dialectes de la Toscane nord-occidentale», *Géolinguistique* 6, 43-73.
- CARPITELLI, Elisabetta (1995²): «Vocalismo pontremolese: alcune osservazioni fonetiche e geolinguistiche», *Nouvelles du Centre d'Études Francoprovençales René Willien* 31, 77-90.
- CARPITELLI, Elisabetta (1997): «Les diphthongues descendantes apuanes. Une proposition d'interprétation phonologique», *Quaderni del Dipartimento di Linguistica dell'Università di Firenze* 8, 117-151.
- CARPITELLI, Elisabetta (2007): *Frontières et espaces linguistiques. Le cas d'une aire de transition: la Lunigiana toscane* (Habilitation à diriger des recherches). Grenoble : Université Stendhal Grenoble 3.
- CARPITELLI, Elisabetta / TERRANOVA, Alessandra (1990): «Note geolinguistiche. Analisi del materiale delle inchieste per la ricerca sulla casa colonica», in Gian Luigi Maffei (a cura di), *La casa rurale in Lunigiana*. Venezia: Marsilio, 223-239.
- CAVALIERI, Emilio (1929): *Appunti sulla fonetica della Valdantena*. Parma: Stamperia bodoniana.
- FILIPPONIO, Lorenzo (2013): «Dialetto di città, dialetto di montagna: convergenze e divergenze», in Zagnoni, R. (a cura di), *Città e Montagna*. Atti delle giornate di studio (Capugnano, 12 settembre 2009). Porretta Terme: Gruppo di studi alta Valle del Reno, 69-84.
- MAFFEI BELLUCCI, Patrizia (1977): *Lunigiana*. Pisa: Pacini.
- MATURI, Pietro (1992): «Analisi spettroacustica di parlato naturale: l'acquisizione dei segnali e la scelta dei parametri», in Giovanni Ruffino (a cura di), *Atlanti linguistici italiani e romanzi. Esperienze a confronto*. Atti del Convegno Internazionale di Palermo (1990). Palermo: Centro di Studi Filologici e Linguistici Siciliani, 103-117.
- MATURI, Pietro / SORNICOLA, Rosanna (1990): «Un indicatore sociolinguistico in area napoletana», in Emanuele Banfi / Patrizia Cordin (a cura di), *Storia dell'italiano e forme dell'italianizzazione*. Atti del xxiii Congresso Internazionale di Studi della Società di Linguistica Italiana (Trento-Rovereto 18-20 maggio 1989). Roma: Bulzoni, 411-425.
- PELLEGRINI, Giovan Battista (1977): *Carta dei dialetti d'Italia*. Pisa: Pacini.
- PELLEGRINI, Giovan Battista (1992): «Il 'Cisalpino' e l'italo-romanzo», *Archivio Glottologico Italiano* 77, 272-296.
- PETROLINI, Giovanni (1983): «Sul carattere ligure delle parlate altovaltaresi», in Coveri Lorenzo / Moreno Diego (a cura di), *Studi di etnografia e dialettologia ligure in memoria di Hugo Plomteux*. Genova: Sagep, 229-248.

- RIVOIRA, Matteo / ROMANO, Antonio (2014): «Contributo allo studio dialettale e acustico dei dittonghi romagnoli (a cent'anni dalle inchieste di Friedrich Schürr)», in Ghirardini, Cristina (a cura di), *Le ricerche di Friedrich Schürr in Romagna nel 1914*. Imola: Editrice La Mandragora, 64-129.
- ROHLFS, Gerhard (1966 [1949]): *Grammatica storica della lingua italiana e dei suoi dialetti. 1. Fonetica*, Torino: Einaudi.
- ROHLFS, Gerhard (1972 [1937]): «La struttura linguistica dell'Italia», in *Studi e ricerche su lingua e dialetti d'Italia*. Firenze: Sansoni, 6-25.
- ROMANO, Antonio (2012): «Frangimenti vocalici coratini: analisi fonetica strumentale con possibilità di rianalisi fonologico-lessicale e contributo alla fonetica storica», in Luca Bellone / Mauro Cursietti (a cura di), *Filologia e Linguistica. Studi in onore di Anna Cornagliotti*. Alessandria: Edizioni dell'Orso, 877-907.
- ROSSI, Mario (1976): *Contribution à la méthodologie de l'analyse linguistique avec application à la description phonétique et phonologique du parler de Rossano (Province de Massa, Italie)*, 3 volumes. Lille-Paris: Université de Lille III-Honoré Champion.
- RUSSO, Michela (2010): «Le origini della dittongazione spontanea nei dialetti italiani meridionali dell'ovest (Ischia e Pozzuoli): isocronia diacronica antischürriana e quantificazioni isocroniche attuali della situazione arcaica», *Zeitschrift für romanische Philologie*, 304-349.
- SAVOIA Leonardo M. (1974-1975): «Condizioni fonetiche nel fiorentino comune e alcune proposte per una teoria fonologica concreta», *Studi di Grammatica Italiana*, 4, 209-369.
- SAVOIA, Leonardo M. (2015): *I dialetti italiani. Sistemi e processi fonologici nelle varietà di area italiana e romancia*, Pisa: Pacini.
- SCHÜRR, Friedrich ([1936] 1980): *La dittongazione romanza*. Ravenna: Il Girasole.
- SORNICOLA, Rosanna (2003): «Polimorfismo e instabilità strutturale: un esame della dittongazione spontanea dell'area flegrea in una prospettiva romanza», in Fernando Sánchez Miret (editadas por), *Actas del XXIII Congreso Internacional de Lingüística y Filología Románica* (Salamanca 24-30 septiembre 2001). Tübingen: Max Niemeyer Verlag, 301-313.
- VITALI, Daniele / Canepari, Luciano (2012): «Santarcangelo di Romagna e "i dialetti dei dittonghi"», in Davide Pioggia (a cura di), *Fonologia del santarcangiolese*. Verucchio: Pazzini, 723-759.
- ZÖRNER, Lotte (1992): «Penetrabilità dei livelli linguistici e "dialetti di crocevia": discussione in base ai dialetti dell'Oltrepò pavese», *Revue de Linguistique Romane* 56, 49-60.

DO ESPAZO Ó TEMPO: O CAMBIO LINGÜÍSTICO EN GALEGO A PARTIR DA XEOLINGÜÍSTICA

Xulio Sousa / David Rodríguez
Instituto da Lingua Galega
Universidade de Santiago de Compostela

Este traballo desenvólvese dentro do proxecto *Contacto e cambio lingüístico en Galego*, financiado con axudas do Ministerio de Economía y Competitividad del Gobierno de España (FFI2015-65208-P), e da Xunta de Galicia e a European Union (GRC2013/40).

1. O ESTUDO DA RELACIÓN ENTRE AS LINGUAS E O ESPAZO

A relación entre lingua e territorio ten sido obxecto de estudo nas últimas décadas desde perspectivas científicas moi diversas que están a permitir descubrir correlacións imprevistas entre a diversidade lingüística, en todos os seus sentidos, e factores externos de natureza moi heteroxénea: ambientais, biolóxicos, xenéticos, históricos, económicos, demográficos etc. (Axelsen / Manrubia 2014; Creanza *et al.* 2015; Roberts / Winters 2013). O interese polo estudo da vinculación entre o espazo, entendido en sentido euclidiano, e as linguas ilústrase con frecuencia na actualidade mostrando sobre un mapa a ordenación da diversidade lingüística sobre a superficie da terra. Se reparamos nun dos mapas que David Nettle incluíu no seu traballo de 1999 sobre a diversidade lingüística, non resulta difícil decatarse de que as áreas con maior pluralidade se concentran no ecuador e os índices van decrecendo segundo nos afastamos desta zona, tanto para o norte como para o sur (Nettle 1999; Stepp *et al.* 2004). Con todo, a atención ás dependencias que se producen entre o espazo xeográfico e as linguas é antiga e comezou nunha dimensión moito menos global cá que agora chama a atención dos investigadores de disciplinas tan afastadas dos estudos lingüísticos como a xenética, a bioloxía ou as ciencias ambientais.

Os falantes sempre foron conscientes de que as diferenzas lingüísticas entre poboacións próximas acostuman ser escasas e raramente dificultan a comunicación; porén, estas diverxencias habitualmente acrecéntanse segundo a separación entre as localidades ou rexións aumenta, e a distancia lingüística acentúase aínda máis se no afastamento media a existencia de límites administrativos, fronteiras políticas ou barreiras naturais (montes, desertos, masas de auga etc.). En 1970 o xeógrafo suízo-americano Waldo Tobler enunciou en forma de regra esta evidencia, da que calquera leigo en ciencias era consciente só coa axuda da súa experiencia: “Everything is related to everything else, but near things are more related than distant things” (Tobler 1970). Este principio, que hoxe se considera

básico na análise espacial e primeira lei da xeografía, ten aplicación en moitos feitos sociais e culturais implicados no espazo, entre eles a variación lingüística. Os estudos pioneiros de dialectoloxía e de tipoloxía asumiron esta estreita conexión entre o espazo topolóxico e a distribución de linguas e características lingüísticas (Mühlhäusler 2010)¹.

A reflexión sobre a variación diatópica das linguas iniciouse na cultura occidental hai máis de dous mil anos e mantívose viva ata a actualidade (Pop 1950). A pesar desta continuidade, as análises sistemáticas das relacións entre lingua e espazo son recentes e xurdiron a canda os primeiros estudos científicos de lingüística no século XIX. A interpretación máis simple da relación entre espazo e lingua representana os primeiros traballos de lingüística comparada, que pretendían encontrar e demostrar a influencia directa que sobre a lingua tiñan as variables de proximidade, distancia e illamento. As investigacións estaban condicionadas pola concepción de espazo compartida polas ciencias no século XIX, que restrinxía esta variable unicamente ó sentido topográfico. Esta interpretación do espazo mantívose durante moito tempo como un trazo definitorio da xeolingüística, subdisciplina da dialectoloxía que nace tamén a finais do século XIX.

A dialectoloxía tradicional recoñece a variación como unha característica esencial das linguas e céntrase no estudo da distribución das variantes de fala. Nos seus inicios, a dialectoloxía e a xeografía lingüística naceron vinculadas ó estudo da historia das linguas, como disciplinas complementarias que podían fornecer información sobre variantes que contribuirían a coñecer e explicar mellor a evolución das variedades. Polo tanto, non é de estrañar que o primeiro interese dos estudosos se centrara na análise daquelas variedades que mellor puidesen poñer os investigadores en contacto coa historia das linguas, é dicir, aquelas variedades que polas características das poboacións que as empregaban (illamento, incomunicación, afastamento de núcleos urbanos etc.) resultasen lingüisticamente máis conservadoras: as variedades faladas nas áreas residuais (Chambers / Trudgill 1998:98). Os métodos dos primeiros traballos de xeografía lingüística estaban condicionados por este motivo. Unha vez identificadas as comunidades máis illadas e conservadoras, cumpría seleccionar para a investigación aqueles individuos que máis se achegasen a ese ideal de falante xenuíno: persoas de idade avanzada, pouco viaxadas, residentes en zonas rurais e de sexo masculino. En Europa os estudos de

¹ Como suxire o autor, esta relación entre proximidade espacial e similaridade estrutural pode ser apreciada en proxectos xeolingüísticos de carácter tipolóxico como o *World Atlas of Language Structures* e noutros de menor alcance como o *Atlas of North American English* (Mühlhäusler 2010:355).

dialectoloxía, e de xeito particular os proxectos de xeografía lingüística, mantiveron este perfil de informantes modélicos durante moitas décadas. O interese das investigacións estaba nas variedades rurais, consideradas como fósiles lingüísticos próximos á desaparición que precisaban ser documentados e estudados.

No seu primeiro estadio os estudos de dialectoloxía conservaron a forte vinculación coa lingüística histórico-comparada do século XIX. A investigación sobre as variedades rurais realizábase desde unha postura pesimista que supoñía que a industrialización e a urbanización das sociedades ían conducir inevitablemente á decadencia e perda das falas idealmente enxebres que nos podían achegar ó pasado. Coñecer a distribución espacial das variantes era tamén unha forma de encontrar esa conexión cos períodos pretéritos da historia lingüística, en tanto que se consideraba que as áreas dialectais tiñan a súa xustificación ben en fenómenos topográficos, ben en divisións administrativas e eclesiásticas antigas (Schrambke 2010). Son ilustradoras desta concepción dos estudos dialectais as palabras coas que Fritz Krüger se lamentaba en 1930 do abalo imparabile de modernidade que facía difícil rexistrar e salvar os vestixios da cultura tradicional:

Sabemos todos que vivimos agora en una época de transición, de transformación completa de lo heredado de nuestros padres, de lo tradicional, de lo antiguo. Debido a influencias diversas, lo autóctono, lo indígena de muchas regiones va retrocediendo, dando carrera a tendencias niveladoras y destructoras. Lo uniforme se va imponiendo a lo diferenciado, lo común a lo típico, lo banal a lo pintoresco, quitando a regiones y pueblos su nota característica, su sabor local, su historia. Cometeríamos una grave falta si no nos diésemos cuenta de este proceso que cada día va ganando más terreno, cada día se va revelando más fuerte y funesto. Que se queden los manuscritos dormidos en los archivos, no importa; pero lo que sí que importa es salvar lo que de aquí a poco ya no puede salvarse. Las manifestaciones de las tradiciones regionales son testimonios de la historia de un país que hay que respetar como cualquier documento histórico de valor. Es poco el contrapeso que el trabajo personal de los investigadores puede oponer a la destrucción inminente. Pero más vale algo que nada. (Fragmento do texto dunha conferencia pronunciada en español por F. Krüger en Hamburgo en febreiro de 1930; apud Boleo 1931:251; as correccións son nosas).

A lingüística histórica e a dialectoloxía tradicionais contribuíron a chamar a atención sobre a variación lingüística temporal e espacial, demostrando que esta é sistemática e pode ser obxecto de investigación lingüística. Estas dúas disciplinas favoreceron a conformación da sociolingüística variacionista como disciplina

lingüística nos anos sesenta do século pasado. O nacemento da sociolingüística é interpretado por algúns estudosos como unha reacción á lingüística chomskiana e, moi secundariamente, como un intento de dar unha viraxe radical ós estudos de dialectoloxía e historia da lingua (Britain 2002). A variación e o cambio nas linguas son fenómenos complexos que non é posible explicar acudindo unicamente a factores históricos e xeográficos. Polo tanto, os dialectos enxebres e as áreas residuais deixan de ser motivo de interese único da dialectoloxía. Para coñecer as causas do cambio lingüístico era preciso acudir ó contorno en que este se produce e investigar factores de tipo social. A sociolingüística variacionista, a diferenza da dialectoloxía tradicional, interpreta a evolución lingüística dun xeito positivo. A variación é con-substancial á existencia das linguas, daquela os cambios non son signo de deterioro dos sistemas lingüísticos, senón mostra da súa vitalidade e do seu progreso (Villena Ponsoda 2012). As consecuencias desta viraxe metodolóxica e teórica dos estudos variacionistas afectaron directamente á investigación dialectal e xeolingüística. Os cambios lingüísticos deixaron de interpretarse como un problema e pasaron a converterse nun dos motivos principais de investigación. A dialectoloxía deixou de ser rural e tornouse urbana, dado que era preciso observar as mudanzas en tempo real e no lugar en que se estaban a producir: as cidades, as comunidades que eran identificadas como máis heteroxéneas e dinámicas. Como comenta Britain, este xiro de perspectiva levou incluso a defender erradamente que todas as mudanzas lingüísticas tiñan a súa orixe nas sociedades urbanas, identificadas coa modernidade e o dinamismo; nas comunidades rurais -arcaicas, illadas e estáticas- nunca se producían cambios que chegasen a difundirse e triunfar (Britain 2002).

O cambio de paradigma científico ocorrido na década dos anos sesenta mudou de maneira xeral a investigación nas ciencias humanas. Acentuouse o carácter social das pesquisas e ademais cobraron maior relevancia os procedementos de análise baseados en métodos cuantitativos (Labov 1966). No ámbito dos estudos sobre a variación, as consecuencias desta revolución levaron a que se comezase a distinguir entre unha dialectoloxía social e unha dialectoloxía rexional, esta última continuadora dos principios e métodos da dialectoloxía tradicional. A nova dialectoloxía social, tamén denominada sociolingüística, centrábase na cuantificación da variación lingüística e na procura de correlacións con factores de tipo social que explicasen a variación e o cambio². O espazo deixou de ser un factor considerado

² O intento máis semellante ó establecemento duns principios de análise da variación espacial das formas lingüísticas foron as regras establecidas dentro da escola neolingüística. Con todo, a feble consistencia das

como primordial para explicar o cambio e a historia das linguas. A razón non era unicamente que os compoñentes sociais se considerasen máis relevantes, senón que dentro da xeografía lingüística non se chegaran a desenvolver contribucións teóricas suficientemente sólidas como para analizar e interpretar de xeito sistemático a distribución espacial das variantes. A pesar de os estudos variacionistas teren a súa orixe na dialectoloxía tradicional, o espazo como variable implicada na variación e no cambio lingüístico non mereceu a partir deste momento a mesma atención teórica ca outras categorías sociais implicadas nos mesmos fenómenos. Tiveron que pasar varias décadas para que as débedas da sociolingüística coa dialectoloxía se recoñecesen e os estudos de xeografía lingüística volvesen cobrar o recoñecemento merecido (Trudgill 1982).

2. O CAMBIO LINGÜÍSTICO A TRAVÉS DOS ATLAS LINGÜÍSTICOS

A pesar de que con frecuencia aínda se define a xeolingüística (xeografía lingüística, lingüística espacial ou xeografía dialectal) como unha rama de xeografía humana que se ocupa da análise sistemática das linguas no contexto físico e humano (Williams 1996), o certo é que os seus obxectivos, métodos e desenvolvemento teórico correspondéronlle desde o nacemento case enteiramente á lingüística (Auer / Schmidt 2010). A xeolingüística, como sinalan Chambers e Trudgill (1998), ocúpase propiamente da variación lingüística e faino de xeito máis específico cá dialectoloxía. A finalidade primeira desta subdisciplina dos estudos dialectais é a representación sobre unha mapa da variación lingüística ligada ó espazo. A análise xeolingüística, entendida en sentido amplo, estivo dominada desde os comezos por lingüistas interesados polo estudo da variación e a historia das linguas³. Os intereses da disciplina concéntranse en tres motivos ligados coa análise da variación: i) a distribución das linguas no espazo (a diversidade lingüística, o contacto entre linguas, as fronteiras e límites lingüísticos etc.); ii) a relación entre as linguas e o contorno (físico, histórico, cultural, político etc.); e iii) o cambio

normas establecidas por Bartoli e a súa estricta conexión coa historia das linguas restáronlles transcendencia (Bertoni / Bartoli 1928). A comezos da década dos oitenta Labov recoñece que vinte anos despois da revolución sociolingüística a investigación sobre os aspectos espaciais implicados no cambio lingüístico apenas avanzara (Labov 1982).

³ Nunha das obras que contribuíu a cuñar a denominación desta disciplina, o lingüista francés Albert Dauzat destacou os fortes vínculos que ligan a xeolingüística coa lingüística histórica. Segundo el, o fin esencial da xeografía lingüística era a reconstrución da historia das palabras, flexións e agrupamentos sintácticos das linguas a través da distribución das formas vivas (Dauzat 1922).

lingüístico, isto é, a identificación das áreas en que se producen modificacións na extensión de variedades e variantes lingüísticas e o estudo dos patróns que rexen estes cambios (Van der Merwe 1993).

Aínda que nos seus inicios a xeografía lingüística puxese o seu foco no estudo das relacións entre o espazo físico e a variación lingüística, a crise que sufriu a disciplina nos anos sesenta conduciu a unha revisión profunda de principios e métodos. O espazo deixou de concibirse como unha noción simple e reducida ó sentido euclidiano. A xeografía, e en consecuencia os ámbitos de estudo ligados a ela como a xeolingüística, cambiaron a noción de espazo pola de espacialidade (Valcárcel 2000; Britain 2002). Ata a década dos sesenta o espazo era interpretado en sentido rexional e vinculado coas dimensións de distancia, diferenza e semellanza. A partir da década dos sesenta do século pasado a noción de espazo faise máis complexa. Considerar o espazo como unha variable de estudo pasou a implicar ter en conta varias dimensións desta noción xeográfica (Britain 2002):

1. O espazo euclidiano: o espazo físico e obxectivo das matemáticas e da física.
2. O espazo social: o espazo determinado pola organización social das comunidades e pola interacción do home co contorno.
3. O espazo percibido: o espazo construído a partir das percepcións e actitudes que resultan da interacción das sociedades co seu contorno.

Como Britain destaca ó definir esta nova concepción do espazo dentro dos estudos variacionistas, a análise da distribución dos fenómenos lingüísticos debe atender a todas estas compoñentes de tipo externo⁴. Algunhas son observables e avaliáveis a partir de datos cuantificables (distancia, poboación, mobilidade etc.), outras, polo seu carácter cualitativo, resultan máis difíciles de avaliar e a lingüística tardou décadas en desenvolver procedementos de análise axeitados para o seu estudo (Preston 1989).

Como consecuencia desta profunda revolución dos estudos variacionistas, a xeolingüística virou unha ciencia máis positiva, dinámica e práctica con respecto á interpretación do papel que o espazo xoga no cambio lingüístico. O desenvolvemento de aplicacións informáticas para a representación e análise da información xeolingüística facilitou tamén a explotación dos métodos cuantitativos.

⁴ Roland J-L Breton, na versión inglesa da súa obra sobre xeografía lingüística, destaca o carácter transdisciplinar da xeolingüística e sinala seis dimensións comprendidas nos estudos xeolingüísticos: espacial, social, económica, temporal, política e lingüística (Breton 1991).

A utilización de mapas como ferramenta de visualización dos datos, unha das características distintivas do método xeolingüístico desde a súa fundación, xa non depende da mediación de cartógrafos e ilustradores; os lingüistas poden producir as representacións cartográficas e adaptalas ós seus intereses científicos. Os mapas axudan a comprender a relación co espazo dos fenómenos e procesos lingüísticos, nos tres sentidos identificados por Britain. O mapa transforma os datos nunha representación visual co fin de facilitar unha interpretación efectiva e eficiente da información. En xeolingüística, as representacións cartográficas cumpren seis funcións esenciais (Ambrose / Williams 1991): i) establecer os límites do dominio que se estuda; ii) mostrar a información dun xeito organizado; iii) almacenar e recuperar os datos; iv) identificar o valor que cobran os datos no espazo; v) presentar os resultados da análise da información; e vi) contribuír á interpretación dos resultados e das súas implicacións. Se o noso interese é o estudo do cambio lingüístico, os mapas que constitúen un atlas lingüístico poden ser empregados como evidencia empírica das mudanzas lingüísticas (Kehrein 2012).

A información contida nun mapa lingüístico pode ser explotada de diferentes xeitos para coñecer a evolución dos cambios lingüísticos ó longo do tempo. Primeiramente, os mapas dun atlas lingüístico tradicional poden ser utilizados como rexistros do presente que axudan a explicar o pasado (Britain 2012). A distribución de formas conservadoras e innovadoras e a existencia de variantes nun mesmo punto son indicios que marcan o sentido do cambio e contribúen á clasificación temporal das variantes. Por outra parte, se contamos con información xeolingüística de diferentes épocas para un mesmo dominio, é posible realizar estudos do cambio en tempo real e trazar descrições máis completas e fiables sobre as mudanzas lingüísticas. Ademais, as investigacións en dialectoloxía multidimensional e os atlas desenvoltos segundo esta formulación son fonte de información para realizar análises de cambio en tempo aparente que contribúen a prognosticar a dirección das mudanzas tendo en conta factores espaciais e sociais⁵. Nesta contribución exemplificamos como se pode realizar unha análise do cambio en tempo real a partir de materiais xeolingüísticos recollidos en distintas épocas da historia do galego.

Como máis arriba se comentou, a pesar do extraordinario desenvolvemento da sociolingüística durante os anos sesenta e setenta, a análise da dimensión espacial do cambio lingüístico non gozou dun impulso similar. As primeiras achegas

⁵ En Sousa (2016) móstranse algúns exemplos para o galego destes tres tipos de análises do cambio lingüístico a partir de materiais xeolingüísticos.

que tentaron investigar de xeito sistemático a difusión espacial das innovacións lingüísticas iniciáronse a mediados dos anos setenta e tomando como modelo estudos sobre a difusión xeográfica de innovacións agrícolas (Trudgill 1974). A partir desta data foron varios os modelos propostos para explicar as vías de difusión das innovacións lingüísticas: i) o modelo de ondas, que supón unha propagación sucesiva a partir dun único punto; ii) o modelo xerarquico urbano, no que as innovacións se estenden segundo unha xerarquía de entidades (cidade > vila > lugar); iii) o modelo de corazón ou núcleo cultural, no que as xerarquías se establecen por relevancia social e cultural das poboacións; e iv) o modelo contraxerarquico, que supón unha difusión con orixe en núcleos rurais e menos relevantes socialmente (Britain 2012).

3. DIFUSIÓN E CAMBIO EN GALEGO A PARTIR DE DATOS XEOLINGÜÍSTICOS

Os atlas lingüísticos son a fonte fundamental de datos que a xeografía lingüística pon á disposición dos estudos sobre o cambio lingüístico (Kehrein 2012; Meurman-Solin 2012). Estas obras son o resultado final dos proxectos de xeografía lingüística e supoñen a publicación, por medios tradicionais ou en formato electrónico, dun conxunto de mapas nos que se ofrece unha imaxe da variación lingüística rexistrada nun dominio lingüístico ou área xeográfica determinados. En cada mapa móstranse as variantes recollidas para as distintas variables analizadas (fonéticas, morfosintácticas, léxicas, semánticas, onomásticas etc.). O tipo máis común de atlas lingüísticos elabórase a partir de información recollida nun conxunto de localidades específico e nun período temporal concreto. Adoito afirmase que esta clase de atlas ofrece unha foto fixa da situación lingüística dunha variedade ou dun conxunto de variedades. Os individuos seleccionados como informantes para os atlas lingüísticos tradicionais responden a un mesmo perfil sociolingüístico (idade, sexo, ocupación, formación, nivel socioeconómico etc.). Polo tanto, en cada mapa ofrécese idealmente unha imaxe estática da variación espacial. Con todo, nestas obras recádanse tamén materiais e datos complementarios que serven como indicios para coñecer mudanzas que se están a producir (respostas múltiples para unha mesma variable, indicacións sobre a vitalidade das formas, referencias a usos antigos etc.). A este modelo de atlas monodimensionais responde a maioría dos proxectos de xeografía lingüística desenvolvidos no ámbito románico durante o século pasa-

do (Swiggers 2010; Sousa 2016). As similitudes metodolóxicas da maioría destas investigacións facilitan o cotexo dos datos e garanten a fiabilidade dos resultados. Neste sentido, boa parte destas obras salva moitos dos reproches cos que son observados os materiais xeolingüísticos desde os estudos variacionistas (Tillery / Bailey 2003). A información recollida nos atlas tradicionais pode converterse en evidencia empírica para desenvolver traballos de análise do cambio lingüístico en tempo real. Se os materiais son comparables, a análise espacial dos resultados permitirá extraer conclusións sobre as dinámicas de difusión das variantes lingüísticas.

4. MATERIAIS XEOLINGÜÍSTICOS PARA O ESTUDO DO CAMBIO EN GALEGO

Existe unha considerable cantidade de datos lingüísticos xeorreferenciados, mostras de lingua oral tomadas con metodoloxía científica provenientes de distintos tipos de traballos dialectolóxicos, que permiten estudar a variación espacial do galego. Porén, a variación temporal adoita ter que ser estudada con base en textos escritos que só poden representar dunha maneira moi parcial a oralidade da época en que foron producidos. Os materiais provistos pola xeografía lingüística, como vai dito, permiten realizar unha representación cartográfica e tirar determinadas conclusións con relación á variación temporal das falas. Máis alá disto, a existencia de datos obtidos coa metodoloxía da xeografía lingüística en diferentes períodos da historia fai posible contrastar as distribucións espaciais e reparar na evolución temporal do reparto das variantes dunha variable determinada, é dicir, permite o estudo das mudanzas lingüísticas en tempo real. Para o espazo lingüístico galego hai tres proxectos xeolingüísticos que ofrecen materiais tomados na totalidade do territorio administrativo de Galicia con información precisa a partir da cal se pode abordar a análise da variación espacial e temporal dun amplo abano de fenómenos. Estes proxectos son o *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (ALPI), o *Atlas Lingüístico Galego* (ALGa) e a chamada *Nova Enquisa* (NEnq), desenvolvida especificamente para obter datos recentes que se puidesen comparar cos dous traballos anteriores. Os tres son proxectos deseñados segundo os principios da xeolingüística tradicional (selección de localidades e informantes, tipo de información lingüística recollida, método de enquisa etc.) e desenvolvidos en distintos momentos da historia recente do galego (primeiro e último terzo do século xx, e primeira década do século xxi). Nos tres os materiais

foron recollidos por especialistas e transcritos segundo sistemas convencionais contrastados. A diferenza máis notable entre os proxectos ten que ver coa cantidade de localidades investigadas (53 ALPI e NEnq, e 167 ALGa). Aínda así, a coincidencia ou proximidade entre 53 dos puntos investigados nos tres proxectos permite unha comparación dos materiais xeolingüísticos, a partir da cal é posible tirar algunhas conclusións de interese sobre os cambios ocorridos nas variedades galegas nun período de preto dos setenta e cinco anos. A continuación repasaremos as características principais de cada un destes tres proxectos.

4.1. O *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* en Galicia (ALPI, 1934-1935)

No ano 1914 Ramón Menéndez Pidal proponlle ó seu alumno e discípulo Tomás Navarro Tomás a posta en marcha dun proxecto de xeografía lingüística seguindo o ronsel dos atlas lingüísticos que se realizaran ou se estaban a desenvolver en Europa. Os modelos seguidos eran o *Atlas Linguistique de la France* (ALF) e o *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz* (AIS). O propósito era deseñar un atlas lingüístico que recollase información dos rexistros de fala popular e dos modos de vida tradicionais. A obra abrangería todas as falas románicas peninsulares e levaría o título de *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica* (Navarro 1975). En 1929 iníciase o proxecto no seo do Centro de Estudos Históricos e baixo a dirección de Tomás Navarro Tomás. A guerra de 1936 obriga a deter os traballos, que non serán retomados ata 1947, desta vez baixo a supervisión do recentemente fundado Consejo Superior de Investigaciones Científicas. En 1962 publícase un volume de fonética do ALPI, nunha altura na que xa se estaban a producir na península os primeiros atlas de segunda xeración, atlas rexionais cunha metodoloxía aínda moi similar á empregada no ALPI. A publicación dese primeiro e único volume mereceu críticas, tanto pola metodoloxía anticuada utilizada como polo excesivo período de tempo transcorrido entre o inicio dos traballos e a aparición da obra impresa. Por diversas razóns, non de índole científica, o proxecto de edición dos materiais abandónase cando xa estaban iniciados os labores para a publicación do segundo volume.

O cuestionario do ALPI elaborouse tendo como modelo o AIS de Jaberg e Jud. Para a inclusión de preguntas conxugáronse distintos intereses: i) temas xerais de filoloxía románica; ii) cuestións especialmente concernentes ó conxunto das linguas peninsulares; iii) elementos particulares relativos a cada unha destas linguas; e iv) trazos peculiares das súas respectivas modalidades dialectais (Navarro

1975). As preguntas estruturáronse en tres cadernos, o primeiro deles dedicado a cuestións estritamente lingüísticas (fonética e morfosintaxe) e os outros dous a preguntas de léxico e etnografía⁶. A rede de puntos do ALPI consta de 529 localidades. Para a selección preferíronse lugares menores, de antiga fundación, de vida tradicional e afastados das vías importantes de comunicación (Navarro 1975). De xeito xeral, as localidades escollidas eran pequenas vilas que se consideraban representativas da fala da súa área de influencia. A totalidade da zona estudada comprende os territorios románicos peninsulares, as illas Baleares e o Roselló de fala catalá. O territorio foi dividido para a súa investigación en sete sectores: Galicia; Portugal; Asturias, León e Estremadura; as dúas Castelas con Albacete; Andalucía e Murcia; Navarra e Aragón; Andorra, Roselló, Cataluña, Valencia e as illas Baleares. Galicia constituíu un sector propio que comprendía 53 localidades. O informante ideal procurado no ALPI respondía ó modelo NORM, característico dos atlas tradicionais. Buscáronse persoas que de maneira natural e espontánea mostrasen na súa fala os trazos propios dunha variedade rural e conservadora.

Os inquéritos do ALPI foron realizados por un equipo de especialistas, todos eles coñecedores dos dominios explorados e con competencia activa nas linguas deses territorios. Recibiron formación específica para dominar a transcripción fonética de textos orais e fixeron prácticas de campo co fin de conseguir unha harmonización nos procedementos de enquisa e transcripción dos datos. En Galicia a maior parte do traballo de campo foi feita por un só investigador, Aníbal Otero, o que garante unha certa uniformidade metodolóxica. Como norma xeral, nas enquisas era recomendada a utilización da lingua común de cada un dos dominios estudados e, sempre que fose posible, a propia variedade dos suxeitos. Segundo se afirma na introdución do primeiro volume do ALPI, a información obtívose mediante preguntas indirectas. A diferenza do que ocorre con algunha outra área, os materiais galegos foron recadados nun período relativamente breve de tempo, entre 1934 e 1935 (Sousa 2008).

4.2. O *Atlas Lingüístico Galego* (ALGa, 1974-1977)

Na década de 1970 non existe aínda un proxecto que estude en profundidade a variación diatópica do galego. A maior parte dos traballos era de carácter parcial

⁶ Os cadernos IIE –50 páxinas– e IIG –27 páxinas– eran en realidade dúas versións dunha mesma relación de preguntas. Na maioría dos puntos empregouse o caderno extenso, IIE (García Mouton 2016).

e o material publicado do ALPI resultaba insuficiente para un coñecemento completo das variedades dialectais galegas. Era preciso un atlas lingüístico específico, un traballo que puidese ofrecer unha visión profunda e obxectiva das súas variedades. A comezos dos anos setenta, no Instituto da Lingua Galega (ILG) e baixo a dirección de Constantino García e Antón Santamarina, pónse en marcha o proxecto dun atlas lingüístico do dominio galego. O traballo de investigación iníciase seguindo tres principios orientadores: i) a área estudada estará conformada pola totalidade do territorio administrativo galego e as zonas tradicionalmente consideradas galegófonas de Asturias, Zamora e León; ii) a metodoloxía que se empregará será a propia dos atlas de segunda xeración, coa intención de profundar no coñecemento da variación interna do galego, delimitar as súas fronteiras e detallar as súas características no marco peninsular, románico e europeo; e iii) o cuestionario empregado comprenderá as preguntas do *Atlas Lingüístico de España y Portugal* (ALEP), proxecto ligado ó *Atlas Linguarum Europae* (ALE), co fin de aforrar esforzos e vincular o ALGa con proxectos de xeografía lingüística de carácter máis amplo. Para a elaboración do cuestionario tamén se consideraron os traballos previos desenvolvidos en Galicia, entre eles o ALPI. O cuestionario final empregado na investigación de campo consta de 2.711 ítems adecuados á realidade lingüística e cultural galega (García / Santamarina 1990).

A rede do ALGa está composta por 167 puntos e abrangue a totalidade do territorio en que se falan variedades tradicionalmente consideradas galegas⁷. Na selección dos puntos procuráronse entidades de poboación menores, fundamentalmente aldeas e lugares. En todas as súas características, o ALGa foi proxectado como un atlas tradicional. O traballo de campo foi realizado por tres licenciados da Facultade de Filosofía e Letras da Universidade de Santiago de Compostela. Do mesmo xeito que aconteceu para o ALPI, os tres recibiron preparación específica previa e fixeron prácticas conxuntas para poñer a proba o cuestionario e conseguir unha harmonización metodolóxica, tanto na maneira de formular as preguntas coma na de transcribir as respostas (Fernández Rei 1990; García / Santamarina 1990). A lingua utilizada polos investigadores foi sempre o galego e a información obtívose empregando preguntas indirectas e co auxilio de debuxos, fotos e obxectos.

⁷ O punto Le5 (Benuza) da provincia de León pode considerarse unha excepción, xa que presenta características lingüísticas claramente asturleoneseas.

4.3. A nova enquisa (NEnq, 2008)

En 2005, dentro da sección de dialectoloxía e xeografía lingüística do ILG, comezouse a traballar no procesamento dos materiais galegos do ALPI. Para a súa preservación e tratamento creouse unha base de datos relacional que permitía o acceso ás imaxes dixitalizadas dos cadernos e facilitaba a edición e consulta de toda a información. Durante o proceso de transcrición foron atopándose unha serie de respostas a partir das cales era posible realizar unha comparación directa cos materiais do ALGa. Unha análise máis demorada dunha selección de preguntas revelou algúns cambios notables na distribución de determinados fenómenos relevantes na dialectoloxía galega. Por exemplo, puideron comprobarse modificacións na extensión da gheada e mantemento nalgúns outros fenómenos de carácter morfolóxico (Rodríguez Lorenzo 2012; Sousa 2010, 2012).

O traballo de campo para o ALPI en Galicia foi realizado nos anos anteriores á Guerra Civil. A recollida de información para a elaboración do ALGa desenvolveuse cincuenta anos máis tarde, despois dun período de grandes mudanzas para a sociedade galega (desenvolvemento económico e social das cidades, importantes movementos demográficos, xeneralización do ensino obrigatorio en español etc.). As décadas posteriores supuxeron tamén transformacións relevantes en moitos ámbitos (social, económico, político, educativo etc.). Con estes precedentes, considerouse oportuno poñer en marcha un novo proxecto de recollida de información xeolingüística que puidese ofrecer información comparable coa extraída dos traballos precedentes. A pesar da evolución que se producira na dirección dos estudos xeolingüísticos, para garantir a solidez do contraste entre os datos era indispensable seguir a mesma metodoloxía empregada nos dous proxectos anteriores. A variedade lingüística que se quería caracterizar era a propia de falantes do medio rural, de idade adulta, naturais e residentes no lugar de enquisa e ligados a actividades laborais do sector primario ou a oficios tradicionais (é dicir, os mesmos falantes tipo NORM procurados nos dous proxectos anteriores). Non obstante, existen criterios que, aínda que orientan a escolla, resultan difíciles de cumprir. As transformacións que se produciron na sociedade galega nas últimas décadas dificultaron a procura de informantes que cumprisen todos os requisitos sinalados. Hoxe, coma daquela, resulta imposible encontrar persoas que non teñan contacto cos estándares do galego e do castelán difundidos a través da escola, a administración e os medios de comunicación. Por outra par-

te, os desprazamentos dentro e fóra do territorio galego son na actualidade moito máis comúns ca no tempo en que se realizaron o ALPI e o ALGa.

Para a elaboración do cuestionario fíxose unha selección de 368 cuestións entre o conxunto de preguntas coincidentes nos cadernos do ALPI e do ALGa (847 cuestións). Na escolla procurouse primar os fenómenos fonéticos e morfosintácticos empregados pola dialectoloxía tradicional para delimitar as variedades dialectais do galego. Ademais, incluíronse preguntas de léxico para avaliar as consecuencias do contacto co español. A rede de puntos deste novo proxecto (NEnq) está conformada por 53 localidades galegas, as mesmas que foron estudadas en Galicia para o ALPI. Esta rede permite realizar un contraste fiable cos materiais do ALGa, xa que ou ben coinciden exactamente os mesmos lugares ou ben son localidades próximas situadas na mesma parroquia ou no mesmo concello. Prescindiuse das áreas tradicionalmente consideradas galegófonas de Asturias, Zamora e León, xa que as comunidades destas zonas non se viron afectadas do mesmo xeito ca Galicia polo réxime autonómico e a cooficialidade do idioma.

Os inquéritos da NEnq foron realizados por un único especialista, coñecedor dos materiais do ALPI e do ALGa e con formación específica na realización de enquisas dialectais. As enquisas fixéronse en galego e utilizando métodos indirectos para conseguir as respostas.

5. DIFUSIÓN, MANTEMENTO E VARIACIÓN EN GALEGO (1934-1974/77-2008)

Os materiais destes tres proxectos de xeografía lingüística son unha fonte especialmente interesante para a realización de estudos sobre o cambio lingüístico en tempo real en galego. As coincidencias metodolóxicas e a existencia de preguntas idénticas ou moi similares nos tres cuestionarios permiten tirar conclusións realmente suxestivas para a análise das mudanzas lingüísticas ocorridas no galego rural do século xx e inicios do xxi. A pesar da cautela coa que é preciso achegarse sempre ós datos e da escasa densidade da rede de puntos, a comparación da información xeolingüística fai posible a detección de diferentes tipos de comportamento na distribución de variantes lingüísticas ó longo do período estudado. A seguir analizaremos catro modelos de distribución espacial ligados a trazos fonéticos, morfosintácticos e léxicos.

5.1. Mantemento da distribución das variantes

Nas tres fontes de datos utilizadas non é doado encontrar casos en que as variantes mostren exactamente a mesma distribución. O período que vai do ALPI á NEnq non chega ós cen anos, pero resulta suficiente para poder observar mudanzas no eixe diacrónico. O cambio, por pequeno que sexa, está presente en practicamente todas as variables estudadas. Por exemplo, no punto 150 (Entrimo) os tres proxectos rexistran a existencia dunha consoante fricativa lámino-postalveolar voceada [ʒ] nas formas ['oʒe], ['ʒenro] e [ʒoa'nja]; a distribución mantense constante. Porén, ó consultar os resultados de *cereixa*, compróbase que o ALPI recolle dúas respostas, [θe'rejʒa] e [θe'rejʃa], mentres que o ALGa e a NEnq recollen só a forma con consoante fricativa lámino-postalveolar non voceada. A variación que evidencia a dobre resposta do ALPI anuncia o cambio que se confirma nos datos posteriores. Mesmo así, existen algúns exemplos en que a distribución xeográfica de variantes permanece inalterada nos tres proxectos.

Mapa 1. *Camiño* (1934-2008)

O mapa 1 permite comprobar a distribución das variantes *camiño* e *camín* a partir da información tirada dos tres proxectos. Os datos do ALPI mostran unha área compacta de *camín* formada polos puntos 117 (Ribadeo), 120 (Fonsagrada), 122 (Navia de Suarna) e 124 (O Cebreiro). Os datos dos proxectos posteriores mostran exactamente a mesma distribución. Tamén se observa un reparto territorial constante para a forma *muín*, rexistrada nos mesmos catro puntos. Outras palabras de características similares (*sobrin/sobriño*), pola contra, presentan distribucións diferenciadas. No ALPI e no ALGa, *sobrin* aparece como resposta única nos catro puntos devanditos, pero na NEnq os informantes do punto 117 responden *sobriño*, aínda que utilizan *camín* e *muín* para as outras dúas variables e empregan tamén a forma *sobriñín* de maneira espontánea en varias ocasións ó longo da entrevista.

5.2. Extensión dunha variante non galega

Un dos aspectos que resultan de maior interese na comparación dos materiais destes tres proxectos é a irrupción e propagación de castelanismos. O estudo da distribución destas formas a través do tempo axúdanos a descubrir cando penetraron no galego e como se difundiron. Algunhas semellan ser xa de instalación antiga, pois rexístranse por case todo o territorio nos materiais do ALPI. Noutros casos, as variantes van estendendo a súa distribución de xeito gradual: aparecen nalgúns puntos do ALPI para despois multiplicar a súa presenza no ALGa e na NEnq. Un exemplo claro desta forma de difusión é a palabra do español *cuna*, que presenta 9 ocorrencias no ALPI, 15 no ALGa e 52 na NEnq (en todos os puntos agás en Ferreira do Valadouro). É preciso sinalar que en moitas das localidades enquisadas para a NEnq tamén se recolleron outras formas tradicionais galegas como *barrelo*, *berce* ou *rolo*; aínda que en case todos os casos os informantes indicaron que se empregaban para denominar berces de madeira antigos e actualmente en desuso.

Mapa 2. Nó (ALPI)

Mapa 3. Nó (ALGa)

Mapa 4. *Nó* (NEnq)

Os mapas 2, 3 e 4 serven como ilustración dun proceso de difusión similar ó que acabamos de comentar. Nos mapas correspondentes pode comprobarse a evolución da distribución das variantes *nó* e *nudo*. No mapa 2 obsérvase que o castelán *nudo* se distribúe de xeito disperso, aparecendo especialmente en áreas próximas a núcleos de poboación nos que se supón un emprego do español máis antigo e constante (Vigo, Pontevedra, A Coruña, Viveiro, Lugo, Monforte, O Barco, Xinzo, Ourense, Ribadavia). No mapa correspondente ó ALGa (Mapa 3) a variante *nudo* aparece xa en moitos máis puntos. De maneira xeral, semella que se produciu unha difusión en continuidade a partir da área detectada no mapa dos datos do ALPI. Apréciase ademais un incremento dos rexistros de *nudo* e unha redución do número de localidades en que se rexistrou exclusivamente *nó*. Por último, no mapa correspondente á NEnq pódese comprobar a persistencia no avance da difusión da variante castelá e na diminución da frecuencia de aparición da forma galega.

	ALPI	ALGa	NEnq
<i>nó</i>	42/37	28/20	10/3
<i>nudo</i>	16/11	33/25	50/43

Táboa 1. Número de ocorrencias das variantes *nó* e *nudo* nas tres fontes de datos empregadas (datos totais/respostas únicas).

Na táboa 1 preséntanse os datos do número de rexistros que se recolleron para cada unha das dúas formas nos tres proxectos. O desprazamento da forma galega semella desenvolverse a un ritmo similar nos dous intervalos de tempo que separan as tres enquisas. Se se repara nos datos de rexistro exclusivo (formas únicas) de cada unha das formas, compróbase que a velocidade na difusión do castelanismo foi maior no período que vai dos anos setenta do século pasado á primeira década do século XXI.

5.3. Extensión dunha das variantes galegas

No conxunto de materiais estudados detéctanse algúns exemplos de variación entre dúas ou máis formas galegas. En moitos dos casos a análise comparada dos datos permite descubrir como as formas con maior extensión acaban difundíndose e restrinxindo o uso de variantes minoritarias. Os cambios da distribución deste tipo de variables son máis evidentes ó comparar os datos de ALGa e NEnq. Por exemplo, a forma *piollo*, máis estendida e común, despraza en varias localidades á variante *pollo*, característica da área mindoniense e da metade norte do bloque oriental. Nos mapas 5, 6 e 7 móstrase un exemplo de formas (*eixe/eixo*) cun reparto territorial máis equilibrado. Se reparamos nos datos do ALPI (Mapa 5) e do ALGa (Mapa 6), as dúas formas manteñen unha distribución moi similar. Porén, os datos da NEnq amosan xa unha extensión do espazo ocupado pola variante *eixo*.

Mapa 5. *Eixe* (ALPI)

Mapa 6. *Eixe* (ALGa)

Atendendo á súa orixe latina, podemos considerar *eixe* como unha forma conservadora e *eixo* como unha innovación. A pesar de que as diferenzas entre os tres mapas son escasas, á vista do mapa 7 semella que a forma innovadora acabou ocupando un espazo compacto á conta dun pequeno retroceso da variante *eixe*. Ben é certo que esta tendencia expansiva non acaba de ser totalmente clara e poderíase dicir que o que máis caracteriza a distribución destas dúas variantes é a súa inestabilidade.

Mapa 7. *Eixe* (NEnq)

5.4. Redución do número de variantes

O último exemplo de contraste entre os datos dos tres proxectos xeolingüísticos serve como ilustración doutro tipo de aproveitamento que se pode tirar da información contida nos atlas lingüísticos. De maneira xeral, ó cotexar os resultados das cuestións léxicas das tres fontes de información empregadas apréciase unha tendencia progresiva á diminución da variación, é dicir, o número de variantes vinculado a cada variable redúcese co paso do tempo. Esta tendencia debe in-

terpretarse adecuadamente e tendo en conta os campos léxicos que centraban o interese dos proxectos de dialectoloxía clásica. Moitas das preguntas dos cadernos de léxico do ALPI e do ALGa están relacionadas con oficios e ocupacións propias da vida rural máis tradicional. Os cambios socioeconómicos ocorridos en Galicia a partir dos anos sesenta do século pasado afectaron directamente ás realidades ás que facían referencia estas formas léxicas. Polo tanto, o menor coñecemento das realidades nomeadas e mesmo a desaparición dalgún dos elementos designados levaron aparellada unha diminución das formas léxicas correspondentes. As palabras máis estendidas ou próximas ó español acaban por desprazar en moitos casos ás variantes tradicionais. Un exemplo desta tendencia é o da variable léxica *bolboreta*. No ALPI rexístranse 23 formas diferentes para designar este insecto (non todas elas sinónimas), mentres que no ALGa o número redúcese a 10 e na NEnq recóllense só 8 formas distintas.

Outro exemplo desta tendencia á simplificación pode observarse na análise dos datos referidos á pregunta *demo* (mapas 8, 9 e 10). Nestes mapas a gradación da cor utilízase para representar diferenzas cuantitativas, é dicir, o número de formas rexistradas para a mesma cuestión en cada un dos puntos. Nunha ollada rápida pode apreciarse a redución do número de variantes: vai minguado o número de puntos que rexistran máis de dúas variantes e ó mesmo tempo diminúe a cantidade de variantes distintas. Se facemos unha avaliación xeral das formas rexistradas comprobamos que mentres que no ALPI se recadaron 20 designacións diferentes para *demo*, no ALGa figuran 9 e na NEnq unicamente 5. Algunhas das denominacións minoritarias que se rexistraron no ALPI como *dencho* ou *pata-nexo* non figuran nos cadernos de ALGa e NEnq, nos que a forma *demo* aparece en boa parte do territorio como forma única. O mapa permite tamén comprobar como certas áreas do occidente da Coruña e do sur de Pontevedra parecen mostrar unha maior resistencia á perda de variantes.

Mapa 8. *Demo* (ALPI)

Mapa 9. *Demo* (ALGa)

Mapa 10. *Demo* (NEnq)

6. CONCLUSIÓNS

Os traballos de xeografía lingüística están deseñados para conseguir materiais sobre os que sustentar o estudo da variación no espazo e son fontes de grande riqueza para coñecer o estado da lingua nun momento concreto da historia. A existencia de atlas lingüísticos ou de materiais xeolingüísticos recollidos nun mesmo dominio en distintos momentos fai posible a análise da variación tamén na liña temporal. O estudo contrastivo destes datos e a avaliación demorada do sentido dos cambios –no tempo e no espazo– e das variables independentes que determinan a evolución das linguas resultan indispensables para trazar unha historia completa das variedades lingüísticas. Os materiais recollidos nos atlas lingüísticos, tanto os desenvolvidos segundo a metodoloxía tradicional como os realizados conforme a procedementos máis anovadores, son unha ferramenta indispensable para o desenvolvemento de investigacións sobre o cambio e a historia das linguas e dos dominios lingüísticos.

Os tres proxectos de xeolingüística que se empregaron como ilustración neste traballo comprenden un período de case setenta e cinco anos nos que a socieda-

de galega experimentou mudanzas sociais, demográficas, económicas e políticas de moita transcendencia. A información lingüística que se pode extraer destes materiais dá conta dalgunhas das transformacións que sufriu a lingua durante estas décadas. O cambio, como puidemos comprobar nos exemplos manexados, non correu sempre no mesmo sentido. Nuns casos a distribución de variantes móstrase constante e estable, noutros as mudanzas son máis evidentes a partir da distribución das formas sobre o mapa. Aínda que é preciso ter moita cautela á hora de interpretar os datos que nos ofrece a xeolingüística para trazar unha historia dos cambios lingüísticos, resulta evidente que unha análise profunda destes materiais axudará a determinar de xeito máis completo a historia da lingua nas décadas máis recentes.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- AMBROSE, John / Colin H. WILLIAMS (1991): «Language made visible: representation in geolinguistics», en Colin H. Williams (ed.), *Linguistic Minorities, Society and Territory*. Clevedon: Multilingual Matters, 298-314.
- AUER, Peter / Jürgen Erich SCHMIDT (2010): *Language and space: an international handbook of linguistic variation*. Berlin: De Gruyter Mouton. <<http://dx.doi.org/10.1515/9783110220278>>.
- AXELSEN, Jacob B. / Susanna MANRUBIA (2014): «River density and landscape roughness are universal determinants of linguistic diversity», *Proceedings of the Royal Society of London B: Biological Sciences* 281(1784). <<http://dx.doi.org/10.1098/rspb.2014.1179>>.
- BERTONI, Giulio / Matteo BARTOLI (1928): *Breviario di neolinguistica*. Módena: Società Tipografica Modenese.
- BOLEO, Manuel de Paiva (1931): *Orientações da filologia românica na Alemanha e o Seminário românico de Hamburgo*. Coimbra: [s.n.].
- BRETON, Roland J. L. (1991): *Geolinguistics: language dynamics and ethnolinguistic geography*. Ottawa: University of Ottawa Press.
- BRITAIN, David (2002): «Space and Spatial Diffusion», en Jack K. Chambers / Peter Trudgill / Natalie A. Schilling-Estes (eds.), *The Handbook of Language Variation and Change*. Oxford: Blackwell Publishing Ltd., 603-637. <<http://dx.doi.org/10.1002/9780470756591.ch24>>.
- BRITAIN, David (2012): «Innovation Diffusion in Sociohistorical Linguistics», en Juan Manuel Hernández-Campoy e Juan Camilo Conde-Silvestre (eds.), *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. John Wiley & Sons, Ltd., 451-464. <<http://dx.doi.org/10.1002/9781118257227.ch24>>.
- CHAMBERS, Jack K. / Peter TRUDGILL (1998²): *Dialectology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CREANZA, Nicole / Merrit RUHLEN / Trevor J. PEMBERTON / Noah A. ROSENBERG / Marcus W. FELDMAN / Sohini RAMACHANDRAN (2015): «A comparison of worldwide phonemic and genetic variation in human populations», *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America* 112(5), 1265-1272. <<http://dx.doi.org/10.1073/pnas.1424033112>>.
- DAUZAT, Albert (1922): *La Géographie linguistique: 9 cartes*. Paris: Flammarion.

- FERNÁNDEZ REI, FRANCISCO (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Edicións Xerais de Galicia.
- GARCÍA, Constantino / Antón SANTAMARINA (1990-): *Atlas Lingüístico Galego*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega - Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- GARCÍA MOUTON, Pilar (2016): ALPI-CSIC [www.alpi.csic.es], edición digital de Tomás Navarro Tomás (dir.), [1930-1954], *Atlas Lingüístico de la Península Ibérica*. <http://alpi.cchs.csic.es/gl>.
- KEHREIN, Roland (2012): «Linguistic Atlases: Empirical Evidence for Dialect Change in the History of Languages», en Juan Manuel Hernández-Campoy / Juan Camilo Conde-Silvestre (eds.), *The Handbook of Historical Sociolinguistics*. Oxford: Blackwell Publishing, 480-500. <http://dx.doi.org/10.1002/9781118257227.ch26>.
- LABOV, William (1966): *The social stratification of English in New York City*. Washington: Center for Applied Linguistics.
- LABOV, William (1982): «Building on empirical foundations», en Winfred P. Lehmann / Yakov Malkiel (eds.), *Perspectives on historical linguistics*. Amsterdam; Philadelphia: J. Benjamins, 79-92.
- MEURMAN-SOLIN, Anneli (2012): «Historical Dialectology: Space as a Variable in the Reconstruction of Regional Dialects», en Juan Manuel Hernández-Campoy / Juan Camilo Conde-Silvestre (eds.), *Handbook of Historical Sociolinguistics*. Oxford: Wiley-Blackwell, 465-479. <http://dx.doi.org/10.1002/9781118257227.ch25>
- MÜHLHÄUSLER, Peter (2010): «Mapping linguistic typology», en Alfred Lameli / Roland Kehrein / Stefan Rabanus (eds.), *Language and space. Language mapping*. Berlin / New York: De Gruyter Mouton, 355-374. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110219166.1.355>
- NAVARRO TOMÁS, Tomás (1975): *Capítulos de geografía lingüística de la Península Ibérica*. Bogotá: Instituto Caro y Cuervo.
- NETTLE, Daniel (1999): *Linguistic diversity*. Oxford: Oxford University Press.
- POP, Sever (1950): *La dialectologie: aperçu historique et méthodes d'enquêtes linguistiques*, vol. I: *Dialectologie romane*, vol. II: *Dialectologie non romane*. Louvain: Chez l'auteur.
- PRESTON, Dennis R. (1989): *Perceptual dialectology: nonlinguists' views of areal linguistics*. Dordrecht: Foris.
- ROBERTS, Seán / James WINTERS (2013): «Linguistic Diversity and Traffic Accidents: Lessons from Statistical Studies of Cultural Traits», *PLoS ONE* 8 (8). <http://dx.doi.org/10.1371/journal.pone.0070902>.
- RODRÍGUEZ LORENZO, David (2012): «The diatopic development of aspects of twentieth-century Galician. A contrastive analysis of linguistic geography data», *Dialectologia*, III, 145-156.
- SCHRAMBKE, Renate (2010): *Traditional dialect geography*. Berlin / Boston: De Gruyter Mouton. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110220278.87>.
- SOUSA, Xulio (2008): «Notas sobre o Atlas lingüístico de la Península Ibérica en Galicia», en Mercedes Brea López / Francisco Fernández Rei / Xosé Luís Regueira Fernández (eds.), *Cada palabra pesaba, cada palabra medía: homenaxe a Antón Santamarina*. Universidade de Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela, 299-308.
- SOUSA, Xulio (2010): «Xeolingüística e cambio lingüístico: gheada e seseo no ALPI e no ALGa», en Maria Iliescu / Heidi Siller-Runggaldier / Paul Danler (eds.), *Actes du XXVè Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes. Vol. VI*. Tübingen: Niemeyer, 257-267. <http://dx.doi.org/10.1515/9783110231922.4-257>
- SOUSA, Xulio (2012): «Dialect change and variation: the Atlas Lingüístico de la Península Ibérica», *Dialectología*, (3), 189-207.

- SOUSA, Xulio (2016): «A xeolingüística e o estudo da historia das linguas», en Alexandre Rodríguez Guerra (ed.), *Lingüística histórica e dialectoloxía: coordenadas do cambio lingüístico*. Vigo: Servizo de Publicacións da Universidade de Vigo.
- STEPP, John / Sarah CERVONE / HECTOR CASTANEDA / Ava LASSETER / Gabriela STOCKS / Yael GICHON (2004): «Development of a GIS for global biocultural diversity», *Policy Matters*, 13, 267-270.
- SWIGGERS, Pierre (2010): «Mapping the Romance languages of Europe», en Alfred Lameli, Roland Kehrein / Stefan Rabanus (eds.), *Language and Space. An International Handbook of Linguistic Variation. vol 2*. Berlin / Boston: De Gruyter Mouton, 269-300. <<http://dx.doi.org/10.1515/9783110219166.1.269>>.
- TILLERY, Jan / Guy BAILEY (2003): «Approaches to Real Time in Dialectology and Sociolinguistics», *World Englishes*, 22(4), 351-365. <<http://dx.doi.org/10.1111/j.1467-971X.2003.00305>>.
- TOBLER, Waldo R. (1970): «A Computer Movie Simulating Urban Growth in the Detroit Region», *Economic Geography*, 46, 234-240. <<http://dx.doi.org/10.2307/143141>>.
- TRUDGILL, Peter (1974): «Linguistic change and diffusion: description and explanation in sociolinguistic dialect geography», *Language in Society*, 3(02), 215-246. <<http://dx.doi.org/10.1017/S0047404500004358>>.
- TRUDGILL, Peter (1982): «The contribution of sociolinguistics to dialectology», *Language Sciences*, 4(2), 237-250. <[http://dx.doi.org/10.1016/S0388-0001\(82\)80007-7](http://dx.doi.org/10.1016/S0388-0001(82)80007-7)>.
- VALCÁRCEL RIVEIRO, Carlos (2000): «Da dialectoloxía á xeolingüística: a evolución do concepto de espazo lingüístico», en Annick Englebert / Michel Pierrard / Laurent Rosier / Dan van Raemdonck (eds.), *Actes du XXIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes. III Vivacité et diversité de la variation linguistique*. Berlin / Boston: De Gruyter Mouton, 389-398. <<http://dx.doi.org/10.1515/9783110933109.389>>.
- VAN DER MERWE, Izak J. (1993): «The Urban Geolinguistics of Cape Town», *GeoJournal*, 31(4), 409-417.
- VILLENA PONSODA, Juan Andrés (2012): «La investigación sociolingüística de la comunidad de habla: el origen inconformista de la dialectología social», *Revista de Filología de la Universidad de La Laguna* (30), 155-176.
- WILLIAMS, Colin H. (1996): *Geography and contact linguistics*. Berlin / Boston: De Gruyter Mouton. <<http://dx.doi.org/10.1515/9783110132649.1.2.63>>.

O CAMBIO LINGÜÍSTICO NOS NOMES DE LUGAR. NOTAS A PARTIR DA TOPONIMIA GALEGA

Carolina Pérez Capelo

Instituto da Lingua Galega

Universidade de Santiago de Compostela

Quixera agradecerlle á profesora Rosario Álvarez a súa atenta lectura e revisión dunha versión previa destas notas de toponimia e cambio lingüístico. Este traballo desenvolveuse dentro do grupo de investigación Filoloxía e lingüística galega (GI-1743) do Instituto da Lingua Galega (USC) e grazas á axuda da Consellería de Cultura, Educación e Ordenación Universitaria a grupos de referencia competitiva (GRC2013-040) da Secretaría Xeral de Universidades, cofinanciada parcialmente polo FEDER.

Quisiera que, después de este recorrido, la toponimia no se nos presente como un depósito de fósiles ni como un archivo de datos para el historiador o el lingüista, sino como un tesoro de recuerdos vivos y operantes, lleno de problemas que incitan a la investigación.

RAFAEL LAPESA

1. INTRODUCCIÓN

Ao iniciarmos este traballo sobre toponimia e cambio lingüístico, tropezamos co texto escrito dunha conferencia de Rafael Lapesa; a disertación titulábase “La toponimia como herencia histórica y lingüística” e no seu inicio formulaba o autor a seguinte cuestión:

Ante el lenguaje vivo, con su riqueza desbordante, creador de estructuras en continuo reajuste, renovador constante de su propio sistema, ¿qué valor tienen, desde el punto de vista lingüístico, las denominaciones geográficas, de significación oscura muchas veces, que se perpetúan fosilizadas? (Lapesa 1992: 170).

Fronte á fala común, en constante transformación e permanente evolución, a toponimia adoita ser contemplada coma un caixón inmóbil repleto de vestixios e reliquias lingüísticas de tempos pretéritos. Esta consideración ten a súa parte de verdade pois, efectivamente, na toponimia consérvanse petrificadas voces e formas que se foron apagando na fala común ou, indo máis atrás, que se orixinaron nunha lingua xa extinta cuxas únicas testemuñas son, precisamente, eses nomes de lugar. Neste senso, e continuamos a servirnos da explicación de Rafael Lapesa, a toponimia interésalle á lingüista coma a paleontoloxía á bióloga ou a arqueoloxía á historiadora: as tres disciplinas permítennos viaxar atrás no tempo e teorizar sobre o noso pasado biolóxico, histórico e, no caso que nos ocupa, lingüístico.

No entanto, aínda que poida caracterizarse por ser máis conservadora ou resistente perante as mudanzas, a toponimia non fica fóra da constante evolución da

lingua, non é estática, non é pois allea ao cambio lingüístico. Nas páxinas deste traballo pretendemos, precisamente, reflexionar sobre como actúa o cambio lingüístico nos nomes de lugar, ilustrando a nosa reflexión a través de exemplos da toponimia galega.

Na primeira parte expoñeremos algunhas consideracións xerais sobre a toponimia, facendo fincapé na súa singularidade dentro do sistema lingüístico. Tal e como veremos, os nomes de lugar son parte integrante da lingua (§ 2), pero presentan certos trazos particulares que os fan distintos das demais palabras (§ 3). Nestas características singulares dos topónimos radican as causas de que o cambio lingüístico opere neles dun xeito tamén singular, dándose dúas tendencias aparentemente contraditorias: dunha banda, a toponimia é máis proclive que o léxico común ás mudanzas irregulares (§ 4); doutra, presenta unha maior resistencia ás mudanzas xerais (§ 5).

2. TOPONIMIA, LINGUA E CAMBIO LINGÜÍSTICO

Os nomes de lugar intégranse dentro do repertorio lingüístico que os falantes posuímos para nomear a realidade que nos rodea. De igual maneira ca *outeiro*, *regato* ou *devesa*, voces coma *Compostela*, *Dumbría* ou *Fontefría* creáronse no seo da lingua, cos mesmos recursos que as palabras comúns e, aínda que posúen trazos que as fan diferentes dos demais signos lingüísticos, non deixan de formar parte da nosa competencia comunicativa, sendo preciso o seu coñecemento para podermonos entender en determinados contextos sociais. Os topónimos, xa que logo, son parte das linguas. Este aserto, con certeza obvio para moitos, repítese en boa parte dos traballos teóricos sobre esta materia, coma se existise unha obrigación tácita de demostrar a pertenza dos nomes de lugar aos sistemas lingüísticos. Tal obriga está en boa medida xustificada polas particularidades que o signo toponímico presenta (§ 3), así coma pola multiplicidade de perspectivas desde as que poden ser estudados os nomes de lugar, xa que son obxecto de interese non soamente para a lingüística, senón tamén para a xeografía, a historia, a arqueoloxía, a xeoloxía etc. Esta transversalidade disciplinar da toponimia motiva que en moitos traballos, amais de se xustificar a pertenza da toponimia á lingua, se reivindique tamén a prioridade da ciencia lingüística á hora de estudala:

La toponimia es una disciplina cuya problemática se la han repartido la lingüística, la geografía, la historia, la botánica, la arqueología, la antropología... Y todas ellas alegando un “derecho” de propiedad. Pero habrá que convenir que más (no digo exclusivo) “derecho” que ninguna tiene la lingüística, como perspectiva que trata de explicar una parcela del léxico de un lugar, de una región, de una lengua (Trapero 1995: 21).

Integrados, pois, dentro dos sistemas lingüísticos, os topónimos non son alleos aos procesos de cambio que operan no seo das linguas. A súa evolución é paralela á de todas as demais palabras:

Comme tous les mots du langage, les noms de lieux ont évolué suivant les lois de la phonétique régionale, au fur et à mesure que la prononciation se transformait et se différençait d’une région à l’autre (Dauzat 1963: 53).

Mapa 1. *Abeleira*, *Abelaira* e *Abraira* na toponimia galega¹

No Mapa 1 recóllense as diferentes variantes toponímicas existentes en galego como resultado da diverxente evolución do latín (ARBORE) ABELLANĀRIA: *Abeleira*, *Abelaira* e *Abraira*. No tocante á terminación sufixal -ĀRIA, dela derivan dunha ban-

¹ Elaboración propia a partir dos datos do *Nomenclátor de Galicia* (NG) (toponimia maior) e do *Proxecto Toponimia de Galicia* (PTG) (toponimia menor). Cómpre puntualizar que esta última é unha base aínda incompleta, na que non está recollida toda a toponimia menor do territorio galego, senón soamente a dalgunhas zonas, o cal explica os baleiros que se aprecian no mapa. Para máis información sobre o estado actual dos traballos do PTG en cada concello, vid. <http://toponimia.xunta.es/gl/ProxectoToponimiaGalicia/estadoporconcellos>.

da *eira*, *Abeleira*, e doutra, *-aira*, *Abelaira* e *Abraira*². En canto ao radical, a carón do resultado maioritario *abel-*, *Abeleira* e *Abelaira*, rexístrase tamén *abr-*, *Abraira*, con síncope da vogal átona pretónica e transformación da consoante lateral nunha rótica. Estas tres variantes, as transformacións que nelas se produciron e a súa distribución xeolectal non son, desde logo, exclusivas da toponimia, senón que se dan tamén no léxico común³. Noutras palabras, na evolución da lingua galega e das súas diferentes variedades internas producíronse diversas mudanzas (*-ĀRIA* > *-eira* ~ *-aira*; *ABELLAN-* > *abel-* ~ *abr-*) que afectaron tamén á toponimia como parte integrante do sistema, evolucionando esta consonte o cambio lingüístico xeral até, nalgúns casos, fixarse como forma canónica. As formas toponímicas *Abeleira*, *Abelaira* e *Abraira* transformáronse pois “comme tous les mots du langage”.

As próximas páxinas deste traballo están centradas na descrición das múltiples peculiaridades que o signo toponímico presenta perante as mudanzas lingüísticas. Desa exposición de fenómenos particulares podería inferirse a imaxe da toponimia coma un eido completamente irregular e anárquico, desviado da lingua común e das transformacións que nela actúan. É por isto, coa intención de evitar esa extrapolación, polo que insistimos nesta primeira idea: os topónimos son parte da lingua e, por conseguinte, a pesar das súas “posibles anomalías” evolucionan canda a lingua, sen se afastaren “a priori” dos cambios xerais:

Respecto de la historia fonética de los nombres de lugar, si bien se ha hecho antes alusión a sus posibles anomalías, casi no hace falta decir que en general es paralela a la de toda la lengua popular o vulgar. (Moralejo Lasso 1977: 53)

Quan els lingüistes s'inclinen sobre la Toponímia tenen cura de precisar que els noms de lloc són mots de la llengua, com tots els altres, i que, per consegüent, resten enquadrats dintre les mal anomenades “lleis” de l'evolució de la llengua o dialecte als quals pertanyen. Efectivament, els topònims no són pas res més que noms comuns o noms propis, actuals o pretèrits que, tot i havent adquirit una categoria pròpia, no es desvien “a priori” de les normes generals (Moreu-Rey 1982: 157).

² O resultado en *-aira* está condicionado pola presenza de [a] como última vogal do radical (Navaza 2002: 142). Cf. outros pares de topónimos nos que o sufixo comparece no mesmo contexto fónico: *MATTIANĀRIA* > *Maceira* ~ *Mazaira*, *PLATANĀRIŪ* > *Pradeiro* ~ *Pradairo*, *SCALĀRIŪ* > *Esqueiro* ~ *Escairo*, *QUINTANĀRIŪ* > *Quinteiro* ~ *Quintairo*, **RANĀRIŪ* > *Reiro*, *Rairo*.

³ Para as variantes dialectais procedentes de *ABELLANĀRIA* no léxico común, vid. *ALGa* VI: 254, *Abeleira* (*Coryllus avellana* L.).

3. ALGUNHAS PARTICULARIDADES DO SIGNO TOPONÍMICO

O feito de que ás veces os topónimos se afasten das transformacións lingüísticas xerais e sexan máis proclives a mudanzas irregulares está motivado pola propia natureza do signo toponímico, polas súas características peculiares. É por isto polo que consideramos oportuno lembrar algunhas das diferenzas máis salientables entre os nomes de lugar e os nomes comúns, diferenzas nas que, como veremos, estriban as particulares actuacións do cambio lingüístico na toponimia.

O principal trazo diferenciador dos topónimos fronte aos substantivos comúns radica no modo de estableceren referencias concretas na realidade extralingüística: o referente dos nomes de lugar é constante, fixo, mentres que o dos nomes comúns é contextual, variable (Álvarez Blanco / Xove 2002: 376). Na voz *outeiro*, unha cadea fónica (significante), [ow'tejro], é asociada a unha imaxe mental (significado), 'pequena elevación do terreo'. As posibilidades referenciais de *outeiro* son moi amplas: mediante este apelativo o falante pode aludir a calquera entidade do mundo que coincida coa súa caracterización; a referencia extralingüística soamente se concreta cando o inserimos nunha frase nominal, acompañado de determinantes e modificadores: *Aquel bonito outeiro que se albisca desde a fiestra*. Pola contra, o significante do signo toponímico vincúlase en primeiro lugar ao seu referente, identificando unha realidade única e irrepetible nunha zona determinada (Terrado 1999: 70). As cadeas fónicas [kompoʃ'tɛla] ou [dum'bria] asóciase a cadanseu punto concreto da xeografía: a capital galega e unha parroquia da Costa da Morte; non son precisos nin determinantes nin modificadores específicos porque a súa referencia xa é de seu singular, única. Así pois, no signo lingüístico común o significante vincúlase a un significado ([ow'tejro] → 'pequena elevación do terreo'), mentres que no signo toponímico, a asociación primeira establécese entre o significante e o referente extralingüístico ([kompoʃ'tɛla] → a capital de Galicia).

Quere dicir isto que os topónimos non posúen significado? Se pensamos nos múltiples lugares chamados *O Outeiro* (ou *Fontefría* ou *A Igrexa* ou *A Pereiriña* ou tantos outros) axiña concluímos que o signo toponímico, amais de referente, tamén presenta significado. O nome *O Outeiro*, alén de identificar un punto xeográfico concreto e único (un lugar do concello de Vimianzo, por exemplo) posúe tamén o significado do apelativo a partir do cal se creou, 'pequena elevación do

terreo'. É o que Terrado (1999: 17) describe coma o dobre modo de significar da toponimia:

La belleza y la utilidad de los topónimos estriba precisamente sobre ese doble modo de significar: el inmediato, su identificación de una realidad, y el mediato, la alusión a unos rasgos descriptivos, a una categorización de los objetos del mundo. Y esos dos modos de significar se superponen.

Ora ben, aínda posuíndo significado, a asociación primordial no signo topónimo establécese entre significante e referente, o que comporta unha tendencia á perda parcial ou total de conciencia do significado do topónimo para os falantes. Ante un enunciado coma *Ao ir para a Pereiriña pasei polo Carballiño*, o falante non imaxina, polo menos de primeiras, dúas árbores pequenas, senón que vincula *A Pereiriña* e *O Carballiño* con dous lugares concretos.

E nomes de lugar coma *Dumbria* ou *Compostela*? Nestes casos, os topónimos non se corresponden con ningunha palabra do léxico común, aparentemente non posúen significado. Distínguense así dúas clases de nomes de lugar: os transparentes coma *Fontefría* e os opacos coma *Dumbria*. O falante coñece o referente e o significado dos primeiros; dos segundos, tan só o referente⁴.

No entanto, aínda que no plano sincrónico sexa operativa esta distinción, todos os nomes de lugar foron na súa orixe transparentes. *Dumbria* e *Compostela* son topónimos opacos para o falante actual, mais no momento en que os lugares así chamados foron bautizados, *Dumbria* e *Compostela* (ou, mellor dito, as formas das que proceden estes nomes) posuían un significado na/s variedade/s da/s que formaban parte, ao igual ca hoxe *O Outeiro*, *Fontefría* ou *A Pereiriña*. É precisamente unha das principais tarefas da disciplina toponímica devolverlles a fala aos topónimos mudos, descubrir os significados dos nomes que co devir do tempo se tornaron inintelixibles.

A cuestión da transparencia significativa orixinal está estreitamente ligada á da motivación semántica dos topónimos. Tal e como escribe Galmés (1986: 30):

⁴ Outras etiquetas empregadas nos estudos de toponimia e que tamén se utilizan neste traballo son: *descriptivos* e *nominativos* (Trapero 1995), *intelixibles* e *inintelixibles* (García Arias 1995) ou *falantes* e *mudos* (Piel 1979). Entre a opacidade e a transparencia totais poden existir diversos graos, motivo polo cal algúns autores coma García Arias (1995: 15) introducen unha clase intermedia: “Topónimos semi-intelixibles sedrían aqueles onde'l falante (...) alcuentra dalguna relación interpretable dende apellativos de la propia lingua”.

Creo que el hablante, creador de la toponimia, es mucho más racional de lo que parece deducirse de las explicaciones de muchos etimólogos, y así lo mismo que llama al pan, pan, y al vino, vino, al monte le llama monte, y a la peña, peña, y al valle, valle, y al llano, llano, y al río, río, etc.

Á hora de denominar o espazo, os falantes procuran e aplican nomes ben acaídos, que caractericen o lugar bautizado, establecéndose pois unha relación directa entre o topónimo e a realidade nomeada. Desafiando o principio de arbitrariedade lingüística, os nomes de lugar son signos semanticamente motivados⁵: ás veces describen a orografía do terreo (*O Outeiro, As Chairas, A Valiña*); outras, as correntes de auga que pasan polo sitio (*Fontefría, Riotorto, As Lagoelas*); nalgúns casos, poden aludir á vexetación do lugar (*A Pereiriña, A Carballeira, Maceda*) ou tamén á fauna (*Golpilleiras, Mazaricos, Corveira*); así mesmo, poden facer referencia a construcións singulares (*A Igrexa, A Ponte, Pousada*) ou tamén a persoas que viviron alí ou foron donas do espazo nomeado (*Donalbai, Mourelle, Afonsín*). No fin de contas, a toponimia é, como dixo Rafael Lapesa (1992: 170), “índice de la relación entre el hombre y el suelo. Nos dice cómo el lugar ha sido visto y sentido por sus habitantes”. Ora ben, tamén é certo que co pasar do tempo puideron desaparecer o outeiro ou a fonte e, sobre todo, a pereira, a igrexa ou a persoa que deron lugar ao nome, esvaecéndose a transparencia e ficando o topónimo soamente como testemuña dunha historia xa extinta.

4. A MAIOR PROCLIVIDADE DA TOPONIMIA AO CAMBIO IRREGULAR

Na súa “Viaxe pola onomástica galega”, Santamarina (2005: 165) fálanos de que nos nomes de lugar poden observarse dúas tendencias opostas:

Quero finalmente chamar a atención sobre un aspecto contraditorio co que tropeizamos na toponimia, non só na galega. Por un lado hai unha tendencia pola cal os nomes

⁵ Somos conscientes de que a cuestión da motivación toponímica é máis complexa e de que convirían múltiples puntualizacións á explicación xeral que achegamos. Para afondar en cuestións coma a dos nomes impostos, con motivacións honoríficas, de memoria etc (especialmente frecuentes na toponimia urbana), o caso particular que constitúen os antropotopónimos ou as habituais operacións metafóricas no nomeamento de lugares, vid. García Arias (1995: 14-20), Terrado (1999: 70-75) e Trapero (1995: 29-32).

opacos se violentan foneticamente para tornalos transparentes (...). Pero por outro lado hai tamén a tendencia contraria: a frecuencia de uso somete as palabras a un desgaste extraordinario e de “falantes” vólveas “mudas”.

Estes dous procesos inversos que experimentan os significantes toponímicos e que poden conducir ben á opacidade significativa ben a unha pseudotransparencia son en ambos os casos procesos de mudanza esporádicos, encadrados fóra da evolución regular da lingua. Moureu-Rei (1982: 157) refírese a estas transformacións como “modificacións excepcionais”:

Que els topònims, evadint-se de les esmentades “lleis” fonètiques i morfològiques, menys protegits que els altres mots, tendiran a incloure’s dintre les modificacions excepcionals: no solament allò que alguns tractadistes anomenen “canvis esporàdics” (assimilació, dissimilació, metàtesi, etc.), sinó principalment els “errors lingüístics”, aquells que provenen d’una falsa interpretació (analogia, etimologia popular).

Aínda que as “modificacións excepcionais” tamén son habituais no léxico común, a toponimia, polas súas características particulares, presenta unha maior proclividade a elas. Tomando como punto de partida a explicación de Antón Santamarina, clasificamos as mudanzas esporádicas no significante dos topónimos atendendo ás consecuencias que estas teñen no seu significado: dunha banda, as alteracións que fan calar os topónimos falantes, que os tornan opacos (§ 4.1); doutra, as transformacións que os volven significativamente transparentes, aínda que esa transparencia sexa só aparente (§ 4.2).

4.1. Topónimos falantes que se tornan mudos

O antropónimo xermánico *Recesindus* (HGNB 219/20) deu lugar na toponimia galega a un bo monllo de formas diferentes: *Requesende*, *Ricosende*, *Recesende*, *Rececede*, *Rececinde*, *Rexosende*, *Recesindes*, *Rececedes*, *Raxasendes*. O exemplo non é noso, senón de Boullón (2013: 38), que o emprega para ilustrar as diverxentes transformacións lingüísticas experimentadas polos nomes de lugar:

As evolucións diverxentes na toponimia atéstanse sobre todo naquelas formas que non presentan correlatos no léxico común, isto é, nos máis opacos. Así, moitos topónimos

son testemuños privilexiados de tendencias que se experimentaron na lingua e que acabaron callando en desigual medida.

O caso de *Recesindus* non é excepcional, pois dáse con bastante asiduidade na antropotoponimia de procedencia xermánica. Exemplos semellantes son os de *Recemirus* (HGNB 219/10), nome de posuidor que dá lugar ás formas toponímicas *Recimil*, *Recemil*, *Reximil*, *Recemel* e quizais *Regomil*; ou o de *Recemundus* (HGNB 219/12), ao que poden retrotraerse *Recemunde*, *Recemonde*, *Razamonde*, *Rasamonde* e *Risamonde*. Obsérvanse nestes topónimos múltiples vacilacións no vocalismo átono procedente de *Rec(c)*-⁶, o primeiro elemento común aos tres étimos: a vogal inicial ten como resultado maioritario [e], mais nalgúns casos fechou un grao (*Ricosende*, *Risamonde*) e noutros abriu (*Raxasendes*, *Razamonde*, *Rasamonde*); en posición pretónica alternan [e] (a máis habitual), [a] (*Raxasendes*, *Razamonde*, *Rasamonde*, *Risamonde*), [o] (*Ricosende*, *Rexosende*, *Regomel*) e tamén [i] (*Recimil*, *Reximil*, probablemente por asimilación á tónica). Aínda que en menor medida, tamén nas vogais tónicas se produciron diversos cambios que deron lugar a diferentes variantes: do segundo elemento *-sindus* procede *-(s)ende* maioritariamente, pero tamén *-(s)inde* (*Rececinde*, *Recesindes*); de *-mirus*, ademais de *-mil*, deriva *-mel* (*Recemel*); e de *mundus*, *-monde* é o resultado máis frecuente fronte á forma *-munde* (*Recemunde*)⁷. Finalmente, tamén nas consoantes se atestan transformacións diverxentes, especialmente nas sibilantes. Así, a consoante inicial é regularmente a interdental (*Recesende*, *Recemil*, *Recemonde* etc.), pero tamén achamos a alveolar en *Rasamonde* e *Risamonde*, a postalveolar en *Rexosende*, *Raxasendes* e *Reximil* e mesmo unha oclusiva velar en *Requesende*, *Ricosende* e *Regomil*.

Malia que cumpriría unha análise máis demorada para determinar a natureza de cada mudanza en concreto, trátase, nos máis dos casos, de cambios irregulares, rexistrados con meirande profusión nos topónimos opacos, tal como sinalaba Boullón (2013). O motivo desta maior proclividade vincúlase precisamente coa súa carencia de significado. Un topónimo coma *Vilaboa*, por exemplo, que presenta, ademais da función referencial propia, un sentido semántico do que

⁶ A orixe de *Rec(c)*- é dubidosa pois pode retrotraerse ben ao gótico *riqs* ‘escuridade’, ben a *wrikan* ‘perseguir’ (HGNB: 219, AMG: 388).

⁷ Os compoñentes *-sindus*, *-mirus* e *-mundus* retrotraense respectivamente ao gótico *sinþs* ‘camiño’, *mæreis* ‘famoso’ e *mund-* ‘man; protección’ (HGNB 219, AMG: 388).

os usuarios do topónimo son conscientes, resulta menos susceptible de posibles alteracións no seu significante porque esas transformacións comportarían tamén mudanzas no plano do significado. Pola contra, as repercusións ao alterarmos os significantes de nomes inintelixibles coma *Recesende*, *Recemonde* ou *Recemil* son menores, por estaren desprovistos xa de calquera carga semántica.

Ora ben, cómpre lembrar que no seu uso habitual todos os topónimos teñen como función primaria a de referenciar unha realidade concreta e única, polo que é secundaria a asociación entre significante e significado. Exemplificábamolo antes co enunciado *Ao ir para a Pereiriña pasei polo Carballiño*: o falante asocia *A Pereiriña* e *O Carballiño* a dous lugares concretos e, secundariamente, xa nun grao máis elevado de reflexión, vincúlaos con dúas árbores. Este feito, arrimado á altísima frecuencia coa que usamos os topónimos a nivel local, fai que sexan máis propensos a experimentaren cambios irregulares. Os nomes transparentes, aínda sendo máis resistentes pola carga semántica que posúen, non escapan desta tendencia que pode conducirlos á opacidade significativa.

Para ilustrar isto, Santamarina (2005: 165, 166) sinala diversas formas toponímicas que presentaban como primeiro elemento o apelativo *agro* (< lat. AGRU)⁸: *Armaior* ‘agro maior’, *Grumiau* ou *Armiao* ‘agro mediano’, *Vernogueira* ‘agro (da) nogueira’, *Borbuxán* ‘agro de Buxán’ e *Gordondo* ‘agro redondo’. O grupo consonántico -GR-, que xeralmente se mantén inalterado (AGRU > *agro*), sufriu nestes topónimos diversas transformacións que foxen da norma regular e que conduciron estes nomes á opacidade, fronte a outros da mesma serie coma *O Agro do Mestre*, *O Agro do Pobre*, *Agrolongo* ou *O Agro Vello* que perduraron transparentes.

Outros exemplos de nomes falantes que se tornaron mudos encontrámoslos na ampla familia toponímica descendente do latín ECCLĒSĪA, representada no Mapa 2 e estudada tamén por Santamarina (2008), ao que remitimos para unha análise máis detallada das mudanzas que se produciron nestes nomes.

⁸ Boa parte dos exemplos citados por Santamarina están recollidos da tese doutoral de Antón Palacio: *Toponimia del ayuntamiento de Pantón (Lugo)* (1981: 629-634). O mesmo autor analiza a evolución da voz AGRU na toponimia no artigo posterior (Palacio 1988). Remitimos a estes dous traballos para ver máis exemplos e para a explicación detallada dos cambios que operan nestes nomes.

Mapa 2. Descendentes do latín ECCLĒSĪA na toponimia maior galega⁹

No que atinxe á súa secuencia inicial, podemos clasificar os resultados topónimos de ECCLĒSĪA en cinco grupos: *Igrexa*, coa evolución semiculta en *-gr-* do grupo latino CL-; *Irexex*, *Irexex* e *Irixex*, co grupo *-gr-* resolto en *-r-*; *Grixex* e *Grixex*, con aférese da vogal inicial; *Eirexa*, *Eirexe*, *Eirixa* e *Eirixe*, con ditongo [ej]; *Airexa* e *Airexe*, con ditongo [aj]. Se atendemos á vogal tónica destes topónimos, diferenciamos dunha banda formas coa vogal etimolóxica [e] (*Igrexa*, *Irexex*, *Irexex*, *Eirexa*, *Eirexe*, *Airexa* e *Airexe*) e formas nas que [e] fechou un grao ([e] > [i]) polo influxo da semiconsoante da sílaba seguinte (*Irixex*, *Grixex*, *Eirixa* e *Eirixe*). Finalmente, fixándonos no resultado da vogal final, aínda podemos establecer outras tres clases: topónimos que rematan en [a] (*Igrexa*, *Irexex*, *Grixex*, *Eirexa*, *Eirixa*, *Airexa*); topónimos acabados na palatal [e], probablemente pola influencia da consoante anterior [j] (*Irexex*, *Irixex*, *Eirexe*, *Eirixe*, *Airexe*) e, por último, topónimos nos que

⁹ Elaboración propia a partir dos datos do NG. Para unha maior claridade, simplificamos a lenda obviando os artigos que presentan a maioría destas formas e tamén, no caso de topónimos compostos (*Eirexafeita*, *Souto da Igrexa*, *Campo da Eirexe*, *Grixanova* etc.), os elementos non pertinentes para esta análise. A elaboración e oficialización do NG puxo freo á castellanización sufrida por esta serie toponímica, especialmente polos nomes transparentes, adoito substituídos por *Iglesia*; de non haber constancia doutra variante, o castelanismo foi restaurado como *Igrexa*. A propósito disto, Santamarina (2008: 939), membro da Comisión de Toponimia encargada da preparación do NG, indica que cómpre aínda “verificar cantos dos *Igrexa* do Nomenclátor actual corresponden a *Igrexa* e cantos a *Eirexa*”.

se produciu a apócope da vogal final (*Gris*). Poderían establecerse nesta serie de topónimos distintos graos de intelixibilidade, desde aqueles completamente transparentes coma *Igrexa* ou *Eirexa* até aqueloutros coma *Irix* ou *Gris* nos que, debido á concatenación de alteracións no seu significante, se foi apagando por completo o seu significado orixinal e, de falantes, tornáronse mudos.

4.2. Topónimos mudos que se tornan falantes

Din que o topónimo *Chantada* foi obra do demo. Logo de moito e moito camiñar coa súa nai ao lombo, cansou de carrexar con ela e dixo: “Aí quedas chantada!”. E tal como dixo, alí a deixou quedar, no lugar que hoxe é Chantada. Contan tamén que cando lle foron pedir a man da súa filla, o conde de Castro, como tiña tres, preguntou ao interesado: “Cal delas?”. E de aí, dese episodio, xurdiu o nome de *Caldelas*. Os topónimos *Chantada* e *Caldelas*, coma todos os nomes de lugar, teñen a función primaria de referenciar unha realidade. Ora ben, isto non quita para que a xente tamén cavile sobre os posibles significados e motivacións dos seus topónimos e imaxinen bonitas historias coma a do demo e a súa nai ou a do conde e as súas fillas. E é que, como di Navaza (2007: 12):

A xente sempre sentiu curiosidade por coñecer a orixe e o significado dos nomes dos lugares. Para os nomes escuros xurdiron interpretacións, lendas e hipóteses etimolóxicas, tanto de creación popular como erudita. Moitas delas son puras fantasías, carentes de rigor científico, pero non por iso deixan de ter interese etnográfico como narracións ou lendas etiolóxicas. En moitos casos, esas fantasías arraigaron na cultura da comunidade e pasaron a integrar a tradición, de xeito que xa forman parte da historia de cada topónimo.

Os falantes estamos acostumados a asociar continuamente significantes con significados na lingua común. Este hábito é tan forte que tendemos a querer aplicar o principio de solidariedade entre os dous planos do signo lingüístico tamén nos topónimos opacos (Terrado 1999: 110). De xeito inconsciente, esixímoslles aos topónimos mudos que “digan algo”, que signifiquen. Sirvan como exemplo desta nosa tendencia as palabras de Manoel Fresco, un vello con “moita retrónica” que “deu na manía de espricar ao seu xeito os nomes dos lugares” (Baión 1976: 9):

Tódolos nomes do mundo teñen o seu por qué. O que pasa é que ás veces non llo sabemos, e ademáis con tanta algarabía como se fala non hai maneira de enterarse. Calquer parvo entende o que quer decir *Valencia*, polo moito *valer* daquela terra, e aínda se comprende que *Salamanca* será pendido de que habería alí moitas *saramagantas*.

Desta vontade de encher de significado os nomes de lugar opacos xorden na toponimia as etimoloxías populares, que Galmés (1986: 31) define como:

la reinterpretación [de topónimos opacos], operada en la conciencia lingüística del hablante, que tiende a reagrupar formas etimológicamente oscuras con raíces conocidas de aspecto semejante.

Atendendo ás repercusións da reinterpretación do significado do nome de lugar, podemos establecer unha distinción entre etimoloxías populares que modifican o significante toponímico e etimoloxías populares que soamente actúan no plano do significado, sen consecuencias formais no do significante.

4.2.1. *Etimoloxías populares que alteran o significante do topónimo*

No tocante ás primeiras, cando o falante asocia o significado do topónimo mudo co dunha voz viva coa que garda semellanzas formais, pode chegar a alterar o significante do topónimo para aproximalo máis ao do parónimo vivo. Sestay (2010: 116) recolleu no barrio vigués de Lavadores as variantes *Malvesada* e *Malpasada* para nomear o mesmo lugar. Apoiándose na documentación antiga, deduce o autor que a forma etimolóxica era *Malvesada*, en referencia a unha terra *mal vesada*, isto é, *mal arada*. Ao caer en desuso o verbo *vesar*, o topónimo tórnase opaco e, no intento inconsciente de darlle transparencia, os seus usuarios substitúen *vesada* por *pasada*, participio dun verbo moito máis común e coñecido. Outro exemplo, recollido por Navaza (2006: 235, 236), é o de *Erbedeiro*, topónimo motivado polo fitónimo *érbedo* (*Arbutus unedo*), convertido en *O Olvideiro*¹⁰. A denominación *érbedo*, que noutrora debeu ser ben coñecida, foi desaparecendo da lingua común e, consecuentemente, foise disipando o significado dos topónimos aos que deu orixe; isto explica que se

¹⁰ Este estudoso rexistra tres ocorrencias d'*O Olvideiro*, as tres como topónimo menor en diferentes concellos de Ourense.

modifique o seu significante orixinal, asociando o topónimo coa voz castelá *olvidar*, máis coñecida para os falantes ca *érbedo*. Tamén Navaza (2004: 142-154) estudou en profundidade o caso de *Acea de Ama*, nome dun lugar do concello de Culleredo, transformado durante moito tempo en *Haciadama*. O topónimo está formado polo substantivo común *aceá* ‘muíño’ e mais *Ama*, probablemente derivado da raíz indoeuropea *AM- ‘rego, canle’. A súa opacidade fixo que se reinterpretara, entendéndoo coma un composto da preposición castelá *hacia* e o substantivo *dama*. Esta reinterpretación callou entre a xente e *Haciadama* tornouse desde comezos do século xx no nome oficial da localidade, manténdose como tal até o *Nomenclátor de Galicia* de 2003, onde o topónimo aparece restaurado coa forma *Acea de Ama*. Estes exemplos poñen de manifesto a grande importancia que a documentación antiga presenta para o estudo da orixe dos topónimos, axudando a esquivar os enganar aos que as etimoloxías populares poden conducir.

4.2.2. Etimoloxías populares que soamente modifican o significado do topónimo

Tal e como sinalou Marsá (1981: 58), a etimoloxía popular non sempre comporta alteracións no significante do nome de lugar:

Este fenómeno no siempre es perceptible a través de la evolución fonética del significante. Puede afectar sólo a la interpretación popular del significado. En tal caso, conviene ensayar métodos que permitan llegar, por otras vías, a la comprobación del fenómeno.

Os relatos fabulosos sobre a orixe de *Caldelas* e *Chantada*¹¹ poderían ser encastrados neste grupo. Os dous constitúen unha reinterpretación do sentido e motivación deses topónimos, que non afecta en ningún dos casos ao plano do significante. No entanto, as máis das veces, as novas interpretacións son máis sinxelas, causadas pola asociación do topónimo cunha palabra homónima do léxico común. É o caso do falso haxiotopónimo *Sanxumil*, nome dun lugar

¹¹ En realidade, *Caldelas* nada ten que ver con “cal delas?”, senón que se retrotrae a unha forma *CĀLIDĒLLAS, diminutivo de CĀLĪDAS ‘cálidas, quentes’, aludindo a augas termais. En canto a *Chantada*, o máis seguro é que non sexa cousa do demo, senón que se remonte á forma PLANTATA, que nos documentos medievais presenta o significado de ‘plantación’ ou, máis especificamente, ‘plantación de vides’ (Navaza 2011).

do concello de Dumbría e doutro do Saviñao; aínda que **Xumil* non apareza en ningún almanaque, a secuencia inicial do nome leva a asocialo cun santo. Xa Moralejo Lasso (1977: 42) advertiu do engano, retrotraendo *Sanxumil* ao antropónimo xermánico *Suniemirus* (HGNB 264/6). Hermo (2013: 50) achéganos o exemplo de *O Moroso*, que dá nome a un lugar da parroquia rianxeira de Taragoña; na opinión da xente, alí debeu vivir unha persoa que non pagaba as súas débedas e, tal e como o autor sinala, este significado popular maniféstase en brincadeiras a respecto dos veciños da localidade. O máis probable, tal e como sinala o propio Hermo no seu traballo, é que *O Moroso* remita en última instancia a unha raíz prerromana **MOR-* ‘rocha, monte’. Non é nada estraña a intervención do humor e da retransmisión na etimoloxía popular; pensemos, por exemplo, nos xa famosos *Vilapene*, *Parderrubias* ou outros que adoito caracterizamos como topónimos chistosos ou curiosos. A graza sincrónica destes nomes desaparece ao nos achegarmos ao seu hipotético sentido orixinal: *Parderrubias* provén probablemente de *PARIĒTES RŪBĒAS* ‘paredes rubias’ e *Vilapene*, de *VĪLLA PENNĪ*, ‘a vila de Pennus’ (Piel 1948: 347). Nalgunhas ocasións, o chiste provocado pola fortuíta homonimia pode resultar pouco decoroso, ao coincidir o significante do nome de lugar co dunha palabra tabú. En casos extremos, esta circunstancia pode chegar a determinar un cambio toponímico ou retoponimización, coma o coñecido caso de varias parroquias galegas chamadas *Perros* ás que se lles mudou o nome polo de *Os Ánxeles*¹².

4.2.3. Etimoloxías populares?

En contra do que o termo indica, as etimoloxías populares son moi frecuentemente obra de persoas letradas¹³. O do topónimo *León*, explicado por Terrado (1999: 113), é un exemplo paradigmático:

¹² Estúdaas en profundidade Palacio (2013), xunto con outros “topónimos interditos” coma *Cas* ou *Malos*, tamén trocados por *Os Ánxeles*. Remitimos ao seu traballo para unha síntese das principais teses sobre a etimoloxía de *Perros*. Aínda que a orixe do topónimo é discutida, descártase por completo a relación co zoónimo castelán.

¹³ Por este motivo, moitos autores refugan o termo *etimoloxía popular* e prefiren outros máis neutrais. Baldinger (1986: 15) sinala algún deles coma *etimoloxía asociativa*, *etimoloxía estática*, *etimoloxía secundaria*, *etimoloxía espiritual* ou *metafísica*, *etimoloxía sincrónica*, *paretimoloxía*, *analogía léxica*, *atracción léxica*, *atracción paronímica* ou *homonímica*, *asimilación léxica* e *motivación secundaria*.

El espaldarazo de gracia de las llamadas etimologías populares lo dan normalmente las personas cultas. ¡Qué difícil resulta explicar que el nombre de la ciudad de *León* no tiene que ver en su origen con el feroz animal, cuando, erecto y coronado, es un símbolo aceptado desde hace diez siglos! Quienes crearon la heráldica medieval no eran precisamente personas analfabetas. Incluso el toponimista puede incurrir fácilmente en una falsa asociación etimológica. Tanto si es el lingüista como si es el campesino quien interpreta erróneamente el nombre, podemos decir que se ha elaborado una “etimología popular”.

Tamén na toponimia galega atopamos abundantes casos de etimoloxías populares de corte erudito. Un caso ben coñecido é o de *Compostela*, que aínda hoxe se explica mediante a paráfrase ‘campo da estrela’ e é considerado descendente de *CAMPUS STELLAE*, en alusión ao sinal estelar que, seguindo a tradición piadosa, posibilitou o achádego do sartego do apóstolo Santiago. Resulta evidente que esta interpretación debeu saír da mente dunha persoa letrada probablemente vinculada á igrexa, aínda que logo se popularizase e atinxise gran difusión entre veciños e peregrinos. Na actualidade, a hipótese con maior aceptación no ámbito filolóxico é a que retrotrae *Compostela* ao diminutivo en ÉLLA de *COMPOSITA*, participio feminino do verbo *COMPONERE*; a cidade sería logo “a ben composta, a ben construída”, significado tamén aplicable ás demais *Compostelas* galegas e tamén ao cognado leonés *Compostilla*, nome dun lugar en Ponferrada (León) (Navaza 2011).

Outro exemplo, ben estudado por Moralejo Álvarez (2008: 19-23), é o do nome do lugar de *Estramundi*, en Padrón, grafado durante moito tempo con *x* no canto de *s*: un cambio mínimo no significativo que comportaba unha interpretación moi diferente do topónimo. O xenuíno *Estramundi*, con *s*, foi distorsionado non polos veciños da localidade, senón, como explica o autor con moita retranca, pola “man tabeliónica ou clerical”:

Estramundi, *extra* y *mundi* ‘fuera del mundo’, la palabra misma lo dice bien claro (...) puritito y mero latín. Así es, si así os parece, *Estramundi*, ‘fuera del mundo’ (...) *Extra-mundi* podría haberse quedado en un germánico y opaco *Estramonde* (cf. *Estremonde* en Portugal), pero parece ser que intervino la mano erudita, la mano tabeliónica o clerical que, en tierras de *Finisterrae* (y nunca sabremos si con Freud al fondo!), se pasó de culta y de etimológica para ‘ben trovare’ lo que no puede ser ‘vero’.

5. A MAIOR RESISTENCIA DA TOPONIMIA AO CAMBIO LINGÜÍSTICO XERAL

Cando se fala da resistencia da toponimia ao cambio lingüístico, adoitan citarse nomes coma *Sar*, *Soneira*, *Navia*, *Limia* e tantos outros que nos lembran que antes da chegada dos romanos e do latín á Gallaecia, aquí xa había vida e xa había lingua. Efectivamente, estas testemuñas silandeiras do fondo lingüístico prerromano que perviviron pese á substitución das súas linguas de orixe pola latina son a mellor ilustración da persistencia toponímica e constitúen, asemade, a fonte máis completa para nos aproximarmos ao substrato prelatino. A pervivencia destes nomes de lugar está evidentemente vinculada coa función referencial da toponimia: *Navia* e *Sar* entran no latín da Gallaecia como “rótulos” desprovistos de significado co fin de continuaren a nomear as realidades únicas e irrepetibles que xa anteriormente referenciaban. Por outro lado, a resistencia do nome será maior canto meirande sexa a comunidade que comparte o seu uso e, ao revés, canta menos xente coñeza e empregue o topónimo, máis susceptible será este ao cambio e á restauración. Así, os macrotopónimos e macrohidrónimos presentan, polo xeral, unha lonxevidade e estabilidade ben maior que a da microtoponimia e microhidronimia, caracterizada por unha maior renovación e modernidade (Moralejo Álvarez 2008: 103).

Con todo, a resistencia toponímica ás transformacións lingüísticas non soamente se manifesta na supervivencia dos nomes de lugar tras a extinción da lingua en que naceron. Tamén no seo do romance galego pode advertirse esta tendencia, sendo os topónimos, polo xeral, máis resistentes ás mudanzas experimentadas pola lingua na súa evolución diacrónica.

Tal e como xa recalamos e exemplificamos na segunda epígrafe deste traballo, os nomes de lugar forman parte da lingua e evolucionan de xeito paralelo ás restantes palabras que conforman o sistema lingüístico. Ora ben, as particularidades do signo toponímico das que falamos na terceira epígrafe fan que debamos introducir certos matices naquel aserto inicial. As diferenzas no modo de significar entre o nome propio e o nome común implican tamén diferenzas no modo de afrontar o cambio lingüístico. Ao teren como función primordial a de referenciar unha realidade única e ao irse esvaecendo o seu significado léxico, os topónimos tenden a fixarse e a esquivar con maior facilidade as mudanzas que sofren as demais palabras. Dito doutro xeito, os topónimos, polas súas

características peculiares que os afastan da lingua común, manifestan unha maior resistencia ao cambio lingüístico, podendo manterse ancorados nun estadio pretérito, petrificados, inalterados perante as evolucións internas sufridas na lingua co decorrer do tempo. Tomando a explicación de Navaza (2002: 138):

A diferencia do que acontece coa información extraída da fala viva, sincrónica, a toponimia contén vestixios de épocas históricas distintas e pode fornecer información sobre estadios anteriores da xeografía lingüística. Polo regular as formas minoritarias tenden a ser substituídas na fala por outras máis comúns, nun proceso de harmonización espontáneo que se manifesta máis acusadamente nas áreas de fronteiras lingüísticas. A toponimia adoita ser moito máis conservadora cá fala e tende a resistir esa tendencia.

Para ilustrarmos a resistencia da toponimia ao cambio lingüístico, contrastaremos a información cartografada nos Mapas 3 e 4 deste traballo. No primeiro deles, extraído do *ALGa* VI, recóllense as diferentes variantes lexicais existentes no galego moderno para chamarlle á árbore que dá as mazás (*Malus domestica* Bork). No segundo, os topónimos galegos, maiores e menores, rexistrados no NG e no PTG (vid. nota 1) que, en principio, foron motivados pola mencionada árbore froiteira. Unha primeira ollada a ambos os mapas lévanos a volver sobre a idea inicial de que a evolución da toponimia foi parella á da lingua común, o cal se traduce, no plano sincrónico, nun reparto diatópico similar: no mapa dos nomes de lugar (mapa 4) poden observarse as *Maceira*, *Mazaira* e *Maciñeira* que se contemplan tamén no do *ALGa* (mapa 3), cun reparto xeográfico congruente entre ambos.

Porén, se nos fixamos no territorio destacado, a área fisterrá e contorna, as diferenzas entre o léxico común e a toponimia resultan rechamantes. Nesta zona rexístrase maioritariamente a variante *mazanceira* na fala: é case a resposta única nos puntos máis achegados á costa coruñesa; no entanto, a súa predominancia vaise difuminando conforme avanzamos cara ao interior e cara ao sur, convivindo coa variante *maceira* nos lugares de Ames, Val do Dubra, Dodro, Catoira e O Grove, puntos de transición entre a área de *mazanceira* e a de *maceira*. Pola contra, na toponimia, polo menos na recollida até o de agora, e considerámola unha mostra fiable, *Maceira* é na zona destacada practicamente a variante exclusiva: no NG non se recolle ningunha *Mazanceira* e no PTG soamente se rexistra *Mazanceiras* coma o nome dunhas terras en Ames e *O Pozo das Mazanceiras* coma o doutras en Compostela.

Mapa 3: ALGa VI: 238, *Maceira* (*Malus domestica* Bork)

Mapa 4: *Maceira*, *Mazaira*, *Maciñeira*... na toponimia galega (vid. nota 1)

A partir da información que os mapas 3 e 4 nos fornecen, podemos tirar a conclusión de que a área que hoxe presenta a variante *maceira* na lingua común tivo que ser noutrora maior, abranguendo tamén a área fisterrá na que hoxe se rexistra *mazanceira*, voz innovadora creada a partir de *mazán* (variante occidental de *mazá*)¹⁴. Nesta área, *mazanceira* triunfou e substituíu a *maceira*. Porén, na toponimia, máis conservadora e resistente ao cambio, non actuou esta substitución, perdurando *Maceira* como nome de lugar. O motivo disto está, como antes apuntamos, na perda de conciencia do significado toponímico polos falantes: o veciño ou a veciña da área fisterrá troca *maceira* por *mazanceira* para designar a árbore que dá as mazás, mais mantén *Maceira* para chamarlle á súa leira ou ao seu lugar, pois xa non asocia esa *Maceira* co significado ‘árbore froiteira’, senón cun espazo extralingüístico concreto e único.

Así pois, tal e como sinala Boullón¹⁵ (2002: 116):

Se un mapa dialectal dunha forma léxica é unha foto fixa dun momento preciso do cambio lingüístico, a achega dos datos onomásticos posibilitará engadirlle, nese momento, unha perspectiva temporal máis antiga.

No caso que nos ocupa, o Mapa 3 é a foto fixa, mais non por iso pouco profunda, das diferentes variantes que na década dos setenta, cando foron recollidos os datos do *ALGa*, existían no galego para designar comunmente a *Malus domestica*; a través do Mapa 4 viaxamos máis atrás no tempo, a cando na área fisterrá as *mazanceiras* eran aínda *maceiras*. Así pois, a través dos datos toponímicos e da confrontación destes cos do léxico común podemos extraer interesantes informacións sobre o cambio lingüístico. A toponimia dános noticias sobre estadios pretéritos da lingua e achéganos tamén datos sobre a dirección da mudanza, isto é, sobre o sentido no que actuou ou está actuando o cambio. En definitiva, a súa fortaleza perante as transformacións lingüísticas xerais converte a toponimia

¹⁴ Esta é a hipótese máis plausible á hora de explicar a creación de *mazanceira*, conforme a unha tendencia xeral no galego occidental a formar novos substantivos que designan árbores froiteiras derivados do nome da froita (cf. *cereixeira* fronte a *cerdeira*, *ALGa* VI: 232). No portugués rexístrase a forma *maçazeira*, seguindo o mesmo proceso derivativo a partir de *maçã* (TLPGP, s.v. *macieira*).

¹⁵ A citada estudosa inclúe tamén no seu traballo datos da outra póla da onomástica, a antroponimia, que acostuma ser tamén máis conservadora ante as transformacións lingüísticas. Así, no que atinxe ao exemplo analizado, o apelido *Maceiras* presenta unha alta frecuencia nos concellos de Dumbría, Muros, Mazaricos, Cee, Outes etc., todos eles situados na área de *mazanceira* no léxico común (Fonte: CAG): cambiou o nome da árbore, mais a xente, evidentemente, non mudou o seu apelido.

nunha valiosa fonte complementaria para o estudo do cambio lingüístico (Álvarez Blanco 2002 e 2007, Boullón 2002, Navaza 2002).

6. RESUMO E CONCLUSIÓN

1. Os nomes de lugar forman parte da lingua e a súa evolución é, en xeral, semellante a de todas as demais palabras. Así pois, a toponimia non permanece inmóbil ante o cambio lingüístico nin tampouco se transforma de modo completamente irregular e anárquico.
2. Fronte aos demais signos lingüísticos, no signo toponímico a asociación principal establécese entre o significante e o referente extralingüístico (p. ex. [perej' rɨɲa] → un lugar concreto vs. [perej' rɨɲa] → 'todos os individuos da clase léxica 'pereira' + característica 'pequena'), sendo secundario o vínculo entre o significante e o significado do topónimo (cando o teñen). Nesta singularidade dos nomes de lugar estriban, desde o noso punto de vista, as causas de que a toponimia presente ás veces un comportamento particular ante o cambio lingüístico, sendo máis proclive ás mudanzas irregulares, pero tamén máis resistente ás mudanzas regulares.
3. A perda de conciencia do significado toponímico por parte dos falantes, e tamén a alta frecuencia coa que usamos os nomes de lugar, fan que a toponimia sexa máis propensa a experimentar cambios irregulares. No casos dos topónimos transparentes, estas mudanzas irregulares poden conducirlos á opacidade significativa. Ora ben, tamén se dá a tendencia oposta: a mudanza irregular pode concederlles unha falsa transparencia aos topónimos opacos. Neste caso, a asociación entre o significante e o significado do topónimo cobra forza e, cando se trata de nomes mudos, téntase devolverlles o significado vinculando o topónimo cun parónimo ou homónimo vivo no léxico común.
4. Finalmente, a toponimia é máis resistente aos cambios xerais que ocorren na lingua. A mellor ilustración da persistencia da toponimia son aqueles nomes prerromanos que se mantiveron pese á extinción das linguas nas que foron creados. Con todo, tamén na evolución do romance galego se advirte a tendencia conservadora da toponimia, que pode manterse ancorada nun estadio pretérito da evolución lingüística. O feito de ser máis conservadora

que a lingua común, converte a toponimia nunha valiosa fonte complementaria para o estudo do cambio lingüístico, achegándonos información moi interesante sobre estadios pretéritos na evolución da lingua.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALGa VI = FRANCISCO FERNÁNDEZ REI (coord.) (2016): *Atlas Lingüístico Galego. Volume VI: Léxico. Terra, plantas e árbores*. A Coruña: Instituto da Lingua Galega.
- ÁLVAREZ BLANCO, ROSARIO / XOSÉ XOVE FERREIRO (2002): *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- ÁLVAREZ BLANCO, ROSARIO (2002): «Topónimos en -edo e -ido», en Ana Isabel Boullón Agrelo (ed.): *Actas do XX Congreso Internacional de Ciencias Onomásticas (Santiago de Compostela, 20-25 de setembro de 1999)*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, 87-101.
- ÁLVAREZ BLANCO, ROSARIO (2007): «Ayroa, Riazón, Lagosteiras, Oiteiro. Algúns procesos de cambio lingüístico testemuñados en apuntamentos onomásticos de Martín Sarmiento», en Luz Méndez / Gonzalo Navaza (eds.): *Actas do I Congreso Internacional de Onomástica «Frei Martín Sarmiento» (Santiago de Compostela, 2, 3 e 4 de setembro de 2002)*. Santiago de Compostela: Asociación Galega de Onomástica, 49-67.
- AMG = ANA ISABEL BOULLÓN AGRELO (1999): *Antroponimia medieval galega (ss. VIII-XII)*. Tübingen: Max Niemeyer.
- BAIÓN, CELSO DE (1976) [pseudónimo de Xosé María Álvarez Blázquez]: *Os nomes da terra recollidos do pobo*. Vigo: Castrelos.
- BOULLÓN AGRELO, ANA ISABEL (2002): «Onomástica e dialectoloxía: a propósito de raposo e golpe», en Rosario Álvarez, Francisco Dubert / Xulio Sousa (eds.): *Dialectoloxía e léxico*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, 115-136.
- BOULLÓN AGRELO, ANA ISABEL (2013): «Variación e estandarización na toponimia galega», en María Dolores Gordón Peral (coord.), *Lengua, espacio y sociedad. Investigaciones sobre normalización toponímica en España*. Berlín: Walter de Gruyter, 37-59.
- CAG = ANA ISABEL BOULLÓN AGRELO / XULIO SOUSA FERNÁNDEZ (dirs.): *Cartografía dos apelidos de Galicia*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. <<http://ilg.usc.es/cag/>>
- DAUZAT, ALBERT (1963): *Les noms de lieux. Origine et évolution*. Paris: Delagrave.
- GALMÉS DE FUENTES, ÁLVARO (1986): «Toponimia asturiana y asociación etimológica», *Lletres asturianas* 19, 31-39. <<http://www.academiadelallingua.com/lletresasturianas/index.php?px=articulo&cod=554>>
- GARCÍA ARIAS, XOSÉ LLUIS (1995): *Toponimia: teoría y actuación*. Uviéu: Academia de la Llingua Asturiana.
- HERMO GONZÁLEZ, GONZALO (2013): «Toponimia maior da parroquia de Taragoña (Rianxo, O Barbanza). Estudo etimolóxico», *Estudos de Lingüística Galega* 5, 43-67.
- HGNB = JOSEPH M. PIEL / DIETER KREMER (1976): *Hispano-gotisches Namenbuch*. Heidelberg: Carl Winter.
- LAPESA, RAFAEL (1992): «La toponimia como herencia histórica y lingüística», en Rafael Lapesa, *Léxico e Historia. Palabras*. Madrid: Itsmo, 169-189.
- MARSÁ, FRANCISCO (1981): «Vida del nombre propio», en Emília Anglada / Maria Bargalló (eds.), *El cambio lingüístico en la Rumania*. Lleida: Virgili & Pagés, 43-60.
- MORALEJO LASSO, ABELARDO (1977): *Toponimia gallega y leonesa*. Santiago de Compostela: Pico Sacro.
- MORALEJO ÁLVAREZ, JUAN J. (2008): *Callaica Nomina*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- MOUREU-REY, ENRIC (1982): *Els nostres noms de lloc*. Mallorca: Editorial Moll.

- NAVAZA BLANCO, Gonzalo (2002): «Dialectoloxía e toponimia», en Rosario Álvarez / Francisco Dubert / Xulio Sousa (eds.): *Dialectoloxía e léxico*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega / Consello da Cultura Galega, 137-146.
- NAVAZA BLANCO, Gonzalo (2004): «Os topónimos *Acea de Ama* e *O Xurés*», *Revista Galega de Filoloxía*, 5, 141-162.
- NAVAZA BLANCO, Gonzalo (2006): *Fitotoponimia galega*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza.
- NAVAZA BLANCO, Gonzalo (2007): *Toponimia de Catoira*. Catoira: Concello de Catoira.
- NAVAZA BLANCO, Gonzalo (2011): «Galicia», en Xosé Lluís García Arias / Emili Casanova Herrero (coords.), *Toponimia Hispánica. Origen y evolución de nuestros topónimos más importantes*. Valencia: Denes editorial, 13-36.
- NG = Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia (2004): *Nomenclátor de Galicia. Toponimia oficial das provincias, concellos, parroquias e lugares*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. <<http://www.xunta.gal/nomenclator>>.
- PALACIO SÁNCHEZ, Antón (1981): *Toponimia del ayuntamiento de Pantón (Lugo)*. Santiago de Compostela: Universidade de Santiago de Compostela. Tese de doutoramento inédita.
- PALACIO SÁNCHEZ, Antón (1988): «Sobre unha evolución diverxente do latín *agrum* nalgúns topónimos galegos», en Dieter Kremer (ed.): *Homenagem a Joseph M. Piel por ocasião do seu 85º aniversário*. Tübingen: Instituto da Cultura e Língua Portuguesa / Consello da Cultura Galega, 85-86.
- PALACIO SÁNCHEZ, Antón (2013): «*Malos, Perros* e *Cas*, topónimos interditos», *Estudos de Lingüística Galega* 6, 217-231.
- PIEL, Joseph M. (1948): *Nomes de «possessores» latino-cristãos na toponímia asturo-galego-portuguesa*. Coimbra: Universidade de Coimbra
- PIEL, Joseph M. (1979): «Considerações gerais sobre toponímia e antroponímia galegas», *Verba* 6, 5-11.
- PTG = Comisión de Toponimia da Xunta de Galicia (2000–): *Proxecto Toponimia de Galicia (microtoponimia)*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia. <<http://toponimia.xunta.es/>>.
- SANTAMARINA, Antón (2005): «Viaxe pola onomástica galega», *A trabe de ouro: publicación galega de pensamento crítico*, 62, 155-183.
- SANTAMARINA, Antón (2008): «A pegada relixiosa na toponimia galega. 1. Edifícios relixiosos», en Xosé Luís Axeitos / Emilio Grandío Seoane / Ramón Villares (eds.), *A patria enteira. Homenaxe a Xosé Ramón Barreiro Fernández*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela, 935-949.
- SESTAY MARTÍNEZ, Iván (2010): *Toponimia do Val do Fragoso 2. Lavadores*. Vigo: Universidade de Vigo.
- TERRADO PABLO, Javier (1999): *Metodología de la investigación en toponimia*. Zaragoza: INO Reproducciones.
- TLPGP = Rosario Álvarez Blanco (coord.): *Tesouro do léxico patrimonial galego e portugués*. Santiago de Compostela: Instituto da Lingua Galega. <<http://ilg.usc.es/Tesouro>>
- TRAPERO, Maximiano (1995): *Para una teoría lingüística de la toponimia (Estudios de toponimia canaria)*. Las Palmas de Gran Canaria: Universidad de Las Palmas de Gran Canaria.

**CAMBIO E ESTRUTURA
MORFOLÓXICA.
SEGMENTACIÓNS ATÍPICAS
EN VERBOS GALEGOS E
PORTUGUESES**

Francisco Dubert-García

Instituto da Lingua Galega

Universidade de Santiago de Compostela

1. INTRODUCCIÓN

Dentro da lingüística estrutural é común o axioma de que se pode (debe) realizar unha descrición lingüística sincrónica dunha variedade ignorando o cambio continuo a que se ve sometida. Fundaméntase este axioma na oposición metodolóxica saussureana entre diacronía e sincronía. Saussure é pai desta dicotomía, pero tamén doutras que foron preteridas ou revisadas polas correntes principais do estruturalismo europeo.

Neste artigo recordarei algunhas ideas de Saussure que deron fundamento ó tipo de morfoloxía dominante na tradición lingüística galega e repasarei ese modo de facer morfoloxía. Presentarei tamén algunhas ideas de Saussure que resultaron preteridas na historia das correntes prototípicas do estruturalismo europeo; estas ideas esquecidas constitúen realmente un precedente teórico de novas concepcións da gramática que superan algúns dos problemas que, ó meu xuízo, se detectan no modelo de morfoloxía que hoxe domina a lingüística galega. Un resultado desta revisión teórica será a constatación de que non só a explicación, senón tamén a descrición dun estado de lingua non pode prescindir da información producida polo cambio e a diacronía. Polo tanto, para mostrar a estrutura morfolóxica do galego é preciso analizar os fenómenos de cambio a que se ve sometido.

Para acometer este fin en § 2 presento as ideas de Saussure recibidas e hoxe mantidas; en § 3, as ideas deste autor preteridas; en 4, a concepción da morfoloxía dominante na tradición gramatical galega e os problemas que lle presentan diferentes fenómenos de cambio; en § 5 ofrezco un modelo alternativo que pretende resolver eses problemas; finalmente, en § 6 expoño unhas breves conclusións.

2. AS VELLAS IDEAS RECIBIDAS (E MANTIDAS)

En 2016 fanse cen anos da publicación do *Cours de linguistique générale* de Saussure. Esta obra deixou unha serie de nocións teóricas que marcaron a historia da

lingüística ata a actualidade: *oposición e valor, lingua vs. fala, diacronía vs. sincronía, relacións sintagmáticas vs. asociativas*.

En canto o estruturalismo en xeral aceptou algunhas destas ideas, en certo modo, esqueceu outras. Por exemplo, aínda que Saussure daba moita importancia á noción de oposición, no *Cours* nunca afirma que as representacións fonolóxicas, os significantes dos signos, tivesen que estar constituídas por unidades definidas só por *trazos distintivos*, das que houbese que eliminar toda a información clasificada como *redundante* (as representacións fonolóxicas saussureanas da lingua parecen máis ben imaxes mentais fónicas de segmentos fonéticos plenamente especificados, i.e., o conxunto daquilo que máis tarde se deu en chamar trazos distintivos e trazos redundantes).

Unha parella de nocións aceptadas (e que aínda condiciona os actuais *curricula* académicos) é a formada polos termos *sincronía vs. diacronía*. Ora ben, para Saussure esta oposición non pertencía ó obxecto de estudo, a lingua/linguaxe, senón ó método do seu estudo. Cando no *Cours* quere encontrar o obxecto de estudo da lingüística no fenómeno complexo da linguaxe, insiste en que esta é unha entidade tan heteroxénea que a perspectiva crea o obxecto de estudo (p. 116). Sinala tamén que a linguaxe:

En cada instante implica, ao mesmo tempo, un sistema estábel e unha evolución; en cada momento, é unha institución actual e un produto do pasado. Semella, á primeira vista, moito sinxelo distinguirmos entre este sistema e a súa historia, entre o que é e o que foi. Mais, na realidade, a relación que une esas dúas esferas é tan estreita que custa moito separármolas (Saussure 1916: 117).

Para Saussure, o alicerce da oposición diacronía vs. sincronía está na similitude da lingüística con outras ciencias que *operan con valores*, coma a economía (pp. 203-204). Como as unidades lingüísticas se identifican polas diferenzas que manteñen entre si, as oposicións que as delimitan só son válidas no espazo de tempo en que se manteñan estas diferenzas: nun momento dado da historia da lingua, opóñense /ī/, /ĩ/, /ē/ e /ě/; noutro momento posterior, opóñense /i/, /e/ e /ɛ/. Polo tanto, segundo Saussure, é nas sincronías onde se encontran as oposicións e as unidades da lingua (pp. 212-215 e 239-243).

Saussure tamén define a lingua como “un produto social da facultade da linguaxe e un conxunto de convencións necesarias, adoptadas polo corpo social para

permitir aos individuos o exercicio desta facultade” (p. 118). Este carácter social da lingua tórnaa un obxecto abstracto (palabra complicada esta), pois para el a lingua é “unha sorte de media”, de modo que tódolos individuos que a comparten “reproducirán —*con certeza non exactamente, mais aproximativamente*— os mesmos signos unidos aos mesmos conceptos” (p. 122, *itálicas miñas*). Por medio da interacción entre a fala e as súas capacidades cognitivas, os falantes forman marcas “que chegan a ser sensiblemente as mesmas en todos” (pp. 122-123). De feito, remata dicindo que:

Se puidésemos reunir a suma das imaxes verbais almacenadas en todos os individuos, encontraríamos o vínculo social que constitúe a lingua. É un tesouro depositado pola práctica da fala nos suxeitos que pertencen a unha mesma comunidade, un sistema gramatical que existe virtualmente en cada cérebro, ou máis exactamente, nos cérebros dun conxunto de individuos; porque a lingua non está completa en ningún, non existe perfectamente máis do que na masa (Saussure 1916: 123).

Non é posible entrar nas dificultades que esta concepción da lingua, aínda hoxe preservada, ocasiona. Para Saussure, un *estado de lingua*, o obxecto de estudo dunha lingüística sincrónica, defínese pola ausencia de alteracións; ora ben, “como, a pesar de todo, a lingua se transforma por pouco que for, estudarmos un estado de lingua equivale practicamente a obviarmos as mudanzas pouco importantes” (pp. 231-232). Polo tanto, a noción de estado de lingua só pode “ser aproximativa. En lingüística estática, como na maioría das ciencias, non é posíbel ningunha demostración sen unha simplificación convencional dos datos” (pp. 231-232).

Consecuentemente, a visión da lingua coa que o lingüista debe operar tórnaa un obxecto inmóbil, que non cambia no momento en que se estuda, aínda que o lingüista sabe que efectivamente se move; e que é igual para toda a comunidade, aínda que tamén sabe que contén moita variación interna (véxanse, por certo, os capítulos sobre a dialectoloxía do *Cours*). De aí a razón de considerala *abstracta*.

Ora ben, ¿como saber que mudanzas son tan “pouco importantes” como para poder obviasas? ¿De que xeito simplificar os datos? Evidentemente, estas dificultades e simplificacións convencionais proveñen do solapamento das variacións diatópicas, diastráticas, diafásicas, diamésicas..., pero tamén de adoptar o método da análise estritamente sincrónica, facendo por ignorar que a lingua está a constituírse e a mudar no seu uso. Pero precisamente porque a linguaxe “en cada

instante implica, ao mesmo tempo, un sistema estábel e unha evolución; en cada momento, é unha institución actual e un produto do pasado”, ignorar a variación e o cambio pode ocultar a estrutura da lingua nun instante determinado.

3. AS VELLAS IDEAS SAUSSUREANAS PRETERIDAS

Ademais destas ideas preservadas e mantidas, existen outras esquecidas que agora convén revisar con certo pormenor, pois reaparecen na lingüística actual sen que ninguén se decate de que foron xa defendidas no *Cours*.

Así pois, outra oposición famosa que aparece no *Cours* é a que xebra as relacións *sintagmáticas* das *asociativas*. Saussure define as relacións sintagmáticas dicindo que, “no discurso, as palabras contraen entre si, polo seu encadeamento, relacións baseadas no carácter lineal da lingua” (1916: 258). Os elementos contiguos así relacionados chámanse sintagmas. Canto ás relacións asociativas, sostén que:

Fóra do discurso, as palabras que ofrecen algo en común asóciáanse na memoria, formándose así grupos en cuxo seo reinan relacións moito diversas. Deste modo, a palabra *ensinamento* fará xurdir inconscientemente, perante o espírito, unha cantidade doutras palabras (*ensinar*, *reensinar* etc., ou ben *armamento*, *tratamento* etc., ou ben *educación*, *aprendizaxe*) e, dunha maneira ou doutra, todas teñen algo en común (p. 258).

Deste xeito, “o espírito capta a natureza das relacións” entre as palabras e crea “tantas series asociativas como relacións diversas houber”. Polo tanto, nos grupos de palabras formados por relacións asociativas “imos achar tanto comunidade dupla de sentido e de forma, quer comunidade de forma ou de sentido unicamente...” (p. 261). E todas estas palabras forman redes que as ligan, pois “un termo dado é como o centro dunha constelación, o punto en que converxen outros termos coordinados” (p. 262)¹. Dentro da morfoloxía, estas relacións funcionan tamén no seo dos paradigmas: “En *dominus*, *dominī*, *dominō* etc. temos un grupo asociativo formado por un elemento común, o tema nominal *domin-*” (p. 262).

¹ Só por curiosidade non podo resistirme a ofrecer fóra de lugar esta cita para que o lector compare: “Words entered in the lexicon are related with other words via sets of lexical connections between identical and similar phonological and semantic features. These connections among items have the effect of yielding an internal morphological analysis of complex words [...]. Even though words entered in the lexicon are not broken up into their constituent morphemes, their morphological structure emerges from the connections they make with other words in the lexicon” (Bybee 1995: 428-429).

Para Saussure, dentro dun paradigma ningunha forma ten precedencia sobre as outras, e todas conforman tamén unha pequena rede.

Cando explica o funcionamento da lingua mediante as relacións asociativas e sintagmáticas sinala unha idea importante: “disposto nun sintagma, un termo só adquire o seu valor porque se opón ao que o precede ou ao que o segue, ou aos dous” (p. 258). Estas secuencias de ítems crean as *solidariedades sintagmáticas*: “case todas as unidades da lingua dependen quer do que as rodear na cadea falada, quer das partes sucesivas de que elas mesmas son compostas” (p. 263). Exemplifícao coa formación de palabras:

Unha unidade como *desexoso* componse de dúas subunidades (*desex - oso*), mais non son dúas partes independentes engadidas simplemente unha á outra (*desex + oso*); é un produto, unha combinación de dous elementos solidarios que só teñen valor mediante a súa acción recíproca nunha unidade superior (*desex x oso*). O sufixo, tomado isoladamente, é inexistente, xa que o que lle confire o seu lugar na lingua é unha serie de termos usuais tales como *calor-oso*, *mentir-oso* etc. Por súa vez, o radical non é autónomo, pois unicamente existe a través da súa combinación cun sufixo (Saussure 1916: 263).

Realmente, o que aquí se observa é un proxecto de gramática cognitiva de construcións ó estilo Croft (2001), pois esta descrición de como funciona a lingua saussureana vale para todo tipo de sintagmas, sexan morfolóxicos ou sintácticos, sexan creados por regras xerais (hoxe diríase *produtivas*) ou sexan locucións fixas e lexicalizadas (do tipo de *perder a cabeza*). E é que todos estes elementos, unidades e estruturas, emerxen do material almacenado nas memorias dos falantes, de onde estes extraen as construcións e as unidades que usan para crear novas formas:

Temos que atribuír á lingua e non á fala todos os tipos de sintagmas construídos sobre formas regulares. Efectivamente, como non hai nada de abstracto na lingua, estes tipos non existen a menos que a lingua teña rexistrado un número suficientemente grande de espécimes. Cando unha palabra cal *indecorábel* xorde na fala, supón un tipo determinado, e este, por súa vez, unicamente é posíbel pola lembranza dun número suficiente de palabras parecidas pertencentes á lingua (*imperdoábel*, *intolerábel*, *infatigábel* etc.). Ocorre exactamente o mesmo con frases e grupos de palabras establecidos sobre padróns regulares; combinacións como *a terra xira*, *que vos di el?* etc., responden a tipos xerais, que igualmente se apoian na lingua a forma de lembranzas concretas (p. 260).

Polo tanto, parece que os tipos de sintagmas son similares ás construcións e que as unidades só existen dentro das construcións que as inclúen. Pero ademais, parece evidente tamén que para Saussure tanto os tipos dos sintagmas coma algúns sintagmas construídos de xeito regular están almacenados na memoria. Este papel outorgado á memoria, á categorización, á extracción de esquemas mediante o uso, é un proxecto de gramática de exemplares baseada no uso, ó estilo de Bybee (2010), como se verá abaixo.

As relacións asociativas de Saussure foron substituídas polas *relacións paradigmáticas* de Hjelmslev. É ben sabido que estas relacións son máis restritivas cás de Saussure, e refírense só ás que se establecen entre un elemento presente nunha cadea sintagmática e tódolos outros que poderían ocupar o seu lugar. Estas relacións paradigmáticas permiten a análise en constituíntes inmediatos e a súa identificación por medio das probas de segmentación e conmutación.

Hjelmslev evitou as relacións asociativas porque, como se aprecia nas citas de arriba, mostran psicoloxismo, mentalismo, mencións ó espírito, e el quería unha lingüística independente da psicoloxía (por certo, outra innovación estruturalista que non aparece en Saussure):

In proposing the new term Hjelmslev said that his motive was to avoid the ‘psychologism’ (n. 3) of the old. But by the end of the 1930s structural linguistics was not only autonomous. It was a technical discipline concerned with problems of method and definition that Saussure could scarcely have formulated. They had been solved, as we have seen, for phonemes, and the next step was to solve them for other units. Of the relations that Saussure had originally called ‘associative’, only those that formed the axis of contrast were relevant (Matthews 2001: 51).

Esta promoción das relacións paradigmáticas hjelmslevianas tivo consecuencias no tipo de morfoloxía que se practicou en Europa en xeral, e en Galicia en particular². Curiosamente, trala revolución chomskyana, o que hoxe se pretende describir en lingüística son os coñecementos dos falantes, a súa competencia lingüística, non unha entidade externa e autónoma da mente das persoas que a

² Tan esquecidas están as relacións asociativas que algún gran lingüista actual atribúe a Saussure as relacións paradigmáticas de Hjelmslev: “Saussure proposed that there are two fundamental relations among signs which define a structural system: co-occurrence (syntagmatic) and substitution (paradigmatic)” (Van Valin Jr 2001: 325).

usan. Isto significa que as descrições lingüísticas non só deben ser coherentes: deben tamén ser psicolóxicamente posibles, de maneira que se volve ó mentalismo saussureano inicial.

4. A MORFOLOXÍA VERBAL NA LINGÜÍSTICA GALEGA

A concepción básica da morfoloxía verbal que aparece nas gramáticas galegas actuais construíuse a partir destes presupostos teóricos revisados. Non é lugar este para presentar as diferentes escolas morfolóxicas hoxe vixentes nin os diversos modos de clasificalas. Un repaso das grandes concepcións que atravesan as diferentes escolas teóricas pódese encontrar por extenso en Pena (1990) e, dun xeito resumido, en González Pereira / Albertuz Carneiro (2000).

En todo caso, a concepción da morfoloxía verbal que aparece nas gramáticas galegas actuais (Álvarez *et al.* 1986, Freixeiro Mato 2000, Álvarez / Xove 2002, Fernández Rei 1991 e 1998, Santamarina 1974, véxase tamén Câmara Jr. 1970) encaixa dentro do que se podería denominar modelo *Unidade e Disposición*. Neste modelo, os *morfemas* son *cousas*, signos mínimos, unidades do primeiro modo de articulación (Martinet 1991), i.e., secuencias de fonemas máis ou menos fixas ligadas a un contido. Resumindo moito, os morfemas poden ser *lexicais*, coñecidos como *raíces* (ou *radicais*), *derivativos* (se valen para construír novas palabras) ou *flexivos* (se valen para producir diversos significantes dunha mesma palabra). O propósito deste modelo é mostrar a posición fixa que cada morfema ten nas palabras (a súa distribución); como algúns morfemas poden ter varias formas fonolóxicas segundo o contexto, dise que un morfema se pode realizar a través de *alomorfos* en *distribución complementaria*, do mesmo xeito que un fonema ten varios alófonos que tamén se realizan en distribución complementaria. Por exemplo, en (1) móstrase o esquema prototípico dunha forma verbal:

(1)

[[R+VT]_{TEMA} +[SMT +SNP]_{SINTAGMA FLEXIVO}]_{PALABRA}

[[cant+a]_{TEMA} +[ba +mos]_{SINTAGMA FLEXIVO}]_{PALABRA}

Aquí identifícase /a/ como vogal temática (VT) da primeira conjugación (á se atribúen, polo menos, outros dous alomorfos, /e/ en *cantei* e /o/ en *cantou*) e un sufixo de modo-tempo (SMT) /ba/ de Pretérito Imperfecto de Indicativo (que ten outro alomorfo /a/ en *comía* e *partía*).

Polo tanto, un elemento esencial deste modelo de descrición é que se parte da existencia dun conxunto de ítems, os morfemas (sexan lexicais, derivativos ou flexivos) que conforman o que se podería denominar o *lexicón* dunha lingua; e un conxunto de posicións en que estes morfemas encaixan, i.e., a súa distribución. As palabras complexas son unidades *construídas*, no sentido de que son o resultado da concatenación destes morfemas. Dalgunha maneira, os morfemas preexisten as palabras, pois son as unidades básicas. Haspelmath (1995) denomina *sintagmática* esta morfoloxía baseada no morfema; Blevins (2006) chámalle *constructiva*; Stump (2001) chámalle *lexical-incrementativa*. Deste modo poñen énfase na combinación de morfemas para a construción de palabras.

Matthews (1972, 1991) mostra as insuficiencias do método clásico de *Unidade e Disposición*. Como o modelo parte da existencia dunha relación biunívoca entre contido e expresión, espérase que por/para cada elemento do contido haxa unha cadea fónica de expresión, e viceversa. Como isto non se dá, son precisos pequenos amaños. Por exemplo, no esquema de (1), vese que, efectivamente, hai certo paralelismo entre o contido e a expresión: en *cantabamos*, os valores morfo-sintácticos Pretérito Imperfecto de Indicativo exprésanse como /ba/ e os valores 1Pl exprésanse como /mos/. Ora ben, /ba/ non expresa un contido, senón o bloque de contidos Pretérito Imperfecto de Indicativo: compárese con *cantaramos*, en que /ra/ expresa Pretérito Pluscuamperfecto de Indicativo, ou con *cantásemos*, en que /se/ expresa Pretérito de Subxuntivo. O mesmo sucede con /mos/ para as propiedades de Persoa (1ª) e Número (Plural). Estes son casos de amálgama: un morfo está asociado a máis dun significado.

Pode suceder que haxa contidos que non teñen morfos específicos biunivocamente asociados. En (2) realízase unha comparación entre a análise de *cantabamos* e a de *cantamos*.

(2)

[[R+VT] _{TEMA}	+	[SMT	+SNP] _{SINTAGMA FLEXIVO}	]	PALABRA
[[cant+a] _{TEMA}	+	[ba	+mos] _{SINTAGMA FLEXIVO}	]	PALABRA
[[cant+a] _{TEMA}	+	[__	+mos] _{SINTAGMA FLEXIVO}	]	PALABRA

Aínda que *cantamos* parece carecer de sufixo de modo-tempo, esa forma de palabra pode expresar a 1Pl do Presente de Indicativo ou a 1PL do Pretérito Perfecto de Indicativo de *cantar*. Nestes casos, a solución das gramáticas galegas actuais é postular a existencia dun *morfo* /Ø/ como significante tanto de Presente de Indicativo coma de Pretérito Perfecto de Indicativo (polo tanto, na fórmula de (2) habería que cambiar — por /Ø/). Que unha mesma forma (*cantamos*) exprese dous contidos que están en oposición paradigmática é un fenómeno coñecido como *sincretismo*. Polo tanto, /Ø/ expresa os seus contidos en amálgama (máis dun contido por expresión), sincreticamente (cun mesmo significante para contidos en oposición paradigmática) e mediante un significante que carece de fonemas. Tres violacións dun mesmo axioma (a cada contido lle corresponde unha expresión) nun só par de palabras: sincretismo, amálgama e morfo /Ø/.

4.1. A morfoloxía *Disposición e Unidade* aplicada ó verbo galego

O modelo morfolóxico *Unidade e Disposición* da tradición gramatical galega conserva operativa a oposición metodolóxica entre diacronía e sincronía, prima as relacións paradigmáticas e mantén, con correccións, a hipótese da biunivocidade. A seguir verase máis pormenorizadamente como opera.

A proba de segmentación e conmutación aplícase no nivel de análise das unidades do primeiro modo de articulación e nas unidades do segundo modo de articulación, tal como se aprecia en (3).

(3)	2º Modo	1º Modo	1º Modo
	/ 'baso/	[nen]-[o]	[o] [neno]
	/ 'paso/	[nen]-[a]	[un] [neno]
	/ 'kaso/	[nen]-[iñ]-[o]	[un] [neno] [bo]
	/ 'kaθo/	[nen]-[ez]	[un] [neno] [que corre]

O método da segmentación segue unha lóxica interna, comparando unhas formas con outras. Unha vez realizadas as segmentacións, identifícanse unhas unidades máis básicas; o seguinte paso é postular que estas unidades se recombinan unhas coas outras (cada unha coa súa distribución) e producen novas unidades máis complexas dun nivel de análise superior: os morfemas combínanse en palabras; as palabras en frases; e as frases en oracións, a unidade máis alta da

gramática. Como exemplo véxanse algunhas formas do Presente de Indicativo do verbo regular da segunda conjugación *bater*:

<i>bato</i>	comparado con <i>bate</i> ou <i>bata</i>	pode segmentarse <i>bat-o</i>
<i>bates</i>	comparado con <i>bato</i> , <i>batas</i> , <i>baten</i>	pode segmentarse <i>bat-e-s</i>
<i>batedes</i>	comparado con <i>batades</i> , <i>batemos</i>	pode segmentarse <i>bat-e-des</i>

Deste xeito,

na palabra	a segmentación	produce os afixos	que se encontran en
<i>bato</i>	<i>bat-o</i>	<i>-o</i>	<i>beb-o</i> , <i>met-o</i>
<i>bates</i>	<i>bat-e-s</i>	<i>-e</i> , <i>-s</i>	<i>beb-e-s</i> , <i>met-e-s</i>
<i>bate</i>	<i>bat-e</i>	<i>-e</i>	<i>beb-e</i> , <i>met-e</i>
<i>batemos</i>	<i>bat-e-mos</i>	<i>-e</i> , <i>-mos</i>	<i>beb-e-mos</i> , <i>met-e-mos</i>
<i>batedes</i>	<i>bat-e-des</i>	<i>-e</i> , <i>-des</i>	<i>beb-e-des</i> , <i>met-e-des</i>
<i>baten</i>	<i>bat-e-n</i>	<i>-e</i> , <i>-n</i>	<i>beb-e-n</i> , <i>met-e-n</i>

Ora ben, ás veces a segmentación non é tan transparente e dá orixe a análises diferentes, cada unha delas defendible coa súa propia lóxica interna. Por exemplo, en (4) aparecen dúas das análises posibles das formas do Pretérito Perfecto de Indicativo do verbo regular da terceira conjugación *partir*.

(4)

R	VT	SMT	SNP	R	VT	SMT	SNP
part	í	Ø	n	part	í	Ø	n
part	i	Ø	ches	part	i	che	s
part	i	Ø	u	part	i	Ø	u
part	i	Ø	mos	part	i	Ø	mos
part	i	Ø	stes	part	i	s	tes
part	i	Ø	ron	part	i	ro	n
Álvarez <i>et al.</i> (1986)				Álvarez / Xove (2002)			

Como se aprecia, existen diferenzas na análise das 2Sg, 2PL e 3Pl. Álvarez *et al.* (1986) consideran as terminacións *-ches*, *-stes* e *-ron* como sufixos de número-persoas; para estes autores, estes sufixos son alomorfos en distribución complementaria: *-ches*, con *-s* (*partes*) e con /Ø/ (*parte ti*), de 2Sg; *-stes*, con *-des* (*partides*) e con *-de* (*partide*), de 2Pl; *-ron*, con *-n* (*parten*), de 3Pl; estes alomor-

fos están condicionados polas propiedades morfosintácticas Pretérito Perfecto e Indicativo. O sufixo de modo-tempo é uniformemente /Ø/. En todo caso, aínda que a segmentación das formas deste tempo deixa ver que o sufixo de modo-tempo é /Ø/, para eles non hai sincretismo formal co Presente de Indicativo, pois en *partín*, *partiches*, *partiu*, *partistes* e *partiron* os valores modotemporais aparecen incrementados ó sufixo de número-persoa (1986: 315). Deste xeito, esta análise permite ter un só sufixo de modo-tempo, nomeadamente /Ø/, no Pretérito de Indicativo, pero aumenta os alomorfos dos sufixos de número-persoa, que ademais cargan cos valores de modo, tempo e aspecto, sen seren por iso considerados sufixos modotemporais e sen que se prescindira do sufixo de modo-tempo.

Pola contra, Álvarez / Xove (2002) consideran *-che-*, *-s-* e *-ro-* sufixos de modo-tempo, seguidos dos sufixos de número-persoa *-s* na 2Sg, *-tes* na 2Pl (alomorfo da 2Pl xunto con *-des* e *-de*) e *-n* na 3Pl. Esta análise reduce a alomorfia dos sufixos de número-persoa, pero aumenta a alomorfia dos sufixos modotemporais do Pretérito Perfecto de Indicativo, que pasan a ser Ø, *-che-*, *-s-* e *-ro-*. Ademais, esta análise parece non valorar que *-che-* apareza só na 2Sg *partiches*, *-s-* na 2Pl *partistes* e *-ro-* na 3Pl *partiron*.

Pola súa parte, Fernández Rei (1991: 634) considera que *-ches* é unha desinencia que “pode segmentarse nun SNP, *-s*, analóxico de tódalas P_2 [...], e un SMT *-che-*, exclusivo no galego común, da P_2 de calquera perfecto” (polo tanto, quizais nesta análise pese un factor diacrónico, a orixe analóxica de *-s*); porén, considera que *-stes* é “unha amalgama de SMT e SNP. No galego común só a P_5 do perfecto presenta esta desinencia” (p. 635). A súa análise de *-ron* coincide coa de Álvarez / Xove (2002). Tamén para Fernández Rei (1991), nestas segmentacións un sufixo dun tipo determinado pode expresar os valores doutros sufixos:

En *cantei* a marca de tempo perfecto pode estar na vocal *e* que, se en principio é claramente VT, ó ser esta VT exclusiva da P_1 dos perfectos da C-I, pode verse nese *e* unha “amalgama” (Martinet 1961, 97-99) ou ben unha “cumulação”, na terminoloxía de Mattoso, é dicir, un morfema con dous compoñentes semánticos [...].

Na C-I a VT *o* de *cant-o-U* é exclusiva desta forma en toda a conxugación polo que, o mesmo que na P1 *cant-e-i*, podería falarse dunha amalgama de VT e SMT nesa vogal [...].

En *coll-e-u*, *part-i-u* a marca de perfecto está na secuencia VT *e*, *i* tónicos e SNP *u*, secuencia exclusiva desta persoa en toda a conjugación destes verbos. Cabería tamén a posibilidade de considerar que a desinencia *-u* é amalgama de SMT e SNP (Fernández Rei 1991: 634-635).

Nótese que na análise de *cantei* dise que /e/ é unha vogal temática “exclusiva da P₁”, polo que tamén sería posible pensar que, xunto con /i/, axuda a marcar a 1Sg no Pretérito Perfecto de Indicativo. Recórdese con todo que esta mesma secuencia de fonemas /ei/ aparece marcando 1Sg no Futuro *cantarei* e 1Sg no Presente de Indicativo dos verbos irregulares *haber*, *dar* e *ser* (*hei*, *dei* e *sei*, respectivamente), aínda que nestes casos a estrutura morfolóxica sexa distinta (por exemplo, en *cantarei* considérase que existe un alomorfo *-re-* de Futuro de Indicativo, en distribución complementaria co *-ra-* de *cantará*)³.

Santamarina (1974) detense un pouco máis na lóxica que fundamenta estas segmentacións. Así, falando sobre as posibilidades de segmentación *cant-a-ro-n* ou *cant-a-ron* afirma:

Hay sin embargo un problema relativo a la P⁶, *cantaron*, resultante de su comparación con el Plpf. *cantaran* o con el resto de las personas del propio Pf. Las soluciones pueden ser dos: a) No hay duda de que /ral/ en *cantaran* es el SMT del tiempo, puesto que se repite en todas las personas; por otra parte tenemos la experiencia de que /-n/ funciona como morfema NP de la P⁶ en todos los tiempos: *cant-a-n*, *cant-e-n*, *cant-a-rá-n*, etc. ¿Debemos entonces considerar un morfema MT /-ro-/ para la P⁶ del Pf., eliminada la supuesta característica del plural /-n/? b) Tampoco cabe duda, comparando el paradigma del Pf. con el de otros tiempos cualesquiera, que el morfema NP se comporta en este tiempo de un modo especial [...]. ¿Por qué vamos a analizar entonces /-chel/, /-stes/, etc. como SNP y /-ron/ como la suma del SMT /ro/ + el SNP /-n/? Cualquiera de las soluciones puede ser aceptada pero creemos más acorde con hechos la que proponemos en primer lugar (Santamarina 1974: 22-23).

Como se ve, non se ofrece unha razón definitiva para escoller un modelo de análise ou outro (“creemos más acorde...”). Esta é unha dificultade do modelo,

³ Moi instrutivo sería comparar todas estas segmentacións e as seguintes coas que ofrece Porto Dapena (1972) nun traballo que me parece inxustamente esquecido. Véxase tamén en Dubert (2014b) como todas secuencias *-ei* de 1Sg reciben un tratamento similar nalgúns dialectos galegos, en que recibiron unha consoante nasal da que xorden formas coma *cantarén* ‘cantarei’, *cantén* ‘cantei’, *hen* ‘hei’, *sen* ‘sei’, *den* ‘dei’.

que aparece reflectida noutras tradicións gramaticais, como se pode comprobar nestes treitos de Mota *et al.* (2003: 130), quen, falando dos Pretéritos Perfectos regulares portugueses, aseguran:

Estas formas possuem a estrutura típica do pretérito em português: /Radical+Vogal Temática+ Morfema de Pessoa-Número/, não existindo, por tanto, nenhum morfema de tempo-modo-aspecto (TMA), situação apenas partilhada, no conjunto das formas finitas, pelo presente de indicativo; no entanto, os sufixos de pessoa/número (PN) exclusivos do pretérito bastariam para o distinguir do presente, assim como a altura da vogal temática (VT), em termos fonéticos, no caso da P4, que tem o mesmo PN, /mus/: pretérito *fal[a]mos*, presente *fal[v]mos*.

Polo tanto, ás amálgamas, ós sincretismos, ós morfos cero, ós morfos baleiros, ás alomorfias, cómpre engadir agora dous novos tipos de problemas. Dun lado, que uns afixos expresen contidos que deberían expresar outros afixos, sen que iso implique repensar a caracterización daqueles afixos polivalentes. Doutro lado, que existan varias segmentacións lóxicas para unha mesma palabra, sen que resulte fácil seleccionar unha. Porto Dapena (1972: 26, n.35), enfrontado con este último problema e tras insistir en que “a pescuda dos morfemas ha de basarse escrusivamente na conmutación, que é un procedimento sincrónico, e, polo tanto, sin relación algunha coa súa evolución”, conclúe dun xeito pesimista que:

A partición é realmente un artificio pra indagar a estrutura da cadea fónica, pro ésta non é propiamente divisíbel. Non se pode concebir, nefeuto, un leisema senón ao lado dun morfema e viceversa; outras veces un morfema pide outros morfemas. [...] En definitiva, o que realmente interesa ao estudar a estrutura do verbo é a estrutura do siñificado máis que a do siñificante (1972: 28).

Nótese que Porto Dapena chama *leisema* ó que aquí se denomina *radical*. En todo caso, cabe preguntarse, se non hai segmentación posible, ¿que sentido ten distinguir entre *leisema/radical* e *afixo*? ¿Realmente débese renunciar a encontrar *estrutura* no siñificante das palabras? Na seguinte aliña mostrarase outro grupo de problemas, as *segmentacións atípicas*, que, analizados con pormenor, van mostrar como a estrutura do siñificante non é só un construto dos lingüistas.

4.2. As segmentacións atípicas de *cantandes*, *iña* e *sen*

Alén destes problemas creados polo método de segmentación e conmutación, as segmentacións morfolóxicas atípicas efectivamente realizadas polos falantes que a seguir vou explorar crean novos problemas relacionados coa exclusión da diacronía á hora de describir unha estrutura sincrónica. Como xa dicía Saussure, un estado de lingua dado é resultado dunha serie de cambios. En principio, parece posible describir a estrutura dun estado de lingua en función das oposicións nel rexistradas e sen botar man da súa historia, aínda que me parece imposible explicalo ou comprendelo exhaustivamente sen contar como se chegou a el. Porén, os procesos que vou analizar agora suxiren que a análise sincrónica pura, así coma a visión concatenativa da morfoloxía, tampouco permiten describir adecuadamente un estado de lingua.

4.2.1. *Vós cantandes*

En dúas áreas xeograficamente non conectadas do sur de Galicia, nomeadamente, a comarca ourensá de Verín e a pontevedresa do Baixo Miño (véxase mapa do apéndice e os Mapas 2, 46 e 140 do *ALGa I*; tamén Fernández Rei 1990: 89-90), existen formas tipo *cantandes*, cunha terminación /ndes/ na 2Pl (/nde/ no Imperativo). Mariño Paz (2014) localiza xa un *debendes* (2Pl do Presente de Indicativo do verbo *deber*) nun texto de 1393. En galego estas formas aparecen dentro da área en que se rexistran as formas *tende(s)*, *vinde(s)*, *ponde(s)* dos verbos *ter*, *vir* e *pór/poñer*. Mariño Paz (2014: 258) atribúe a nasal desta terminación á analoxía coa nasal de *tende(s)*, *vinde(s)* e *ponde(s)*. Estas formas existen tamén polo norte de Portugal (Vasconcellos 1901: 135-36, que tamén as considera analóxicas de *tendes*). Segundo Domingos (2004: 16), na rexión do Alto Minho portugués teñen moita vitalidade, pois “se as palavras como “estades” ou “fazedes” se encontram sobretudo na população idosa (o que permite prever a sua extinção a curto prazo)” as formas *estandes*, *fazendes* “encontram-se actualmente generalizadas, convivendo lado a lado” coas formas padrón (*estais* e *fazeis*); no Baixo Minho portugués tamén rexistra Sequeira (1957: 96-100) as terminacións *-ãides*, *-endes*. Cumpriría explorar se existe conexión entre as áreas galegas por medio das portuguesas.

Ora ben, resulta preciso meditar detidamente como puido producirse esta analoxía, pois contén interesantes ensinanzas... De practicarse, conforme o método revisado na aliña § 5, unha segmentación lóxica das formas do Presente de Indicativo dos verbos *ter*, *vir* e *pór/poñer*, poderían obterse resultados parecidos ós de en (5):

(5)

Presente de Indicativo

teñ-o	veñ-o	poñ-o
te-s	ve-s	po-s
ten	vén	pon
te-mos	vi-mos	po-mos
ten-des	vin-des	pon-des
teñ-e-n	veñ-e-n	poñ-e-n

Imperativo

ten-de	vin-de	pon-de
--------	--------	--------

Polo tanto, se consonte (5) o sufixo de número-persoa destas formas é /des/ (/de/ no Imperativo) e a consoante nasal pertence ó radical... ¿como é posible que a analoxía crease /ndes/-/nde/? Para que /ndes/-/nde/ se puidese estender analoxicamente ó resto dos verbos, é preciso que a consoante nasal formase unha unidade con /des/-/de/. Pero esta unidade non parece posible na análise sincrónica lóxica que se acaba de ver.

O certo é que os falantes desta área usaban as formas *tendes*, *vindes*, *pondes* para o Presente de Indicativo dos verbos en cuestión e os seus correspondentes Imperativos *tende*, *vinde*, *ponde* (unha análise pormenorizada sobre a 2Pl do Imperativo, que ten algunhas asimetrías que aquí se ignoran, realízaa Mariño Paz 2014). Todo parece indicar que, nalgún momento, os falantes crearon para estas formas verbais (almacenadas na súa memoria e que aparecen en verbos irregulares usados moi frecuentemente) un esquema que ligaba as propiedades 2Pl coa secuencia de fonemas /ndes/ no Indicativo Presente e /nde/ no Imperativo destes verbos: {/nde(s)/ <→ 2Pl}. Este esquema deu estrutura, analizou, as formas *tende(s)*, *vinde(s)* como *te-nde(s)*, *vi-nde(s)*, *po-nde(s)*. Des que se xerou {/nde(s)/ <→ 2Pl} para estas formas verbais frecuentes, o esquema estendeuse ó

resto das 2Pl dos verbos regulares terminadas en /de(s)/. A analoxía prodúcese cando se exporta o esquema {/nde(s)/ $\leftrightarrow$ 2Pl} a outros verbos; pero para que se produza a analoxía, é preciso primeiro que se produza o esquema {/nde(s)/ $\leftrightarrow$ 2Pl} en *tende(s)*, *vinde(s)*, *ponde(s)*. Polo tanto, a segmentación *vi-nde(s)*, *te-nde(s)*, *po-nde(s)*, que escapa á lóxica da análise lingüística que máis arriba se repasou, parece ser a segmentación “real” que se produciu na mente dos falantes (sendo inadecuada a segmentación lóxica).

Esta segmentación que fan os falantes é realmente un caso de reanálise denominado *secreción* (Haspelmath 1995, Dubert-García 2014a). A fórmula da secreción que Haspelmath (1995: 9) aparece en (6):

- (6)
 $xyz]_{\text{radical}} \Rightarrow xyz-a$
 Reanálise > -za (rst]-za, uvw]-za...)

A un radical /xyz/ súmaselle ou séguelle un afixo /a/; dáse un proceso de reanálise, a secreción, de xeito que un segmento final do radical pasa a agruparse co afixo seguinte /z+a/ > /za/. Este afixo modificado /za/ lígase a outros radicais. O cambio *vin-des* a *vi-ndes* represéntase en (7).

- (7)
 vin] vindes
 ten] + des > tendes
 pon] pondes
 Reanálise > -ndes (cantandes, collendes, partindes)

Ora ben, ¿que demostra que nalgúns puntos xeográficos existiu nun determinado estado de lingua A unha segmentación *po-ndes*, *te-ndes*, *vi-ndes*? Nada no propio estado de lingua A en que a reanálise sucedeu. Só as formas analóxicas en -ndes de *cantandes*, *collendes*, *partindes*, que aparecen nun estado de lingua posterior, B, como consecuencia da analoxía, permiten encontrar a segmentación *real* que os falantes fixeron de *tendes*, *vindes*, *pondes* durante A. Pero os resultados desa extensión analóxica (*cantandes*, *collendes*, *partindes*) xa só se comprobaban no estado de lingua B seguinte a aquel A en que se produciu a reanálise (de feito, en gran parte do territorio en que se usan formas tipo *tendes* non aparecen as formas tipo *cantandes*).

Se non fose por B, xamais se sabería cal era a estrutura real que os falantes daquelas áreas xeográficas daban ás formas verbais *tendes*, *vindes*, *pondes* durante A⁴.

Este feito parece demostrar que non se pode describir adecuadamente a estrutura do estado de lingua A se se esquece o cambio que se desprende da comparación de A con B, unha comparación, claro é, diacrónica.

4.2.2 *Eu iña a Carnota; sen boa*

Outros desafíos proveñen das segmentacións atípicas que deron orixe ás formas tipo *iña* como Pretérito Imperfecto de Indicativo de *ir* e ás formas tipo *sen* como 2Sg do Imperativo do verbo *ser* (nun caso similar está a 2Sg do Imperativo de *estar-tar*, que no nordeste do dominio galego presenta formas tipo *estén-ten*). Estas formas, que parecen ser exclusivas do galego (véxase o mapa do apéndice, elaborado a partir dos mapas 287 e 369 do *ALGa I*), son o resultado dun cambio denominado *contaminación* ou *contaxio*: “Any unsystematic change in which the form of a linguistic item is irregularly influenced by the form of another item associated with it” (Trask 2000: s.v. *contamination*; véxase tamén Hock 2003).

Sobre *sen*, 2Sg do Imperativo do verbo *ser*, di Santamarina (1974: 29) que “con este tema [se] se forma el Imp., que toma para la P² un SNP /-n/ (*sēn*), inexplicable a no ser por contagio con formas como *ten*, *ven*, *pon*, donde /n/ pertenece a la raíz del verbo y no al SF”. Pola súa parte, sobre as formas tipo *iña* do Pretérito Imperfecto de Indicativo do verbo *ir* informa Fernández Rei (1990: 97) que son “análogas de *tiña*, *viña*”. A seguir vou analizar detidamente a repercusión de cada caso.

Para explicar como se produciu o proceso de contaminación que deu orixe a /'seN/, 2Sg do Imperativo do verbo *ser*, débese partir, dun lado, das 2Sg do Imperativo dos verbos *pór/poñer*, *ter* e *vir*, respectivamente, /'poN/, /'teN/ e /'beN/. Todas estas formas son monosilábicas e monomorfemáticas (pois o seu único

⁴ Recórdame un revisor que esta reflexión vale só na hipótese de que a nasal de *cantandes* teña efectivamente unha orixe análoga nas nasais de *tendes*, *vindes* e *pondes*, pois ben podería ser que a nasal de *cantandes* tivese unha orixe distinta, quizais unha nasalización espontánea, coma a de *esquencer* ou *ponla*. Isto é, evidentemente, correcto. Pero o que estou a facer aquí é aproveitar unha hipótese diacrónica que outros defenderon e que eu comparto, e tratando de tirarlle todo o proveito teórico posible. Se a causa real da aparición da nasal fose outra, o exemplo de *cantandes* estaría mal escollido; en todo caso, isto non invalidaría a hipótese distinta de que a diacronía axuda a comprender e establecer unha estrutura sincrónica; só habería que demostrala con outros feitos.

constituínte morfolóxico con expresión aberta é o radical, ó que non se lle engade ningún formativo máis); todas teñen unha vogal radical tónica media pechada (fronte ás 3Sg do Presente de Indicativo, con vogal radical tónica media aberta, /'pɔN/, /'tɛN/ e /'beN/); todas rematan nunha consoante nasal que forma parte do radical. Doutro lado, a antiga forma da 2Sg do Imperativo de *ser*, /'se/, tamén é monosilábica (a súa historia en Santamarina 1974 e Williams 1961); porén, é polimorfemática, pois está formada por un radical /s/ ó que se sumou unha vogal temática /e/ (Santamarina 1974: 29); coma nos casos anteriores, esta vogal tónica é media pechada; a diferenza das formas anteriores (e coma tódalas outras 2sg do Imperativo), /'se/ remata en vogal.

Como se pode apreciar, existen similitudes entre /'pɔN/, /'tɛN/, /'beN/ e /'se/ (as propiedades morfosintácticas, seren monosilábicas e teren unha vogal tónica media pechada) e diferenzas (o carácter monomorfemático ou polimorfemático das formas; acabar en consoante ou en vogal). O proceso de contaminación consistiu en que a 2Sg do Imperativo do verbo *ser* tomou a consoante nasal final de /'pɔN/, /'tɛN/ e /'beN/. En principio, esta nasal é a consoante final do radical. Para producirse a contaminación, pois, tivo que crearse un esquema que vencellase a vogal tónica media pechada, a consoante final nasal e as propiedades 2Sg do Imperativo nas palabras /'pɔN/, /'tɛN/ e /'beN/; e tivo que aplicarse este esquema, de forma creativa, analóxica, á 2Ssg do Imperativo de *ser*, cuxa expresión /'se/ compartía coas outras tres, alén dos morfosintácticos, o feito de ser unha palabra monosilábica con vogal tónica media pechada⁵.

Ora ben: ¿este esquema transforma /N/ nun morfema co significado de 2Sg do Imperativo? ¿É /N/ un sufixo de número-persoa de 2Sg en /'seN/ (como quere Santamarina 1974: 29) ou, quizais, é toda a palabra /'seN/ a que expresa 2Sg do Imperativo de *ser* (como fan /'pɔN/, /'tɛN/ e /'beN/ cos seus respectivos verbos)? ¿Trala creación do esquema, volveuse /N/ un morfema en /'pɔN/, /'tɛN/ e /'beN/ e cómpre considerar estas palabras polimorfemáticas nos dialectos en que aparecen as formas tipo /'seN/?

O certo é que, como xa dixen, é toda a forma de palabra /'tɛN/ a que transmite a información de 2Sg do Imperativo do verbo *ter*. Que se cree un esquema que vencelle /N/ con 2Sg do Imperativo nos verbos *pór/poñer*, *ter* e *vir* non trans-

⁵ Nalgúns dialectos, un novo esquema {2Sg.Imperativo <-> /'eN/} produciu a innovación /es'tɛN/-/'tɛN/ a partir de /es'ta/-/'ta/, 2Sg do Imperativo de *estar* (véxase o Mapa 251 de *ALGa* I).

forma /N/ nun morfema (no sentido de signo mínimo) nin fai estas palabras polimorfemáticas; pola mesma razón, podería pensarse que nos dialectos en que aparecen as formas *sen* é toda a palabra quen transmite a información 2Sg do Imperativo de *ser*. Que se poidan detectar esquemas nunha palabra, non significa que teña que aceptarse que esta se *compón* xuntando morfemas.

Para explicar o proceso de aparición das formas tipo *iña* débese partir das formas /'puɲa/ (que está a ser substituída por /po'ɲia/), /'tɲa/ e /'biɲa/, Pretéritos Imperfectos de Indicativo de *pór/poñer*, *ter* e *vir*, respectivamente. Todas estas formas comparten, alén das propiedades de Tempo, Modo e Aspecto, o seu carácter bisílabo, unha vogal radical alta e un sufixo modotemporal /a/ ligado directamente a un radical rematado en /ɲ/; as formas tipo /'ia/ (ou /'iba/) que foron suplantadas por /'ɲa/ compartían con /'puɲa/, /'tɲa/ e /'biɲa/ o seu carácter bisílabo, a vogal radical tónica alta e un sufixo modotemporal /a/ (ou /ba/) tamén ligado directamente ó radical (segundo Fernández Rei 1998, o /i/ de *ir*, *irei*, *iría* ou *ía* é todo el radical, sen vogal temática). Como se pode ver, aquí parece que se creou un esquema que ligaba as características comúns de /'puɲa/, /'tɲa/ e /'biɲa/, entre as que figura a nasal palatal que pecha o radical. Esta consoante nasal non ten existencia morfolóxica independente, pero, en virtude do proceso de contaminación, é o que se estende ás formas do Pretérito Imperfecto de Indicativo de *ir*. Como indica Juge (2013), estas formas tipo *iña* son moi interesantes, pois resultan dun proceso analóxico de contaminación que aumenta a alomorfia e a suplección, no canto de reducilas, pois parece que se debe considerar a nasal de /'ɲa/ como parte do radical, de modo que o verbo *ir* adquire un novo radical /ɲɲ/, ó lado do /i/ de *ir*, *irei*, *iría*.

Outra vez, /ɲ/ non pode ser considerado morfema (signo mínimo), senón, todo o máis, fragmento dun morfema, pois constitúe unha parte do radical en *puña*, *tiña*, *viña* e tamén en *iña*.

5. A MORFOLOXÍA BASEADA NA PALABRA

O modelo *Unidade e Disposición* está baseado nunha concepción *aglutinante* da palabra: un radical seguido ou precedido de afixos, cada un deles coa súa posición fixa e asociado a unha(s) propiedade(s) morfosintáctica(s) concreta(s). Os afixos vense como cadeas de segmentos fonolóxicos que traen consigo significados gra-

maticais (modo, tempo, aspecto, número, persoa); os radicais achegan o significado lexical. A descrición funciona dando a impresión de que é a adxunción do afixo o que produce o cambio no contido gramatical da palabra. O resultado final, a *palabra*, resulta da concatenación de todas estas pezas.

Existe unha visión da morfoloxía flexiva diferente, que toma a palabra e o paradigma en que esta aparece como bases. Haspelmath e Sims (2010: 2) definen esta morfoloxía como “the study of systematic covariation in the form and meaning of words”, oposta á concepción sintagmática dedicada ó “study of the combination of morphemes to yield words” (2010: 3). Haspelmath (1995) chámalle *paradigmática* á concepción baseada na palabra; Blevins (2006), *abstractiva*; Stump (2001), *inferencial-realizativa*; Matthews (1991) denomínaa *Palabra e Paradigma*. Para explicar o modelo cómpre primeiro repasar a Táboa 1.

Paradigma		
Palabra morfosintáctica		Forma de palabra
Descrición morfosintáctica	Lexema	
1Sg do Presente de Indicativo	VCANTAR	canto
2Sg do Presente de Indicativo	VCANTAR	cantas
3Sg do Presente de Indicativo	VCANTAR	canta
1Sg do Presente de Subxuntivo	VCANTAR	cante
2Sg do Imperativo	VCANTAR	canta

Táboa 1. Paradigma do verbo *cantar*

O *lexema* é unha unidade abstracta: non posúe necesariamente unha forma fonolóxica propia e constante, está integrado polo significado nuclear compartido por tódalas formas do paradigma flexivo da palabra e está etiquetado coa categoría lexical correspondente. Deste xeito, $\sqrt{\text{VCANTAR}}$ debe interpretarse como *o verbo cantar*, i.e., ‘facer música coa voz’ ligado á clase de palabras *verbo*. Representase en maiúsculas cunha forma de cita (nos verbos galegos úsase a forma do Infinitivo).

Os *paradigmas* son estruturas que poden ser vistas coma un conxunto de celas preexistentes, tal coma a da Táboa 1. Os paradigmas verbais galegos están divididos en subparadigmas xerárquicos organizados polos modos, os tempos, os números, as persoas etc. (Álvarez / Xove 2002). Un lexema determinado por un destes conxuntos de propiedades intégrase nun subparadigma e conforma unha *palabra morfosintáctica*: por exemplo, a palabra morfosintáctica 1Sg do Presente de Indicativo do lexema $\sqrt{\text{VCANTAR}}$ forma parte do subparadigma do Presen-

te de Indicativo do paradigma dese lexema. Precisamente, 1Sg do Presente de Indicativo é unha *descrición morfosintáctica* correspondente a unha das celas do paradigma de calquera lexema verbal. Un paradigma verbal contén o conxunto completo das posibles descrições morfosintácticas do verbo.

Cada palabra morfosintáctica exprésase pola *forma de palabra* correspondente: unha expresión fonolóxica, unha secuencia de fonemas. A forma de palabra que lle corresponde á 1Sg do Presente de Indicativo de $\sqrt{\text{CANTAR}}$ é *canto*, ou, mellor, en transcripción fonolóxica, /'kaNto/.

O conxunto final de tódalas palabras morfosintácticas e formas de palabra dun lexema conforman o seu paradigma. A *morfloxía flexiva* estuda as variacións nas formas de palabra asociadas a variacións nas palabras morfosintácticas.

Neste modelo non se espera que haxa correspondencia biunívoca entre a información contida nas palabras morfosintácticas e a estrutura das formas de palabra. Vese na Táboa 1 que a 3Sg do Presente de Indicativo e a 2Sg do Imperativo de $\sqrt{\text{CANTAR}}$ son sincréticas: comparten a mesma forma de palabra *canta*; só a concordancia e o contexto indican de que palabra morfosintáctica se trata. Outro exemplo cun verbo irregular aparece na Figura 1.

Figura 1. Estructura morfolóxica de *quixeches*

Como se ve, o radical /kij/ non só expresa o contido do lexema $\sqrt{\text{QUERER}}$, senón tamén a propiedade Pretérito (compárese *quixeches* con *queres*)⁶; /ε/ expresa Pretérito (compárese con *queres*); /tʃes/ expresa Pretérito (compárese con *queres*, *quererás*), Perfecto (compárese con *querías*), Indicativo (compárese con

⁶ Outra vez, isto xa se recoñece implicitamente nos estudos morfolóxicos galegos. Cando Fernández Rei (1991: 635) describe a 3Sg do Pretérito Perfecto de Indicativo dos chamados *perfectos fortes* (tipo *dixo*, *quixo*) di que esta persoa “é sempre atemática e rizotónica”; estas formas verbais caracterízanse tamén por “presentaren un radical especial do tema de perfecto que, xunto co SNP -o, indican claramente que se trata dun perfecto”.

quixeses) e 2Sg (compárese con *quixemos*). A estes elementos segmentais, habería que engadir a posición do acento. De feito, estas son asociacións lóxicas entre contido e expresión que eu establezo por medio das comparacións anteriores. É posible que existan outras que non aparecen no esquema e que se me escapen ou que non intúo, pero que os falantes realizan: precisamente, este foi o caso de *-nde(s)*, de *sen* ou de *íña*.

Ata agora, a estas asociacións do estilo {/tʃes/ <—> 2Sg.Pretérito.Perfecto.Indicativo} vinlles chamando *esquemas* sen definir este concepto. Son estes esquemas os que lles dan estrutura ás formas verbais *quixeches* ou *partiches*. Nada impide chamarlles morfemas ás secuencias de fonemas asociadas con outro tipo de información nun esquema. O que define os morfemas, desde este punto de vista, non é que teñan un significado constante, i.e., que sexan signos mínimos, senón que posúan unha función gramatical (véxase Wurzel 1989: 26-30, Aronoff 1976: 15, Matthews 1991: 63, que usa o termo *formativo*). Ora ben, os morfemas son só unha de entre as distintas vías de expresión das propiedades morfosintácticas: por exemplo, poden existir esquemas máis complexos, que ligen, por exemplo {1Sg. Presente.Indicativo <—> V(C)o_ω}, que se pode enunciar como a 1Sg do Presente de Indicativo dos verbos exprésase cunha forma de palabra grave rematada na vogal /o/: *cánto, ándo, óio, véxo, léo, fúxo*. Tamén pode haber un esquema que ligue 2Sg.Indicativo.Presente a vogal radical tónica media aberta, coma en *comes, bebes, sobes, dormes* (véxase Dubert-García 2011).

A creación dos esquemas vai de acordo cos postulados preteridos de Saussure revisados arriba: os sufixos e os radicais non existen illados fóra das palabras que os conteñen; as unidades en relación sintagmática dependen das que as preceden e das que as anteceden; créanse novas unidades por analoxía ás que xa están almacenadas na memoria; as palabras establecen relacións asociativas unhas coas outras en virtude de similitudes de forma, de contido, ou de forma e de contido; as relacións sintagmáticas e as asociativas danlle estrutura ás unidades etc.

A versión do modelo *Palabra e Paradigma* que se defende aquí está tamén influenciada polos modelos de lingüística cognitiva baseada no uso (Bybee 2010, Croft 2001, Croft / Cruse 2004). Nestes modelos, as formas de palabra dos verbos máis frecuentes (irregulares, pero tamén regulares) están almacenados na memoria de xeito íntegro: non resultan da combinación sobre a marcha e momentánea de morfemas con existencia independente fóra das palabras que os

conteñen. As formas *ponde(s)*, *tende(s)* e *vinde(s)* só poden producir analoxía se a súa existencia está gravada no saber dos falantes e non son meros cúmulo de morfemas. Só as formas infrecuentes son creadas, por analoxía, sobre a marcha. Ora ben, que unha palabra complexa con estrutura predicible ou impredicible estea almacenada non implica que estea almacenada sen estrutura. Son as relacións asociativas (que buscan similitudes entre formas, contidos e formas e contidos) as que producen a estrutura.

Polo tanto, as regras, restricións, estruturas e condicións de boa formación non existen fóra do material almacenado, senón que están nel de xeito inmanente. O uso destas formas e o seu almacenamento crean os padróns, as unidades, as estruturas: a forma da gramática e as súas unidades resultan do uso, non preexisten ó uso. A gramática é unha entidade emerxente. Polo tanto, son o uso e os cambios que nel se producen o que mostran a estrutura real das palabras (e da lingua en xeral). É sabido que, nalgúns dialectos do galego, *ponde(s)*, *tende(s)* e *vinde(s)* pasaron a ser analizados como *po-nde(s)*, *te-nde(s)* e *vi-nde(s)* grazas ós cambios que se observan no uso deses dialectos. Como sinalan Legallois e François (2011: 8):

L'usage ne peut s'entendre comme actualisation d'un système (le rapport *langue / parole*) mais comme cause fondamentale d'émergence des formes linguistiques : car là est bien le credo partagé, les formes linguistiques émergent de l'usage. Une telle conception conduit à considérer un ensemble de processus par lesquels la grammaire des locuteurs se constitue dynamiquement, par l'exposition aux données langagières, la catégorisation de formes exemplaires, les processus analogiques, l'abstraction (schématisation) de formes linguistiques.

Os esquemas de que se falou arriba xorden de operacións de abstracción, que son “the emergence of a structure through reinforcement of the commonality inherent in multiple experiences” (Langacker 2000: 4; o que non deixa de recordar as relacións asociativas de Saussure). De feito, os esquemas son un tipo de abstracción, “the commonality that emerges from distinct structures when one abstracts away from their points of difference by portraying them with lesser precision and specificity”. E, insisto, é posible coñecer que esquemas están activos na mente dos falantes, entre outras cousas, porque se ven os seus resultados no cambio lingüístico (véxase Dubert-García 2011, 2012, 2014a, 2014b para o galego).

Os cambios que acabo de repasar resultan dos esquemas que os falantes crearon ó dar estrutura, gramática, ás palabras que almacenaron no seu saber lingüístico. E só o cambio permite ver estas estruturas que non se amosan nas segmentacións lóxicas que elaboran os lingüistas.

6. CONCLUSIONES

Neste traballo mostrei, en primeiro lugar, que a oposición entre sincronía e diacronía era para Saussure unha proposta metodolóxica: atribuíase ó método de análise lingüística, non ó obxecto analizado. Saussure toma esta idea de ciencias coma a economía, que operan con valores que se opoñen nun momento da historia; tamén é consecuencia de contemplar a lingua coma un obxecto social uniforme, non coma un conxunto de saberes parcialmente distintos almacenados no saber individual de cada falante.

Despois mostrei as relacións asociativas e as solidariedades sintagmáticas saussureanas, que serven para dar estrutura ó material almacenado na mente dos falantes e permiten a creación de formas novas sobre modelos coñecidos; as relacións asociativas, que foron abandonadas pola lingüística estruturalista posterior, hoxe reaparecen con forza na lingüística cognitiva contemporánea (aínda que esta escola pareza ignorar a noción saussureana).

A seguir, repasei o método de análise morfolóxica estruturalista practicado en Galicia e, sobre todo, as súas fallas; este método fúndase na oposición *diacronía / sincronía* de Saussure, e na oposición *eixos sintagmático / paradigmático* de Hjelmslev. A miña revisión mostra a incapacidade do método estruturalista tradicional para dar unha visión clara das segmentacións sincrónicas tanto en verbos regulares coma en verbos irregulares. A análise mostra tamén a insuficiencia da morfoloxía baseada no morfema (incluso cando se aplica á flexión) e como o morfema é unha unidade que *xorde, emerxe* no saber dos falantes mediante as relacións asociativas establecidas entre as palabras. Polo tanto, móstrase tamén a necesidade dunha morfoloxía baseada na palabra (conforme, precisamente, ás solidariedades sintagmáticas destacadas por Saussure).

Estas relacións asociativas crean segmentacións que poden resultar ilóxicas desde a perspectiva do lingüista sincrónico (as segmentacións atípicas obxecto deste estudo): porén, o cambio mostra que estas segmentacións existen, son reais.

Deste xeito, conclúo que para establecer e comprender plenamente unha estrutura lingüística dada é preciso coñecer a súa historia, pois esta non só explica como apareceu esa estrutura, senón tamén cal é a súa segmentación máis adecuada nunha sincronía dada.

Finalmente, presenteí un modelo de análise gramatical contemporánea, a lingüística cognitiva baseada no uso, que pode dar conta dos feitos problemáticos presentados antes. Esta lingüística contemporánea, curiosamente, manexa sen citalos os conceptos coma os que hai cen anos desenvolveu Saussure no seu *Cours*, ó tempo que reconece que a diacronía é un factor explicativo e ordenador dunha sincronía dada, pois a comparación diacrónica non só axuda a explicar a estrutura dun estado de lingua, senón tamén a describilo exhaustivamente (idea que, tamén, xa estaba agochada en Saussure).

AGRADECEMENTOS

Este artigo realízase dentro do proxecto “Contacto e cambio lingüístico en galego” (Ministerio de Economía y Competitividad, FFI2015-65208-P); recibiu tamén o apoio da Xunta de Galicia e dos fondos FEDER (GRC2013/40). Quero agradecerlles ós dous revisores anónimos e ós editores as suxestións con que contribuíron a mellorar este artigo.

REFERENCIAS BIBLIOGRÁFICAS

- ALGA = GARCÍA, Constantino / Antón SANTAMARINA / Rosario ÁLVAREZ / Francisco FERNÁNDEZ REI / Manuel GONZÁLEZ (1990): *Atlas Lingüístico Galego. Vol. 1. Morfoloxía verbal*. A Coruña: Barrié de la Maza.
- ÁLVAREZ, Rosario / Henrique MONTEAGUDO / Xosé Luís REGUEIRA (1986): *Gramática galega*. Vigo: Galaxia.
- ÁLVAREZ, Rosario / Xosé XOVE (2002): *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- ARONOFF, Mark (1976): *Word formation in generative grammar*. Cambridge, Massachusetts, London: The MIT Press.
- BLEVINS, James (2006): “Word-based morphology”, *Journal of Linguistics* 42, 531-573.
- BYBEE, Joan (1995): “Regular morphology and the lexicon”, *Language and cognitive processes* 10, 425-455.
- BYBEE, Joan (2010): *Language, usage and cognition*. Cambridge: Cambridge University Press.
- CÂMARA JR., Joaquín Mattoso (1970): *Estrutura da lingua portuguesa*, Petrópolis: Vozes.
- CROFT, William (2001): *Radical Construction Grammar. Syntactic Theory in Typological Perspective*. Oxford: Oxford University Press.
- CROFT, William / D. Alan Cruse (2004): *Cognitive linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.

- DOMINGOS, Vitor (2004): *A lingua portuguesa no Alto Minho*. Arcos de Valdevez: ArcosOnline.com. <<http://www.manuelandrade.eu/lingua/a-nossa-lingua.pdf>> [consultado o 9/2/2016].
- DUBERT-GARCÍA, Francisco (2011): “Sobre as orixens da vogal radical /i/ em *sigo ~ siga* no verbo galego-português: um fenómeno de contacto linguístico?”, *Studies on Hispanic and Lusophone Linguistics*, Volume 4, Issue 2, 301-341.
- DUBERT-GARCÍA, Francisco (2012): “Historia de la palabra, variación dialectal, propiedades morfosintácticas y acento en el verbo regular gallego”, *Vox Romanica* 71, 197-228.
- DUBERT-GARCÍA, Francisco (2014a): “Splinter morphologique et analogie dans les dialectes galiciens et portugais”, en *Morphologie flexionnelle et dialectologie romane: typologie(s) et modélisation(s)*. *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris* 22. Louvain: Peeters, 69-87.
- DUBERT-GARCÍA, Francisco (2014b): “The emergence of structure in inflection: perfect roots in irregular Galician verbs”, en *Morphologie flexionnelle et dialectologie romane: typologie(s) et modélisation(s)*. *Mémoires de la Société de Linguistique de Paris* 22. Louvain: Peeters, 185-207.
- FERNÁNDEZ REI, Francisco (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- FERNÁNDEZ REI, Francisco (1991): “Conservadurismo e innovación no sistema de desinencias verbais do galego: o perfecto”, en Dieter Kremer (ed.), *Actes du XVIIIe Congrès International de Linguistique et de Philologie Romanes*. Niemeyer: Tübingen, III, 632-644.
- FERNÁNDEZ REI, Francisco (1998): “Vocal temática e conxugación verbal. A expresión da clase mórfica en español, catalán e galego moderno”, en Dieter Kremer (ed.), *Homenaxe a Ramón Lorenzo, tomo II*. Vigo: Galaxia, 591-613.
- FREIXEIRO Mato, Xosé Ramón (2000): *Gramática da lingua galega, tomo II: Morfosintaxe*. Vigo: A Nosa Terra.
- GONZÁLEZ PEREIRA, Miguel / Francisco ALBERTUZ CARNEIRO (2000): “Morfoloxía”, en Fernando Ramallo / Gabriel Rei-Doval / Xoán Paulo Rodríguez Yáñez (eds.), *Manual de ciencias da linguaxe*. Vigo: Xerais, 585-627.
- HASPELMATH, Martin (1995): “The growth of affixes in morphological reanalysis”, en Geert Booij / Jan van Marle (eds.), *Yearwork of Morphology 1994*, Dordrecht: Kluwer, 1-29.
- HASPELMATH, Martin / Andrea SIMS (2010): *Understanding morphology*. London: Hodder Education.
- HOCK, Hans Henrich (2003): “Analogical change”, en Brian D. Joseph / Richard D. Janda (eds.), *The Handbook of Historical Linguistics*. Oxford: Blackell, 441-460.
- JUGE, Matthew (2013): “Analogy as a source of suppletion”, en Ritsuko Kikusawa / Lawrence A. Reid (eds.), *Historical Linguistics 2011. Selected papers from the 20th International Conference on Historical Linguistics, Osaka, 25-30 July 2011*. Amsterdam: John Benjamins, 175-197.
- LANGACKER, Ronald W. (2000): “A dynamic usage-based model”, en Michael Barlow / Susan Kemmer (eds.), *Usage-based models of language*. Stanford: CSLI, 1-63.
- LEGALLOIS, Dominique / Jacques FRANÇOIS (2011): “La linguistique fondée sur l’usage: parcours critique”, *Travaux de Linguistique* 62, 7-33.
- MARIÑO PAZ, Ramón (2014): “Traxectoria histórica dos resultados galegos do sufixo número-persoal latino –tīs”, en Leticia Eirín García / Xoán López Viñas (eds.), *Lingua, texto, diacronía. Estudos de lingüística histórica*. A Coruña: UDC, 257-290.
- MARTINET, André (1991): *Éléments de linguistique générale*, Paris: Armand Colin.
- MATTHEWS, Peter (1972): *Inflectional morphology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MATTHEWS, Peter (1991): *Morphology*. 2nd Edition. Cambridge: Cambridge University Press.

- MATTHEWS, Peter (2001): *A short history of Structural Linguistics*. Cambridge: Cambridge University Press.
- MOTA, Maria Antónia / Celeste RODRIGUES / Elisabete SOALHEIRO (2003): “Padrões flexionais nos pretéritos fortes, em pe falado setentrional”, en Ivo Castro / Inês Duarte (orgs.), *Razões e Emoção. Miscelânea de estudos em homenagem a Maria Helena Mira Mateus*. Lisboa: Imprensa Nacional, vol. II, 129-156.
- PENA, Jesús (1990): “Sobre los modelos de descripción en morfología”, *Verba* 17, 5-75.
- PORTO DAPENA, Xosé-Álvaro (1972): “Encol da estrutura do verbo galego”, *Grial* 25, 13-28.
- SANTAMARINA, Antonio (1974): *El verbo gallego*. Anexo 4 de *Verba*. Santiago de Compostela: Universidade.
- SAUSSURE, Ferdinand de (1916): *Curso de Lingüística Xeral*. Tradución de Xosé Manuel Sánchez Rei. Santiago de Compostela: Laiovento, 2005.
- SEQUEIRA, F. J. Martins (1957): *Apontamentos acerca do falar do Baixo-Minho*. Lisboa: Revista de Portugal.
- STUMP, George (2001): *Inflectional morphology: A theory of paradigm structure*. Cambridge: Cambridge University Press.
- VAN VALIN, Jr, Robert D. (2001): “Functional linguistics”, en Mark Aronoff / Janie Rees-Miller (eds.), *The Handbook of Linguistics*. Oxford: Blackwell, 319-336.
- VASCONCELLOS, José Leite de (1901): *Esquisse d'une dialectologie portugaise*. Paris / Lisboa: Aillaud.
- WILLIAMS, Edwin B. (1961): *Do latim ao português*. Rio de Janeiro: Tempo Brasileiro.
- WURZEL, Wolfgang Ullrich (1989): *Inflectional morphology and naturalness*. Dordrecht / Boston / London: Kluwer Academic Publishers.

APÉNDICE

A lingua galega está a experimentar fondas mudanzas nos últimos decenios, debido ás transformacións sociais que se produciron neste tempo e debido tamén ao contacto co español. Non obstante, ata o momento poucos estudos se teñen levado a cabo sobre estes cambios.

Este volume recolle unha colección de traballos que tratan diferentes aspectos do cambio lingüístico. Ademais dalgúns capítulos de interese teórico e metodolóxico, a maioría dos estudos céntrase en explorar as repercusións desas mudanzas, con especial atención ás relacionadas co contacto de linguas e co contacto de variedades. Os traballos foron realizados por persoas investigadoras de prestixio internacional mais tamén se inclúen novas voces que traballan en liñas innovadoras, con achegamentos metodolóxicos diferentes, canda outros que supoñen o refinamento de metodoloxías clásicas e ben establecidas. Desde estas perspectivas, os temas tratados abranguen o estudo da lingua dos neofalantes, a creación de identidades no discurso, a escrita electrónica, a percepción da variación dialectal e da variación fonética, a mudanza en tempo real na lingua tradicional e as relacións entre diacronía e sincronía en certos aspectos da morfoloxía flexiva, entre outros.

Por tanto, resulta de grande interese para a investigación sobre cambio lingüístico ou sobre variación e contacto na lingua galega, tanto para persoas que se inician na investigación coma para especialistas nestas liñas. Ao tempo, serve para establecer tamén o estado do coñecemento e da investigación sobre o galego, e en consecuencia tamén é útil para redefinir as prioridades de investigación de boa parte da lingüística galega.